

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

До 20-річчя НАПрН України

Видається з 1997 року

Випуск 25

Харків
«Право»
2013

*Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
(постанова № 6 від 18 вересня 2013 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР
від 02.11.2009 р.*

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 25. — 304 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Видавець

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Редакційна колегія:

*В. І. Борисов (головний редактор), [В. С. Зеленецький] (заст. головного редактора), В. С. Батиргарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін,
Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, А. Х. Степанюк,
В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко*

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.2/.7

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У період із 2008 по 2012 рр. науковцями Київської наукової лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України (нині — НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України) проводилося наукове дослідження за темою «Теоретичні і прикладні проблеми забезпечення безпеки людини за кримінальним законодавством України», затверджене постановою Президії НАПрН України № 56/4 від 2 жовтня 2007 р. та постановою вченої ради Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України № 3/2 від 19 грудня 2007 р.¹

Дослідження складається з двох частин — Загальної і Особливої. Загальна частина присвячена теорії кримінально-правового забезпечення безпеки людини (автор — В. П. Тихий), а Особлива — видам злочинів проти безпеки (автори — усі співробітники лабораторії).

Безпека людини є однією з її базових потреб і обумовлює право людини на безпеку. Згідно з Конституцією України безпека людини

¹ Науковий керівник дослідження — завідувач наукової лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України *В. П. Тихий*. Виконавці дослідження: науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, професор *П. П. Андрушко*; старший науковий співробітник лабораторії, доктор юридичних наук, доцент *С. Я. Лихова*; старший науковий співробітник лабораторії, доктор юридичних наук, професор *В. І. Осадчий*; старший науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент *Ю. А. Пономаренко*; старший науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук *О. М. Сарнавський*; науковий співробітник лабораторії, доктор юридичних наук, доцент *М. І. Хавронюк*; старший науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент *Н. В. Шепелєва*; науковий співробітник лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент *О. М. Подільчак*; лаборанти *С. Р. Кулієва, В. В. Романюк*.

визнається в Україні однією з найвищих соціальних цінностей (ч. 1 ст. 3), а права, свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка є відповідальною перед людиною. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3). Саме тому одним із завдань Кримінального кодексу України (далі — КК) передбачена охорона прав і свобод людини, громадської безпеки, довкілля, забезпечення безпеки людства.

Незважаючи на те, що безпека людини забезпечується інститутами і нормами як Загальної, так і Особливої частини кримінального права, до цього часу комплексного, системного дослідження кримінально-правового забезпечення безпеки людини не проводилося. Досліджувалися лише окремі питання кримінально-правової охорони деяких видів безпеки людини.

Але розробка численних питань відповідальності за окремі злочини проти особистості і загальної безпеки людини не може бути плідною, якщо не має у своїй основі загальнотеоретичного фундаменту.

Актуальності цій проблемі надає і те, що світ не стає безпечнішим. Навпаки, збільшується масштабність, підвищується ступінь (рівень) різноманітних реальних і потенційних загроз для людини, у зв'язку з чим виникають і нові проблеми у сфері забезпечення безпеки людини. Відповідно зростають інтенсивність і масштаби діяльності із забезпечення безпеки людини.

Нині забезпечення безпеки людини стає питанням не лише національної, а й міжнародної безпеки. Воно все більше перетворюється з проблеми захисту людини від небезпеки на проблему фізичного виживання людства, збереження життя на планеті. Безпека людини — невід'ємна складова характеристики стратегічного напрямку людства, що визначений ООН як «сталий людський розвиток», тобто такий розвиток, який веде не тільки до економічного, а й до соціального, культурного, духовного зростання, що сприяє гуманізації і збагаченню позитивного загальнолюдського досвіду. Проте, незважаючи на помітне зростання загроз для життя та здоров'я людини, проблеми забезпечення безпеки людини не вирішуються належним чином. Лише в 2009 р. Європейський Союз увів загальне поняття «безпека» до програми підтримки наукових

досліджень і розробок, тоді як ця проблема має життєво важливе значення для всієї людської цивілізації¹.

За даними Міжнародної організації праці (МОП), в Україні кожні вісім хвилин травмується людина і внаслідок травм упродовж кожних шести годин гине одна людина. Крім того, близько 30 % українських робітників працюють у небезпечних умовах. Як було з'ясовано Міжнародним бюро праці, у світі в середньому на 100 тис. працюючих щорічно припадає приблизно шість нещасних випадків зі смертельними наслідками. В Україні цей показник майже вдвічі вищий².

Викликають занепокоєння застарілість і зношеність об'єктів підвищеної небезпеки та інші інфраструктури. Стан багатьох теплових і водопровідних мереж, каналізацій, інженерних будинкових систем уже найближчим часом може призвести до необоротних процесів, коли потік аварій буде не зупинити. Тривожна ситуація склалася також і у сфері безпеки транспорту, й у сфері безпеки споживачів. Так, генетично змінені продукти стали реальністю. Їх безконтрольне застосування означає по суті проведення несанкціонованих експериментів над людиною, є порушенням права людини на безпеку життя та здоров'я.

Не менш небезпечні ризики для безпеки людини несе у собі і бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, пов'язаний з появою нових небезпечних для життя та здоров'я людини джерел енергії й матеріалів, а також наноматеріалів і нанотехнологій, які можуть бути застосовані у тому числі в терористичних та інших злочинних цілях.

Людство наблизилось до тієї межі, коли технічна могутність людини становить загрозу її самознищення. Ядерна, хімічна і біологічна зброя та в багато разів небезпечніша за них генетика, нанотехнології, робототехніка зробили людину небезпечною як для самої себе, так і всіх інших біологічних видів.

Незважаючи на існування кримінальної відповідальності за незаконне проведення дослідів над людиною (ст. 142 КК), на жаль, дотепер не стало загальновизнаним, що у тих випадках, коли всі

¹ Дзеркало тижня. – 2010. – 20 листоп. (№ 43 (823)).

² Голос України. – 2012. – 14 груд. (№ 238 (5488)).

наслідки застосування інноваційної технології стосовно людини невідомі й деякі з них здатні створювати загрозу життю та здоров'ю людини, пріоритетом має бути безпека людини, а не вигода.

За даними досліджень Інституту соціології НАН України, у ціннісній системі українського соціуму домінують вітальні цінності, пов'язані з цінністю безпеки. Цінність безпеки в 1991 р. становила 4,74 бала, нині — 4,67 бала за п'ятибальною шкалою. У 2000 р. цінність безпеки злетіла до 4,87 бала, потім знижувалася аж до кризи 2009 р., коли знову підвищилася. Нині цінність безпеки трохи знизилася¹.

За таких умов виникла необхідність здійснення системного, комплексного наукового фундаментального дослідження теоретичних і прикладних питань кримінально-правового забезпечення безпеки, націленого на вирішення проблеми законодавчого забезпечення безпеки людини (гарантування, охорона та захист прав і свобод людини), а також на теоретичне обґрунтування підвищення ефективності кримінально-правової охорони прав і свобод людини і громадянина та розробку відповідних пропозицій щодо вдосконалення чинних правових механізмів їх реалізації.

Перш за все була розроблена теорія кримінально-правового забезпечення безпеки людини. Визначено поняття безпеки, здійснена класифікація безпеки на види за різними підставами, зокрема за суб'єктом і рівнем суб'єктивності. Сформульована ціла система понять безпеки людини, а саме: людина, свобода, безпека (особиста та загальна), право на безпеку, система безпеки людини, правові гарантії, делікти створення небезпеки, особиста та загальна небезпека, підстава кримінальної відповідальності, злочини проти безпеки людини тощо. Установлено, що безпека людини в широкому розумінні — це узагальнюючий, інтегральний показник реалізації прав і свобод людини, її захищеності (гарантованості) від небезпек. Це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини. Безпека є одним із головних показників якості та рівня життя, які можуть знижуватись як через недостатнє, так і через надмірне забезпечення безпеки. Насправді надійна безпека людини

¹ DT.UA. — 2012. — 8 груд. (№ 45–46 (93–94)).

може бути досягнута лише шляхом усунення причин створення загроз для людини, її прав і свобод. Тільки в умовах демократичної, соціальної, правової держави можливе забезпечення безпеки людини від тиранії, гноблення, свавілля, беззаконня, безправ'я, насильства, злиднів. Забезпечення безпеки людини (гарантування, охорона та захист прав і свобод людини) — головна функція, мета й обов'язок держави, усіх гілок влади. Держава є основним суб'єктом забезпечення безпеки людини. Саме людина, її права і свободи мають бути визначальним і головним об'єктом національної, державної, політичної, техногенної, екологічної, економічної, інформаційної, громадської безпеки.

При цьому безпека людини є не стільки самоціллю, скільки доцільною діяльністю, в якій використовуються певні засоби, у тому числі і правові, які якраз і здатні виправдовувати безпеку як мету, а не навпаки, оскільки результат людської діяльності є функцією засобів, а не функцією мети. Держава повинна гарантувати такі засоби, способи і форми діяльності органів державної влади, передусім правоохоронних, які б забезпечували додержання прав і свобод людини. У зв'язку з цим законодавство та діяльність із забезпечення безпеки людини мають бути, з одного боку, достатніми, а з другого — не порушувати прав і свобод людини, щоб турбота про безпеку людини не перетворилася в тотальний контроль над людьми. А тому навіть з метою збереження безпеки людей держава не повинна звертатися до таких засобів, які загрожують їх свободі. Рівень безпеки людини має бути щонайменше таким, щоб у суспільстві була створена атмосфера миру та спокою, щоб кожний був упевнений в тому, що його життя і здоров'я, честь і гідність, свобода, власність і спокій знаходяться під надійною охороною держави.

Зміцнення безпеки людини, на наш погляд, вимагає:

забезпечення верховенства, пріоритету прав і основоположних свобод людини у відносинах із державою;

урегулювання поведінки людей відповідно до загальновизнаного принципу «дозволено все, крім того, що заборонено законом» та урегулювання діяльності держави, її органів, посадових і службових осіб відповідно до принципу «дозволено лише те, що передбачається законами»;

забезпечення захисту людини від посягань з боку інших людей і забезпечення захисту людини від посягань з боку держави, її органів, посадових і службових осіб;

підвищення рівня гарантованості прав і свобод людини, закріплених у Конституції.

У системі правових засобів забезпечення безпеки людини важливе місце належить КК, який забезпечує її як нормами Загальної, так і Особливої частини. Зокрема, як впливає зі змісту ст. 11 КК, злочином визнається не тільки діяння, яке заподіяло істотну шкоду фізичній особі, а й яке могло заподіяти таку шкоду, тобто порушило безпеку особи, створило для неї небезпеку (можливість, загрозу, небезпечні умови) заподіяння їй, її життю, здоров'ю, свободі або майну істотної шкоди.

Як правило, порушення безпеки людини є етапом (стадією) вчинення відповідного злочину проти життя, здоров'я, свободи, власності тощо і тому, якщо злочин закінчений, він поглинає попередні етапи (стадії), вони не мають самостійного значення і не впливають на його кваліфікацію. Якщо життю, здоров'ю, свободі, майну людини заподіяна шкода, то тим самим заподіяна шкода і її безпеці. Проте ці стадії (порушення безпеки людини) мають самостійне значення, якщо злочин незакінчений, тобто не доведений до кінця із причин, які не залежали від волі винного. У цих випадках порушення безпеки людини кваліфікується відповідно як готування або замах на вбивство, заподіяння тілесного ушкодження, позбавлення волі, знищення або пошкодження майна людини тощо. Таким чином, норми інституту про незакінчений злочин разом із нормами Особливої частини КК, в яких сформульовані закінчені склади злочинів, захищають безпеку людини, так само як і безпеку інших об'єктів кримінально-правової охорони.

Крім того, при порушенні безпеки людини виникає право на необхідну оборону (ст. 36 КК), на затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38 КК), на крайню необхідність (ст. 39, ч. 2 ст. 40 КК). У цьому аспекті право на необхідну оборону, на затримання особи, яка вчинила злочин, і право на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності є своєрідними формами забезпечення безпеки людини (людей). Так само порушення безпеки людини перебуває у тісному зв'язку із нормами КК про діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК),

та про виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК). До того ж вчинення злочину під впливом погрози, примусу, тобто при порушенні безпеки людини, віднесено законодавцем до обставин, які пом'якшують покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК), а вчинення злочину загальнонебезпечним способом є обставиною, яка обтяжує покарання (п. 12 ч. 1 ст. 67 КК).

Поряд із правом людини на безпеку в широкому смислі слова Конституція України закріплює і право людини на безпеку в її власному (вузькому), буквальному смислі слова, тобто право на безпеку життя і здоров'я людини, право людини на їх захищеність, охорону життя і здоров'я (частини 2 і 3 ст. 27, ч. 1 ст. 49). Це право конкретизується цілою низкою інших норм Конституції України, які передбачають право кожної людини на: безпечність продукції та всіх видів послуг і робіт (ч. 4 ст. 42), безпечні умови праці (ч. 4 ст. 43), безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушеннями цього права шкоди (ч. 1 ст. 50).

Положення Конституції України є основою законів та інших нормативно-правових актів у сфері безпеки людини. До галузевого законодавства щодо безпеки людини належить законодавство про охорону здоров'я, праці, про дорожній рух, про цивільну оборону, про охорону навколишнього природного середовища, пожежної безпеки тощо. Так, відповідно до Цивільного кодексу України (далі — ЦК) фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на безпечні для неї продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), на належні, безпечні умови праці, проживання, навчання тощо (ст. 293), на усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю (ст. 282 ЦК). Про це свідчать і норми глави 81 ЦК (Створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи). Зокрема, ст. 1163 ЦК передбачає, що фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. До речі, шкода, завдана особі, яка без відповідних повноважень рятувала життя та здоров'я фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою у повному обсязі.

Низка норм Особливої частини КК передбачають відповідальність і за порушення права на безпеку людини як за посягання на самостійний об'єкт кримінально-правової охорони. Це норми КК про погрози людині, злочини, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини, які вчиняються у сфері медичного обслуговування (статті 132, 138–145 КК), інші злочини, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини (статті 134–137 КК). Безпеку людини забезпечують і норми КК про відповідальність за злочини проти довкілля (екологічної безпеки), громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, а норми про злочини проти безпеки людства — право на безпеку всіх людей.

Крім того, порушення безпеки людини може бути і способом вчинення того чи іншого злочину, і тому законодавець визнає його обов'язковою ознакою простого, кваліфікованого або особливо кваліфікованого складу злочину. Порушення права на особисту безпеку людини при вчиненні тих чи інших злочинів свідчить про високий ступінь їх тяжкості, і тому законодавець у цих випадках конструє усічені склади злочинів, переносить момент закінчення таких злочинів на попередні стадії, на стадію порушення безпеки людини.

Підвищення рівня безпеки людини вимагає поставлення на перше місце в системі Особливої частини КК злочинів проти прав і свобод людини, а на друге — злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Водночас у контексті досліджуваного питання окрема увага науковців була приділена доцільності суттєвого розширення переліку спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності у випадку поновлення безпеки людини (людей), закріплення положення про те, що покарання підлягає скороченню при усуненні створеної винним небезпеки для життя та здоров'я людини, а також введення до КК нових заохочувальних норм і норм кримінально-правового компромісу про звільнення від кримінальної відповідальності.

Свідченням результативності цього дослідження є підготовка п'яти монографій, понад десять науково-практичних коментарів до

КК, опублікування близько 110 наукових статей та тез наукових доповідей і повідомлень; проведення й участь у науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах», матеріали яких опубліковані, тощо.

За результатами дослідження: 1) сформульовано поняття злочинів проти безпеки людини та здійснено їх класифікацію; 2) проаналізовано склади злочинів проти безпеки людини (зокрема, злочинів проти особистої безпеки людини, проти безпеки споживачів, проти екологічної безпеки, громадської безпеки, безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, проти безпеки людства) та розроблено критерії їх відмежування від інших правопорушень; 3) вивчено кримінальну відповідальність за порушення безпеки людини за законодавством держав-учасниць ЄС. Крім того, проведене дослідження дозволило творчому колективу підготувати низку науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства з метою підвищення ефективності забезпечення безпеки людини та практичних рекомендацій щодо однакового та правильного його застосування. Ці пропозиції доповідалися на засіданнях Комітетів Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та з питань правової політики, спеціальної робочої групи Верховної Ради України з доопрацювання проекту Кримінального процесуального кодексу України, Асоціації суддів Конституційного Суду України, Науково-методичної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Науково-експертної групи по підготовці Конституційної Асамблеї, Комісії з питань правоохоронної діяльності Конституційної Асамблеї, робочої групи при Президентові України з питань реформування прокуратури й адвокатури, робочої групи з питань реформування законодавства про адміністративні правопорушення та запровадження інституту кримінальних проступків, Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України, Державного агентства науки, інновацій та інформатизації, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права».

Сподіваємося, що системне, комплексне дослідження «Теоретичні і прикладні проблеми забезпечення безпеки людини за кримінальним законодавством України» було плідним, його результати є внеском у теорію та практику кримінального права, а впровадження результатів дослідження сприятиме суттєвому вдосконаленню кримінально-правового забезпечення безпеки людини, підвищенню рівня правозастосування органів досудового розслідування та суду.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 13 березня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, старший науковий співробітник **В. С. Батиргарєва**.*

УДК 343.85

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ПРОБЛЕМ
СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ
ІЗ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ
(НА ВИКОНАННЯ ПЛАНУ ЗАХОДІВ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ
КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЛИ
ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ
СТРОК, ДО 2015 РОКУ)**

Прикладна тема «Дослідження теоретичних та практичних проблем соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі (на виконання Плану заходів щодо реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року)» розроблялася співробітниками сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України у період 2010–2012 рр. (затверджена постановою вченої ради ІВПЗ НАПрН України № 2 від 28 грудня 2009 р. та постановою Президії НАПрН України № 67/4 від 13 листопада 2009 р.)¹.

Питання соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді обмеження або позбавлення волі, останнім часом набувають усе більшої актуальності для України. Трансформації у суспільстві, що відбуваються в останні десятиріччя, на жаль, призвели до підвищення рівня його криміналізації. Окремі особи, перебуваючи у скрутному, на їх думку, безвихідному становищі, вдаються до незаконних дій, виправдовуючи їх цим становищем та неможливістю гідно існувати в умовах, які створила для них держава. У будь-якому суспільстві існує аномія, виникає стан, при якому

¹ Науковий керівник дослідження – директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України *В. І. Борисов*. Виконавці дослідження: заступник директора з наукової роботи НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник *В. С. Батиргарєєва*, провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник *І. С. Яковець*, молодший науковий співробітник *О. І. Опанасенков*.

індивіди опиняються у складних (дійсних або уявних) соціальних ситуаціях, об'єктивно, а не рідко і суб'єктивно, не маючи можливості або внаслідок різних обставин не бажаючи керуватися загальноприйнятими стандартами поведінки¹. Унаслідок цього збільшується кількість злочинів, що зумовило збільшення чисельності осіб, засуджених до відбування покарання у виді позбавлення або обмеження волі на тривалий строк. Окрім того, труднощі у відновленні свого соціального статусу та поверненні до нормальних умов життя призводять до того, що особи, які відбули покарання та звільнилися з установ виконання покарань, повертаються на кримінальний шлях, через що підвищується рівень рецидиву злочинів. При цьому не всі звільнені особи мають змогу проживати у власних житлових приміщеннях, влаштуватися на роботу, близько третини з них мають проблеми психологічного характеру, майже половина — проблеми зі здоров'ям, унаслідок чого збільшується кількість бездомних, підвищується рівень безробіття, поширюються суспільно небезпечні хвороби тощо.

Останніми роками спостерігається нестабільність показників як кількості злочинів, учинених вперше, так і рецидиву злочинів, зокрема, рівень рецидиву злочинів має тенденцію до підвищення. Така ситуація пояснюється тим, що заходи соціальної адаптації, які вживаються у державі до звільнених осіб, є малоефективними. Відсутність комплексної допомоги звільненим особам уповільнює їх реінтеграцію у суспільство та відновлення їх соціального статусу як повноправних членів суспільства, трудового колективу, власної родини, що призводить до втрат людського ресурсу на ринку праці, оскільки переважна частина таких осіб — це працездатні громадяни.

Щороку з установ виконання покарань звільняються близько 50 тис. осіб, з них близько 1 тис. втратили соціальні зв'язки, майже 3 тис. не мають спеціальності, приблизно 3 тис. не забезпечені житлом. Для розв'язання проблем звільнених осіб було прийнято Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи

¹ Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления / В. В. Голина // Проблемы законности : акад. зб. наук. пр. — Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. — Вип. 100. — С. 335.

відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» в оновленій редакції, постанову Кабінету Міністрів України «Положення про спостережні комісії» (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2010 р. № 1042), в яких передбачено здійснення соціального патронажу стосовно таких осіб центрами соціальної адаптації та спостережними комісіями. Однак робота з організації їх діяльності не мала системного характеру та у підсумку не дала потрібних результатів.

Незважаючи на те, що сфера соціальних послуг для населення перебуває у полі пильної уваги держави, усе ще незадовільною залишається ситуація зі зверненням до відповідних установ осіб, які можуть розраховувати на допомогу і реально потребують її. У зв'язку з цим постає запитання: які причини занадто низької ефективності цієї діяльності і чим зумовлена пасивність тих, для кого створено ці установи; які шляхи підвищення якості зазначеної діяльності? Проблеми звільнених осіб стосуються багатьох сфер суспільного життя, а тому й потребують не тільки комплексного підходу до їх вирішення, а й значних витрат. Здійснення заходів щодо соціальної адаптації звільнених осіб у теперішній час покладено переважно на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Проте на місцевому рівні ця проблема залишається нерозв'язаною через брак коштів, відсутність належних фахівців, досвіду роботи у цій сфері.

Зважаючи на стабільно високий рівень рецидиву злочинів, низький рівень працевлаштування звільнених осіб та їх забезпечення житлом, питання формування ефективної системи соціальної адаптації зазначених осіб потребує оперативного вирішення. Як відомо, однієї й тієї самої мети можна досягнути у різні способи. У зв'язку з цим слід з'ясувати: як намічена мета, зокрема, стосовно успішної соціальної адаптації колишніх засуджених може бути найбільш оптимально реалізована. Саме на вирішення цього й було спрямовано діяльність науковців у межах проведеного дослідження. Під час дослідження творчий колектив не намагався поставити крапку у цьому питанні, а лише здійснив спробу привернути увагу до даної проблеми, запросити до дискусії фахівців у галузі виконання покарання у виді обмеження та позбавлення волі.

Результати роботи науковців над темою знайшли своє відбиття у:

1) друкованих виданнях, зокрема в одній монографії; науково-практичному коментарі; наукових статтях, тезах доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» та ін. Створено наукової продукції загальним обсягом близько 14,4 д. а.;

2) пропозиціях до проекту Закону України «Про внесення змін до закону України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”», зокрема запропоновано внесення редакційних змін до статей і термінологічного апарату, а також виключення деяких частин статей та самих статей Закону як таких, що вносять зайву плутанину й суперечать Конституції України, а також Кримінальному кодексу України;

3) пропозиціях до змісту Методичних рекомендацій щодо організації роботи з особами, звільненими із місць позбавлення волі.

При проведенні наукового дослідження науковці особливу увагу приділили вивченню: по-перше, нормативно-правових актів, що регулюють процес соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у місцях позбавлення волі; по-друге, визначенню співвідношення понять соціальної адаптації і ресоціалізації засуджених та осіб, звільнених із місць позбавлення волі; по-третє, питанню підходів до розуміння та розмежування понять «реінтеграція» і «ресоціалізація» засуджених; по-четверте, сучасному стану процесу реінтеграції у суспільство осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк в Україні.

1. Нормативне регулювання процесу соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у місцях позбавлення волі. Подальше вдосконалення законодавства стосовно соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у місцях позбавлення волі, характеризується прийняттям документа загальнодержавного рівня — Концепції соціальної адаптації осіб, які від-

бували покарання у виді позбавлення волі на певний строк¹. Аналізуючи Концепцію, слід указати, що в її тексті пропонуються три різних варіанти розв'язання проблеми соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі. Перший варіант — це вдосконалення роботи із соціальної адаптації звільнених осіб на місцевому рівні з урахуванням фінансових можливостей та потреб регіонів. У разі застосування такого варіанта місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають виділяти кошти з місцевих бюджетів на виконання відповідних програм і планів заходів. Цей варіант, з точки зору розробників Концепції, є неефективним з огляду на те, що пріоритетними в регіонах вважаються, як правило, питання соціального захисту інших незахищених верств населення, зокрема безпритульних дітей, громадян похилого віку, інвалідів.

Другий варіант передбачає залучення до розв'язання проблеми недержавних організацій. Він нібито є перспективним, оскільки такі організації більш динамічні, мобільні, мають можливості залучати благодійні кошти, кошти міжнародних грантів, спонсорську допомогу, що зменшить витрати з місцевих бюджетів. Але деякі недержавні організації не виявляють бажання провадити діяльність, пов'язану із соціальною адаптацією звільнених осіб, з огляду на відсутність належної підтримки з боку держави, недостатність коштів, небезпеку для життя та здоров'я їх працівників, недосконалість відповідних державних і регіональних програм і законодавства.

Розробники Концепції зазначають, що застосування першого і другого варіантів окремо не дасть потрібних результатів, у зв'язку з чим оптимальним варіантом вважають об'єднання зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для забезпечення соціальної адаптації із залученням недержавних організацій. Це, на їх думку, дасть можливість вивчити міжнародний досвід у цій сфері, створити умови для со-

¹ Концепція соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк : схвал. розпорядженням Каб. Міністрів України від 30 жовт. 2008 р. № 1385-р // Офіц. вісн. України. — 2008. — № 84. — Ст. 2830.

ціальної адаптації осіб, частково вирішити питання фінансування, визначити конкретну потребу в такій роботі на основі офіційних статистичних даних, підвищити рівень якості соціальних послуг звільненим особам. Концепція має реалізовуватися шляхом розроблення окремого плану заходів.

Слід зазначити, що розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 р. № 740-р було затверджено План заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року¹. План передбачає 23 пункти різних заходів, реалізація яких покладена як на центральні, так і місцеві органи влади й управління за участю Національної академії правових наук України, громадських, релігійних та благодійних організацій.

У зв'язку з викладеним у Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року² пропонується розв'язати проблеми організації профілактики правопорушень, у тому числі шляхом формування системи реінтеграції бездомних осіб і безпритульних дітей та соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі.

Таким чином, можна стверджувати, що розпочато створення відповідної нормативної бази для супроводу процесу соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання в місцях позбавлення волі. Безумовно, вона ще недосконала, потребує подальшого розвитку, існує низка проблем із розробки, виконання заходів щодо соціальної адаптації зазначених осіб та їх ефективності.

2. Співвідношення соціальної адаптації і ресоціалізації засуджених та осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Існуючі наукові розробки в цій сфері дозволяють стверджувати, що зараз уже створено певну теоретичну модель роботи зі звільненими осо-

¹ План заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року : затв. розпорядженням Каб. Міністрів України від 1 лип. 2009 р. № 740-р // Уряд. кур'єр. – 2009. – 11 лип. (№ 123).

² Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : розпорядження Каб. Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

бами, сформовано окремі стратегічні напрями. Проте складні соціально-економічні умови життя в нашій країні ставлять сьогодні все нові й нові завдання щодо пошуку шляхів підвищення ефективності діяльності із соціальної адаптації та ресоціалізації звільнених осіб. При цьому вагомим складником успішності вирішення зазначеного завдання є чітке визначення концептуального апарату, за допомогою якого окреслюються обсяги тієї роботи, яку треба здійснити, аби якомога скоріше повернути вчорашнього злочинця до повноцінного життя в суспільстві.

За ст. 1 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17 березня 2011 р. соціальна адаптація визначається як процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві¹. У свою чергу, ресоціалізація, як зазначається в спеціальній літературі, — це складна соціально-правова категорія, яка охоплює різні сторони єдиного процесу відновлення і розвитку соціально корисних зв'язків та відносин як *під час відбування* покарання, так і *після цього*². Щоб підкреслити тривалість процесу ресоціалізації, навіть окремо вказується на ресоціалізацію у сфері виконання покарань як на процес підготовки засудженого до повернення в суспільство, який ґрунтується на відновленні його позитивних зв'язків і відносин та розвитку в цієї особи соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування в суспільстві³.

Стосовно звільненої особи ресоціалізація представлена комплексом заходів трудового і побутового влаштування та встановлення в такої особи соціально корисних зв'язків із метою її подальшої

¹ Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 берез. 2011 р. // Офіц. вісн. України. — 2011. — № 32. — С. 21.

² Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. А. Х. Степанюка. — Х. : Одиссей, 2005. — С. 8; Організація діяльності спостережних комісій: Положення про спостережні комісії : науково-практичний коментар / І. С. Яковець. — М. : Penal Reform International, 2006. — С. 32.

³ Юридична енциклопедія : в 6 т. / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. — К. : Укр. енцикл., 2003. — Т. 5. — С. 296.

соціальної реабілітації після звільнення, чим забезпечується відновлення засудженого в соціальному статусі і повернення до самостійного життя¹.

З викладеного випливає, що ресоціалізація — це своєрідний феномен, представлений у трьох виявах: як процес, результат та конкретні заходи, спрямовані на досягнення позитивного результату. Однак, на нашу думку, у ресоціалізації колишніх засуджених найважливішим моментом є її осмислення не тільки як результату, а й як певного, розділеного на декілька стадій *процесу* подій, що відбуваються в житті цих осіб і пов'язані з набуттям ними таких позитивних людських якостей та рис, які дозволяли б стверджувати про переосмислення свого ставлення до людських взаємин, суспільного буття, свого місця в соціумі поза ґратами та ін.

Повертаючись до проблематики визначення наукових засад та не вдаючись у подальший детальний аналіз співвідношення понять «соціальна адаптація» і «ресоціалізація», можемо лише констатувати, що законодавець використовує обидва терміни, і погодитися з тим, що проблема соціальної адаптації та ресоціалізації є дуже складною, багатогранною, а її розв'язання залежить від значної кількості чинників. При цьому, на думку фахівців у галузі кримінології, у реалізації завдань соціальної адаптації і ресоціалізації мають брати участь: 1) установи виконання покарання; 2) особи, звільнені із цих установ; 3) мікросередовище зазначених осіб, у тому числі сім'я, найближче оточення, групи звичайного спілкування тощо; 4) підприємства, установи, організації, у тому числі спеціалізовані, де звільнені мають отримати місце для праці, а нерідко й побутового влаштування; 5) навчальні заклади, де неповнолітні повинні продовжувати навчання до загальнообов'язкового рівня; 6) органи й організації, переважно державні, що організовують процес соціальної адаптації; 7) органи міліції, інші органи державної влади, які здійснюють контроль за трудовим, житловим, іншим побутовим влаштуванням звільнених, поведінкою останніх, ведуть їх облік і мають вести запобіжну протирецидивну роботу з ними, насамперед інди-

¹ Організація діяльності спостережних комісій: Положення про спостережні комісії : науково-практичний коментар / І. С. Яковець. — М. : Penal Reform International, 2006. — С. 32–33.

відуальну, а стосовно визначених законом категорій цих осіб — адміністративний нагляд¹.

3. Зарубіжні підходи до розуміння та розмежування понять «реінтеграція» і «ресоціалізація» засуджених. Поглиблене вивчення проблеми реінтеграції, соціальної адаптації та ресоціалізації навряд чи можливе без аналізу зарубіжної доктрини у цій сфері. Дослівно реінтеграція розуміється як повторна інтеграція у суспільство, адже префікс «ре-» означає повторність. Тобто вона повинна розглядатись як «концепція переприєднання і відновлення як продуктивного члена суспільства»². Це своєрідний обряд, що «відбувається між засудженим та суспільством»³. Однак учені вказують, що не зовсім коректно говорити про повторне приєднання до суспільства осіб, які мають кримінальний досвід. Через це не слід підходити до терміна «реінтеграція» занадто буквально, оскільки є очевидним, що у багатьох випадках злочинці не були до їх ув'язнення успішно інтегровані у суспільство⁴. Існують думки, що саме з моменту повернення (reentry), тобто залишення виправної установи і повернення до вільного суспільства, починається реінтеграція⁵. Однак є протилежні позиції. Як указують канадські фахівці, у ширшому розумінні реінтеграція полягає в сукупності заходів, що здійснюються під час ув'язнення для того, щоб відвернути злочин-

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів / А. П. Закалюк. — К. : Ін Юре, 2007. — С. 589–590.

² Taxman F. (2004). Brick walls facing reentering offenders. Paper presented at the Reentry Roundtable, Prisoner Reentry and Community Policing: Strategies for Enhancing Public Safety / F. Taxman. — Washington, DC, May 12–13, 2004. — P. 2.

³ Maruna S. Reentry as a rite of passage [Електронний ресурс] / S. Maruna // Punishment & Society. — 2011. — № 13 (1). — P. 18. — Режим доступу: <http://www.desistance.info/wp-content/uploads/2011/04/Reentry-as-a-Rite-of-Passage.pdf>. — Заголовок з екрана.

⁴ Griffiths C. T. The social reintegration of offenders and crime prevention. Research Report: 2007-2 [Електронний ресурс] / C. T. Griffiths, Y. Dandurand, D. Murdoch. — National Crime Prevention Centre, Ottawa, Ontario Canada. — P. 3. — Режим доступу: http://www.publicsafety.gc.ca/res/cp/res/_fl/soc-reint-eng.pdf. — Заголовок з екрана.

⁵ Marlow E. The impact of health care access on the community reintegration of male parolees : dissertation D. Ph. / E. Marlow ; University of California, San Francisco, ProQuest, 2008. — P. 1.

ців від системи кримінальної юстиції¹. Звідси випливає, що процес реінтеграції розпочинається набагато раніше, ніж момент звільнення. Часто реінтеграція розглядається також як безпосередня мета кримінального покарання². У зв'язку з необхідністю співвіднесення цілей виправлення, реінтеграції та ресоціалізації слід, маючи на увазі попередні висловлювання, проаналізувати основні підходи до розуміння ресоціалізації та реабілітації у зарубіжній доктрині.

Проведене нами дослідження свідчить про те, що досить поширеним є підхід, згідно з яким ресоціалізація розглядається як аналог або як суміжна з виправленням категорія. Разом із тим ми можемо стверджувати, що вони хоча і мають багато спільних рис, проте багато в чому і відмінні.

Базуючись на підходах, поширених у соціології³, можемо визначити ресоціалізацію як процес отримання особою нових знань, досвіду, соціальних настанов та цінностей. Цікаво, що ресоціалізація згадується серед класичних цілей кримінального покарання⁴. Класична теорія «в'язничної» ресоціалізації була започаткована та розроблена у 60-х рр. минулого століття І. Гофманом, канадцем українського походження. У свою чергу, І. Гофман розглядав ресоціалізацію як процес засвоєння нових норм, цінностей, настроїв та поведінкових типів. Висловлені тези підтверджуються і думками зарубіжних науковців. Наприклад, англійські вчені М. Кавадіно та Дж. Дігнан вважають, що слово «ресоціалізація» в основному використовується у консервативних країнах, тоді як у Сполучених

¹ Griffiths C. T. The social reintegration of offenders and crime prevention. Research Report: 2007-2 [Електронний ресурс] / C. T. Griffiths. – Nat. Crime Prevention Centre, Ottawa, Ontario Canada. – Р. 3. – Режим доступу: http://www.publicsafety.gc.ca/res/cp/res/_fl/soc-reint-eng.pdf. – Заголовок з екрана.

² Tebbit M. Philosophy of law: an introduction / M. Tebbit. – 2 ed. – N. Y. : Routledge, 2005. – Р. 195; Shichor D. The meaning and nature of punishment / D. Shichor. – Illinois : Waveland Press, 2006. – Р. 51.

³ Див., наприклад: Ferrante J. Sociology: A Global Perspective / J. Ferrante. – 8 ed. – Cengage Learning, 2012. – Р. 99; Kendall D. Sociology in Our Times / D. Kendall. – 9 ed. – Cengage Learning, 2012. – Р. 115; Sociology 1000: Intro to Sociology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ulsu.ca/userfile/file/Sociology.pdf>. – Заголовок з екрана.

⁴ Smit D. V. Z. Imprisonment today and tomorrow: international perspectives on prisoners' rights and prison conditions / D. V. Z. Smit, F. Dünkkel. – The Netherlands, Martinus Nijhoff Publishers, 2001. – Р. 452.

Штатах Америки взамін нього використовуються терміни «реформування» (виправлення, перероблення), «реабілітація» (виправлення) та ін. Таким чином, зазначені думки дають підстави стверджувати, що виправлення безпосередньо співвідноситься із ресоціалізацією, межа між ними є дуже тонкою: по суті ресоціалізація є методом виправлення, що зовсім не відповідає її розумінню у КВК України, адже у ч. 2 ст. 6 вказується, що виправлення є необхідною умовою ресоціалізації. З цієї норми логічно випливає, що ресоціалізацію можна розглядати як своєрідний результат виправлення. Однак таке уявлення не відповідає розумінню ресоціалізації як процесу, а також як методу виправлення.

Проведене дослідження показало, що в дійсності межа між усіма цими термінами є досить умовною і що ці явища тісно співвідносяться між собою. Крім того, очевидним є й те, що за кордоном не вироблено єдиних підходів до їх розуміння, тлумачення. Зустрічаються прямо протилежні позиції щодо одного й того самого питання. Однак на Заході ці проблеми не є настільки важливими, як в Україні, де ці терміни закріплено на рівні законодавчих норм.

4. Сучасний стан процесу реінтеграції в суспільство осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк в Україні. З метою визначення труднощів і ризиків, які негативно впливають на процеси соціальної адаптації та реінтеграції, а також ролі і місця відповідних органів і служб щодо даного процесу нами було проведено анкетування 150 осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. У результаті встановлено, що колишні засуджені являють собою доволі специфічну групу населення, яка з різною мірою успішності намагається вступати у певні суспільні відносини, перебуває у стані «статусно-рольового мораторію» (тобто у пошуку свого місця в суспільстві) та стикається з великою кількістю проблем соціального, економічного та побутового характеру, що мають системний характер. Таким чином, аналіз анкет свідчить про недосконалість існуючої системи підготовки до звільнення в установах виконання покарань, а також про незначну ефективність діяльності інших органів і служб. Серед пропозицій, які, на думку колишніх засуджених, могли б полегшити процес соціальної адаптації, є такі: підвищена увага до цієї

категорії осіб; надання допомоги з житлом та реєстрацією, отриманням документів; широка інформаційна кампанія; психологічна допомога; збільшення числа центрів соціальної адаптації та їх відкриття в усіх регіонах України. Слід звернути увагу на те, що переважна більшість засуджених (72 %) схильються до думки, що саме нерозв'язаність проблем, які виникали у них після попередніх судимостей, стала одним з основних чинників, які призвели до вчинення нових злочинів; не вважають так лише 18 %, а 10 % не змогли дати чіткої відповіді на це запитання.

За результатами дослідження можна стверджувати, що існує необхідність пошуку додаткових стимулів щодо підвищення ефективності діяльності з реалізації завдання стосовно сприяння соціальній адаптації осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі. Убачається, що для цього необхідно, зокрема: по-перше, забезпечити виконання відповідними органами і службовими особами покладених на них функцій і повноважень у повному обсязі, виключення фактів формалізму в роботі; по-друге, організувати поширення практики залучення широкого кола громадськості до заходів сприяння соціальній адаптації звільнених, координацію діяльності громадських інституцій і державних органів; по-третє, забезпечити відкритість діяльності органів і служб, покликаних сприяти соціальній адаптації звільнених; по-четверте, забезпечити належний контроль за цим напрямом роботи з боку прокуратури та органів влади; по-п'яте, переглянути наявну систему органів і служб з метою її спрощення, а також посилення взаємодії між ними. Немаловажне значення для розв'язання проблеми соціальної адаптації має й усвідомлення того, що без системного, цільового та регулярного виділення коштів утворити ефективну систему соціального супроводу неможливо, а без досягнення мети ресоціалізації суспільство не убезпечено від рецидиву злочинів з боку осіб, які відбували кримінальні покарання.

На нашу думку, саме залучення представників громадянського суспільства багато в чому могло б посприяти у розв'язанні проблем реінтеграції у суспільство, адже надання допомоги, наприклад, органами державної влади не викликає довіри внаслідок існуючих

у середовищі засуджених справедливих уявлень про поверхове ставлення до них з боку останніх, а також про бюрократичний підхід цих органів влади загалом. Як показують результати проведеного нами дослідження, 49 % засуджених вважають, що саме громадські організації надають найбільшу підтримку засудженим.

Особи, що звільняються з місць обмеження волі та позбавлення волі, наділяються у достатньому обсязі як інформаційною, так й іншими видами підтримки. Тому можемо стверджувати, що процес соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених інколи ускладнюється інертністю самих реципієнтів соціальних послуг. Можемо також констатувати, що в теперішній час відсутній універсальний та скоординований усіма задіяними органами та службами проект соціальної адаптації та ресоціалізації звільнених, унаслідок чого діяльність на цих напрямках здійснюється переважно хаотично й стихійно. Складання оптимального, науково обгрунтованого проекту соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених може привести до вирішення такого завдання, як профілактика рецидивної злочинності. Якщо не забезпечити системний підхід у вирішенні поставлених завдань, функціонування окремих елементів цієї складної системи не призведе до бажаного результату, а отриманий ефект матиме виключно тимчасовий характер.

Розробники цієї теми доклали значних зусиль для того, щоб результати дослідження стали суттєвим внеском у теорію кримінально-виконавчого права, а сформульовані пропозиції потрапили б до нового Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» та були б сприйнятими практикою.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 4 березня 2013 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.9(477)

Є. М. Блажівський, кандидат юридичних наук, ректор Національної академії прокуратури України, м. Київ

ДОСВІД МОНІТОРИНГУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

Статтю присвячено аналізу існуючих методик кримінологічного моніторингу. Визначено позитивні та негативні аспекти їх застосування у практиці діяльності правоохоронних органів.

Ключові слова: моніторинг, протидія злочинності, методика, аналіз, правоохоронна діяльність.

Вивченню, аналізу та прогнозуванню явищ і процесів оточуючої дійсності у різні часи людської історії приділялася пильна увага. Використовуючи різні методи і способи передбачення, можна вивчати метеорологічні явища, економічний і політичний розвиток різних країн, польоти до інших планет Сонячної системи і багато іншого. Однак моніторинг у даний час — це не просто вивчення, аналіз і передбачення, а спеціальні дослідження, що відрізняються високим ступенем обґрунтованості та науковістю. Зрозуміло, результати моніторингу виявляють лише найбільшу ймовірність будь-яких подій. Їх унікальність полягає в тому, що вони мають необхідну достовірність, яка забезпечується правильним підбором досліджуваних факторів і надійної вхідної інформації.

Проблеми організації моніторингу протидії злочинності (або його складових елементів) протягом тривалого часу, а особливо останніми роками, знайшли широке висвітлення в юридичній науці в роботах Г. А. Аванесова, О. І. Алексєєва, О. М. Бандурки, М. М. Биргеу, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, О. М. Джужі, А. Е. Жалинського, О. Г. Кальмана, В. В. Коваленка, М. В. Костицького, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Г. М. Мінковського, В. М. Поповича, О. Б. Сахарова та ін. Проте авторами аналізувалась переважно система протидії злочинності у статичі; проблеми ж моніторингового забезпечен-

ня і супроводження її функціонування залишались поза увагою дослідників. Ця діалектична невідповідність потребує усунення.

Отже, метою написання цієї статті є аналіз раніше розроблених в нашій країні методик кримінологічного моніторингу, а також узагальнення відповідного досвіду і проблем його впровадження в сучасних реаліях протидії злочинності та правоохоронної діяльності.

Історія розвитку моніторингу в нашій країні органічно переплетена із зародженням, становленням і розвитком наукової прогностики. У сфері протидії злочинності системні її вивчення почалися в кінці 60-х — на початку 70-х рр. XX ст. з аналізу В. М. Кудрявцевим питань причинності злочинності і корелюючих факторів¹. У той час державними інститутами вивчалася злочинність на різних рівнях, аналізувалися її кількісні та якісні характеристики, розглядалися особливості правопорушників, визначався комплекс факторів, що детермінують злочинність. Результатом став випуск у 1975 р. Комітетом науково-технічної термінології АН СРСР довідника термінів по прогностиці, в якому в розділі «Апарат дослідження» містилися визначення 26 методик вивчення й аналізу суспільних явищ². Був зроблений висновок про те, що вивчення й аналіз якісних і кількісних характеристик злочинності, їх змін необхідні для отримання уявлення про неї на різних рівнях. Без проведення аналізу причин, умов злочинності неможливо розробляти і застосовувати на практиці заходи щодо організації боротьби та профілактики злочинності.

Спроби запровадження системного моніторингу злочинності в СРСР робилися і на початку 70-х рр. минулого століття. У 1970–1971 рр. за результатами роботи в МВС СРСР був складений перший прогноз злочинності по країні на 1971–1975 рр. шляхом експертного опитування 150 учених і практиків³. Однак таке важливе починання, яке виникло в період підвищеного інтересу до кримінологіч-

¹ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения) / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1968. — С. 124.

² Минин А. Я. Информатизация криминологических исследований / А. Я. Минин. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. — С. 54.

³ Лунеев В. В. Преступность в XXI веке (методология прогноза) / В. В. Лунеев // Социол. исследования. — 1996. — № 7. — С. 93.

них досліджень, після проведення кількох експериментів не переросло в системний моніторинг злочинності. Поступово моніторинг став використовуватися при розробці заходів запобігання злочинності відомчими центрами наукових досліджень. Вивчення в основному стало спиратися на обліки, що ведуться в органах МВС інформаційними центрами (статистичні форми, що відображають кількість вчинених злочинів, кількість виявлених злочинців і потерпілих, якими можуть бути як юридичні, так і фізичні особи, і матеріальну шкоду).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. у СРСР виникла гостра необхідність розробки методик вивчення і передбачення злочинності та її тенденцій, а також науково обґрунтованого відбору осіб, які потребують профілактичних впливів. У ході дослідження було встановлено, що багато небезпечних, тих, що заподіюють значної шкоди суспільству, злочинів не привертають уваги правоохоронних органів. Діяльність останніх головним чином спрямована на боротьбу з очевидними злочинами, по яких легко встановити особу, яка вчинила злочин. Молодіжна та професійна злочинність часто залишалися без уваги з боку правоохоронних органів. У даному зв'язку ставилося питання про введення в країні кримінологічного вивчення злочинності одночасно з необхідністю появи в правоохоронних органах кримінологів і створення аналітичних підрозділів¹.

Багато вчених дотепер вважають за необхідне, використовуючи даний вид кримінологічного дослідження, створити єдину автоматизовану мережу, здатну найбільш вірогідно описувати ситуацію, охоплюючи більшість параметрів досліджуваних об'єктів для обслуговування органів, що здійснюють боротьбу з правопорушниками².

Більшість кримінологів вважають, що злочинність є результатом впливу різних факторів. Коли мова йде про такі складні явища, як злочинність, необхідно враховувати безліч причин, визначаючи

¹ Антонян Ю. М. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения / Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн. — М. : РИО Акад. МВД СССР, 1974. — С. 51.

² Курс советской криминологии : в 2 т. / редкол.: В. Н. Кудрявцев и др. — М. : Юрид. лит., 1985—1986. — Т. 1 : Предмет, методология. Преступность и ее причины. Преступник / Г. В. Дашков и др. — 1985. — С. 119.

серед них основні та другорядні, об'єктивні та суб'єктивні, постійні або тимчасові тощо. Виходячи з цього, А. І. Долгова дійшла висновку, що не існує якої-небудь загальної, основної, головної причини, яка вичерпно пояснює походження злочинності в конкретних умовах у всьому її розмаїтті¹. Кожна тенденція злочинності викликана комплексом обставин, що діяли в різний час і в різних умовах. Таким чином, якщо зазначені фактори можливо враховувати, то можна скласти і найбільш точну картину явища.

Злочинність визначається безліччю різних обставин; щоб їх знати, передбачати, є необхідним глибоке і всебічне вивчення явищ упродовж тривалого часу (це неодноразово підкреслювали вітчизняні та зарубіжні вчені-кримінологи)². Вимірювання відібраних ознак, установлення ступеня їх зв'язку зі злочинною поведінкою вчені 70–80-х рр. минулого століття здійснювали за допомогою математичного моделювання. Розглянемо конкретні прийоми і недоліки такого моделювання.

Так, згідно з прогностичною моделлю:

$$P = \sum_{i=1}^{30} a_i x_i,$$

де x_i — конкретні значення ознак-індикаторів; a_i — коефіцієнти інформативності цих ознак³. Ознаки-індикатори складають сім груп: ті, що належать до соціально-демографічних характеристик ($i = 1 \div 9$); характеризують злочинну поведінку ($i = 10 \div 12$); процес виправлення і перевиховання ($i = 13 \div 15$); морально-психологічну оцінку ($i = 16 \div 24$); психічну оцінку ($i = 25, 26$); ступінь виправ-

¹ Долгова А. И. Криминология / А. И. Долгова. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 120.

² Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование) / А. Ф. Зелинский. — Харьков : Вища шк., Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. — 152 с.; Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк. — М. : Юрид. лит., 1986. — 192 с.; Закалюк А. П. Теория и практика индивидуального прогнозирования и профилактики преступного поведения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. П. Закалюк ; Харьк. юрид. ин-т. — Харьков, 1987. — 28 с.

³ Петровский А. В. Криминологическое прогнозирование преступного поведения молодежи / А. В. Петровский ; науч. ред. С. Ф. Милуков. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. — С. 34–35.

лення та майбутню поведінку ($i = 27, 28$); процес соціальної реадптації ($i = 29, 30$).

Кількісна оцінка (в балах) ознак-індикаторів може бути введена у відповідну комп'ютерну програму у вигляді таблиці, яка забезпечує обчислення підсумкової характеристики. Чим меншу кількість балів отримує узагальнена характеристика, тим більша вага даної характеристики злочинності.

Експериментальне апробування моделей кримінологічного моніторингу може дозволити виділити певні інтервали, що визначають категорію ознаки, їх може бути від трьох до семи. Ознаки, що потрапили в перший інтервал, повинні обов'язково потрапляти під корегуючий вплив з боку суб'єктів протидії злочинності. Наступні інтервали відповідають несприятливому, невизначеному, сприятливому і вельми сприятливому сценаріям.

Складність цієї методики полягає в тому, що необхідно проводити відбір і бальну оцінку, яка характеризує явища і зв'язки між їх сукупністю (наприклад, ступінь виправлення і процес соціальної реадптації), що пов'язано із суб'єктивною думкою кримінолога, який проводить дослідження. Крім того, очевидною є обмеженість дослідженням суб'єктивних ознак, заснованих на характеристиках засуджених і оцінках експертів.

Інший підхід до проблеми кримінологічного моніторингу запропонував А. Я. Мінін¹. На його думку, рецидивну злочинність слід вивчати за допомогою методу екстремального групування параметрів. Він виділив такі істотні ознаки:

- 1) відношення сумарного реально відбутого строку покарання у виді позбавлення волі до сумарного терміну покарання, призначеного за вироком судів, — більше чи менше $3/4$ терміну;
- 2) вік на момент останнього звільнення — до або понад 30 років;
- 3) сумарний реальний термін перебування у місцях позбавлення волі — більше або менше трьох років.

Потім за допомогою наявних ознак А. Я. Мінін виділив шість груп і розрахував для них коефіцієнт кримінальної активності, що

¹ Минин, А. Я. Информатизация криминологических исследований / А. Я. Минин. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. — С. 70.

дорівнює відношенню частки рецидивістів досліджуваної групи до загальної кількості звільнених.

Вищезгаданий метод відрізнявся складністю, оскільки в первинних машинних документах не були закладені дані про сумарні терміни покарання, призначені за вироками судів, і реального відбування у місцях позбавлення волі. Крім того, при експериментальній перевірці результати носили неконкретний характер. Фактично вчені створили еталонний метод, який виводить на певні зразки, типові форми, чинні за певних умов поведінки осіб однієї статистичної групи (раніше судимі особи). Однак, коли вчинки людей відходять від норми запропонованого зразка, а це часто трапляється, метод не спрацьовує, доводиться знову повертатися до детерміністичного аналізу злочинності із властивими йому складнощами.

Інші методики вивчення злочинності були розроблені в Київській філії ВНДІ МВС СРСР під керівництвом П. П. Михайленка. Аналіз наявних багатофакторних даних проводився за методом розпізнавання образів. Для кількісної оцінки виділених показників усіх ознак був використаний коефіцієнт детермінації. Бальна оцінка кожного показника ознак отримана за допомогою стандартного прийому округлення і збільшення коефіцієнта в 100 разів. Балам присвоювався знак «+», якщо значення показника реалізується на більшості «своїх» образів, або знак «-», якщо його реалізація охоплює більшість чужих образів.

Граничні значення балів: +60, -40. Показник рецидиву характеризується значенням понад +20 балів. Оцінка ймовірності підтвердження сценарію — не менше 88 %. Помилка числень — 4 %. Методика дуже проста: карта обліку кримінологічно значимої інформації, проведення вивчення, прогнозу, планування заходів та фіксації їх виконання становить чотири сторінки.

У тій же філії ВНДІ МВС СРСР А. П. Закалюк розробив методику аналізу і прогнозування протиправної поведінки неповнолітніх. Ним було виділено вісім груп ознак криміногенного значення і шість — антикриміногенного¹. Самостійну групу становили 87

¹ Закалюк А. П. Опыт создания и применения методики прогнозирования индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк // Вопросы борьбы с преступностью. — М. : Юрид. лит., 1988. — Вып. 47. — С. 7.

ознак, що характеризують корисливу (20), корисливо-насильницьку (23) і насильницьку (44) спрямованості антигромадської поведінки неповнолітніх.

Основним недоліком даних методик кримінологічного моніторингу було те, що для виявлення й аналізу кримінологічно значущих ознак використовувалися лише соціально-демографічні та морально-психологічні показники злочинності. При складанні моделі або сценарію абсолютно не враховувалися зовнішні умови — вплив макро- і мікросередовищ. Однак відсутність показників, що характеризують соціально-економічну, кримінологічну обстановку регіону і соціальної групи, можна пояснити тим, що методика розроблялася в 80-ті рр. XX ст. і вчені вважали, що суспільне життя соціалістичної держави не може формувати в особи криміногенні якості.

Аналогічний підхід до організації кримінологічного моніторингу за допомогою ЕОМ був здійснений приблизно у той самий час за адаптованими програмами Інституту соціологічних досліджень АН СРСР. Авторський метод складався з трьох етапів: виявлення криміногенних факторів методом експертних оцінок; побудова кількісної статистичної моделі за допомогою факторного аналізу; розпізнавання образів — перетворення моделі в динамічну і використання таблиць у практиці¹. Необхідність розпізнавання за допомогою таблиць склала близько 73 %, максимальний поріг розпізнавання дорівнює 70 %, мінімальний — 38 %. Поріг розпізнавання відображає ступінь суспільної небезпеки ознаки або тенденції злочинності. Для опису сценарію використано 68 ознак, потім шляхом укрупнення їх в інформаційні блоки виявлено 25 ознак-факторів.

Підбиваючи підсумок проведеному аналізу вітчизняного досвіду створення та використання різних методик моніторингу протидії злочинності, зазначимо, що загальними недоліками запропонованих вище методик є:

- суб'єктивізм оцінок експертів і відсутність у правоохоронних органах відповідної кількості фахівців-кримінологів;

¹ Абызов Р. М. К вопросу о прогнозировании и профилактике в развитом социалистическом обществе / Р. М. Абызов // Проблемы профилактики в развитом социалистическом обществе. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. — С. 112–118.

- структура інформації про злочинність зовсім не відповідає за своїм характером тим формалізованим об'єктам, які використовує традиційна математика;
- використання причин і умов як показників обмежувалося однією складовою (тільки зовнішніми причинами або внутрішніми умовами);
- співвідношення між елементами структури причинності не досліджувалося, зважаючи на прямо пропорційну залежність.

Попередні розробки ґрунтувалися на тому, що фактично прояви злочинності та її тенденції зумовлюються невизначеністю. Злочини за своєю природою — події випадкові, мають імовірнісну природу. Їх характер визначається властивостями людської особистості, яка виступає як автономна самокерована система, складністю і різноманітностям процесу детермінації її вчинків, часто нерациональних, шкідливих для справжніх інтересів індивіда. Унаслідок складності природи їх комплексування, об'єднання, інтеграції та реінтеграції для формування картини (сценарію) на основі найбільш поширених ознак широко використовувалися експертні оцінки. Це пояснювалося винятковістю людини і тим, що тільки за допомогою традиційних імовірнісних систем, на основі суджень про ту чи іншу міру можливого можна було описати злочинність. Достовірність суджень, у свою чергу, виражалася об'єктивною закономірністю рухів такого класу предметів, які мають яскраво виражену специфічну структуру, що характеризується відносинами іррегулярності і стійкості, автономності та пов'язаності, безладу і порядку.

Вищенаведені методи, покладені в основу кримінологічного моніторингу, також характеризуються відсутністю суворої регулярності, жорсткої детермінації і впорядкованості причин та умов, факторів і детермінант злочинності. У таких методиках невпорядкованість причинного механізму не поєднується з порядком проявів подій, що і становить їх особливість. Це дозволяє зробити висновок про те, що вчені-кримінологи пов'язували переважну більшість методів із побудовою моделей, заснованих на тих чи інших теоретичних висновках, інтуїтивних припущеннях, закономірностях повторюваності. Отже, їх використання в сучасних умовах протидії злочинності й правоохоронної діяльності є доволі проблематичним.

Статья посвящена анализу существующих методик криминологического мониторинга. Определены позитивные и негативные аспекты их применения в практике деятельности правоохранительных органов.

This article is devoted to the analysis of the criminological methods of monitoring. Some positive and negative aspects of their usage in law enforcement practice are determined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 13 від 11 березня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
О. М. Литвинов.*

УДК 343.976

В. С. Батиргареева, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОТИДІЯ ПОШИРЕННЮ АЛКОГОЛІЗМУ — ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

У науковій статті визначаються роль та значення алкоголізму в етіології злочинних проявів. Так само наголошується на необхідності визначення протидії подальшому поширенню алкоголізації населення як на важливішому напрямі системи запобігання злочинності в цілому.

Ключові слова: злочинність, алкоголізм, система запобігання, законодавство України.

Серйозною медико-соціальною проблемою українського загалу була і залишається проблема поширення алкоголізму. В умовах існування пагубних традицій масового вживання алкоголю в українському соціумі поступово сформувався значний прошарок населення, для якого зловживання спиртними напоями стало звичкою, нормою буденної поведінки, своєрідною константою їх буття. Небезпека цього посилюється тим, що така модель проведення дозвілля дедалі стає потужним чинником залучення новачків до вживання алкоголю, отже, стрімкого поширення алкоголізму. Тому не випадково українськими наркологами зазначається, що якщо в умовах сучасної України хворі на наркотоксикоманію потенційно спроможні подвоювати свою чисельність майже кожні три роки, то хворі на алкоголізм — кожні два роки¹.

Однак проблему алкоголізму не можна вважати виключно національним лихом. Справа в тому, що демократизація життя сучас-

¹ Актуальні тенденції поширення залежності від психоактивних речовин в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Лінський, М. В. Голубчиков, О. І. Мінко та ін. : щоріч. аналіт. огляд. — Х. : Акад. мед. наук, 2007. — Вип. 4. — Режим доступу: // <http://www.psychiatry.ua/articles/paper254.htm>. — Заголовок з екрана.

ного західного суспільства, тенденції до глобалізації, кооперації і створення єдиного не лише економічного простору, а й культурологічного його сегмента, поряд із позитивними моментами, привнесли й негативні. Як справедливо підкреслюється у спеціальній літературі, поширення ідеології вільного суспільства сприяє пагубному впливу на розвиток ситуації алкоголізації і на рівні свідомості індивідів, оскільки на сьогоднішній день сформувалася загальносвітова тенденція прирівнювання алкоголю до звичайних споживчих товарів, попит на які обмежується лише платоспроможністю населення, а спроби обмежити обіг спиртних напоїв розглядається населенням як перешкода здійсненню права вільного вибору¹.

Відповідно не лише міжнародні й національні організації охорони здоров'я стали приділяти все більшу увагу негативним і не завжди передбачуваним наслідкам неконтрольованого поширення алкоголізму, а й інші суспільні інституції, у тому числі в особі вищих органів влади країн, почали перейматися проблемами, пов'язаними з масовою алкоголізацією населення. Так, слід констатувати, що ще у 2004 р. постановою Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Соціально-економічні проблеми ВІЛ/СНІДу, наркоманії та алкоголізму в Україні та шляхи їх розв'язання”» засвідчено, що на алкогольні розлади, за оціночними даними (з урахуванням прихованої кількості), страждає майже 7 % населення України працездатного віку. При цьому щороку число таких осіб залишається стабільним, не зазнаючи зменшення, а питома вага дітей та молоді серед них поступово зростає. За даними вітчизняних наркологів, в Україні постійно вживає алкогольні напої 1 % 12–13-річних дітей і близько 5 % 16–18-річних². Така ситуація не може не позначитися на соціальній політиці держави у сфері протидії поширенню алкоголізму та боротьби зі злочинністю, а тому стає помітним чинником у визначенні характеру цієї політики, одним із пріоритетних векторів реалізації її заходів, які спрямовуються саме на розрив та нейтралізацію

¹ Глобализация и девиантность / науч. ред. Я. Гилинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 137–138.

² Уповноважений Президента України з прав дитини ініціює збір інформації про місця, де дітям продають алкоголь та цигарки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.president.gov.ua/news/23895.html>. – Заголовок з екрана.

зв'язків «алкоголізм — моральне зубожіння і деградація суспільства», «алкоголізм — злочинність», «алкоголізм — неефективність заходів соціальної адаптації осіб, що страждають на алкогольну залежність».

На наш погляд, трьома складниками, які мають забезпечувати ефективність цього сегмента соціальної політики держави, є: 1) теоретичне обґрунтування необхідності її розробки й реалізації, засноване на поглибленому моніторингу ситуації з поширенням явища алкоголізму у країні, включаючи й захворювання на алкоголізм, та злочинів, зумовлених вживанням алкогольних напоїв; 2) нормативне забезпечення проведення роботи в цьому напрямі та 3) практична реалізація заходів соціальної політики держави, покликаних знизити рівень ураженості суспільства цим негативним явищем та кількість злочинів, що так чи інакше пов'язані з алкоголізацією населення.

У теоретичному плані необхідність розробки зваженої державної соціальної політики у сфері протидії поширенню алкоголізму та боротьби зі злочинністю обґрунтовується тим, що не є секретом, що за рівнем споживання алкоголю Україна посідає одне з перших місць у світі. Усе це сприяє й тому, що вживання алкоголю продовжує залишатися однією з основних причин багатьох злочинів — умисних і необережних, так званих первинних і рецидивних, насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів, злочинів проти громадського порядку та ін. Недаремно, що практично з перших вітчизняних підручників після відродження у СРСР кримінологічної науки у 60-ті рр. XX ст. стало традицією розглядати зв'язок злочинності з п'янством й алкоголізмом, підкреслюючи високу криміногенність цих негативних явищ. Цьому питанню відводилися окремі глави і розділи¹. І за теперішнього часу вченими України та інших країн СНД чимало уваги відводиться аналізу явища алкоголізму в контексті продукування, зокрема, агресивно-насильницької, анархо-індивідуалістичної, корисливої злочинної поведінки. Як

¹ Наприклад, див.: Кримінологія : учебник / за ред. И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецовой, А. Б. Сахарова. — М. : Юрид. лит., 1976. — С. 313–322; Кримінологія : учебник / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 274–287.

справедливо підкреслюється А. І. Алексєєвим, прихильність людей до «зеленого змія» активно експлуатується підпільним алкогольним бізнесом, з яким пов'язано вчинення низки економічних та інших правопорушень: незаконного підприємництва, контрабанди, незаконного виготовлення товарних знаків, ухилення від сплати податків, обману споживачів, випуску або продажу товарів, що не відповідають вимогам безпеки, та ін.¹ П'янство є тим соціальним лихом, яке напряду пов'язано зі злочинністю². Урешті-решт, зв'язок алкоголізму зі злочинністю простежується й у площині перетворення чималої кількості осіб із потенційних жертв на справжніх потерпілих від протиправних діянь. У цьому вбачається ще один бік проблеми алкоголізму, пов'язаний із його здатністю різновекторної ураженості конкретної людини. Тобто алкоголізм виступає як могутнім продукуючим чинником злочинності, так і вагомою віктимогенною складовою людської деструктивної поведінки.

Кількість осіб, які вчинили злочини у стані сп'яніння, є доволі значною. Так, у 2009 р. їх кількість складала 15,1 %; у 2010 р. — 15,6 %; у 2011 р. — 16,6 %. Як бачимо, навіть на цьому незначному проміжку часу спостерігається прогресуюча тенденція алкоголізації правопорушників. Водночас гострота цієї проблеми пояснюється ще й тим, що більшість злочинців-рецидивістів, злочинна «кар'єра» яких нараховує кілька засуджень за життя, умирає від зловживання алкоголем або хвороб, які розвиваються внаслідок вживання алкогольних напоїв або які є супутніми алкоголізму.

Тривожним є той факт, що кожен десятий злочинець, який вчиняє злочини у стані сп'яніння, — це жінка. Алкогольна залежність відіграє неабияке значення в генезисі рецидивної злочинності жінок. Наприклад, 70 % рецидивісток зазначили, що вони періодично вживали алкогольні напої, ще 4 % вживали їх систематично. Приблизно третина рецидивісток вважає, що вчинили злочин саме під впливом алкогольного сп'яніння. Вочевидь, мотивування злочинних діянь знаходженням у нетверезому стані є спробою якось виправ-

¹ Алексєєв А. И. Криминология : курс лекций / А. И. Алексєєв. — М. : Щит-М, 1998. — С. 306.

² Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — С. 149.

дати свою злочинну поведінку в очах оточуючих, але факт залишається фактом: алкоголізація серед жінок-рецидивісток набула доволі крупних масштабів. Як бачимо, проблема алкоголю в системі обставин, що мають помітний зв'язок зі структурою злочинності, зокрема рецидивних її проявів, сьогодні є особливо актуальною.

У такій ситуації логічно постає запитання про достатність, адекватність та ефективність реалізації заходів, спрямованих на обмеження цього лиха, що вживаються у державі сьогодні. Проте щоб здійснити вимір ефективності такої роботи, слід проаналізувати нормативну базу, на підставі якої у теперішній час здійснюється боротьба з алкоголізмом та злочинністю, пов'язаною із цим явищем.

Ще у 2006 р. Верховною Радою України було знято з розгляду проект Закону України «Про основні засади державної політики запобігання алкоголізму в Україні». Наслідком цього стала невизначеність засад та стратегії єдиної комплексної політики держави щодо економіко-соціальних, правових, організаційно-управлінських, медико-реабілітаційних аспектів запобігання та протидії поширенню алкоголізму. У 2008 р. до Верховної Ради України знову внесений законопроект під назвою «Про профілактику алкоголізму, наркоманії та токсикоманії». Але й дотепер Україна не отримала цього або будь-якого іншого законодавчого акта, спрямованого на боротьбу з алкогольною залежністю. У такій ситуації запобігання алкоголізму, а головне правопорушенням, базується переважно на положеннях галузевого законодавства, перш за все адміністративного, нормами якого передбачається, зокрема, позбавлення особи спеціального права керування транспортними засобами (ст. 30 КпАП України), застосування заходів адміністративного стягнення за допуск до керування транспортними засобами або суднами водіїв чи судноводіїв, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння (ст. 129), керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння (ст. 130), порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями (ст. 156), виготовлення, придбання, зберігання або реалізацію фальсифікованих алкогольних напоїв (ст. 177²), розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом міс-

цях або появу у громадських місцях у п'яному вигляді (ст. 178), розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на виробництві (ст. 179), доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180) та ін. Як бачимо, законодавством передбачено достатньо широкий спектр адміністративно-правових норм, щоб завчасно упередити виробничий травматизм, травматизм на проїжджих частинах, побутово-дозвільні свари, конфлікти, здатні врешті-решт призвести до більш тяжких суспільно небезпечних наслідків.

Кримінальний закон так само приділяє увагу зв'язку п'янства і злочинності. У ст. 21 КК України зазначається, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Крім того, з огляду на підвищену суспільну небезпечність осіб, що вчиняють злочин, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, у п. 13 ст. 67 КК зазначена обставина вважається обтяжуючою при призначенні покарання. Така позиція закону має принципово важливе значення для профілактики і запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті п'янства¹. Проте у судовій практиці трапляються випадки, коли стан сп'яніння, який фактично ставав причиною вчинення тяжкого злочину, не враховувався під час призначення покарання винному.

Згідно з ч. 2 ст. 36 ЦК України суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Але це фактично весь арсенал правових засобів боротьби з алкоголізмом як негативним суспільним явищем та могутньою детермінантою злочинної поведінки особи. Повторюємо, єдиного нормативно-правового акта запобігання подальшому поширенню масштабів алкогольної залежності та злочинним проявам, пов'язаним з алкоголізмом, на сьогодні в Україні немає. Тому й доводиться спиратися на норми галузевого законодавства.

¹ Уголовное право Украины: Общая часть : учебник / под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Харьков : Право, 1998. – С. 123.

Ураховуючи небезпечність даного лиха, з огляду на те, що боротьба з алкоголізмом є дуже важкою ділянкою роботи, яка вимагає концентрації великих зусиль і витрат, протидія алкоголізму на державному рівні повинна охоплювати не окремі заходи його обмеження, а постійну цілеспрямовану роботу багатьох соціальних інституцій.

У правовій демократичній державі формою організації цілеспрямованої протидії подальшому поширенню алкоголізму має бути розробка, прийняття і реалізація спеціальної державної програми боротьби з пияцтвом і алкоголізмом. Проте, якщо на реалізацію державної політики боротьби у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів у нашій країні спрямовуються чималі зусилля, то стосовно боротьби з пияцтвом та алкоголізмом у даний час немає жодної спеціальної державної програми (!). Не краще вирішуються й проблеми, пов'язані з алкогольними розладами. Починаючи з Державної програми боротьби зі злочинністю 1993 р.¹, перед Кабінетом Міністрів, МОЗ, МВС України та іншими міністерствами й відомствами ставилося завдання розробити цільову програму боротьби з пияцтвом та алкоголізмом з огляду на рекомендації Європейського регіонального комітету Всесвітньої організації охорони здоров'я. Крім того, на Кабінет Міністрів України за участю низки інших виконавців, включаючи й правоохоронні відомства, покладалося завдання щодо підготовки і внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту щодо соціальної реабілітації хронічних алкоголіків і наркоманів.

Невиконання цих завдань змусило знову повертатися до проблеми боротьби з алкоголізмом у наступній Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки². У цьому документі боротьбі з наркоманією та алкоголізмом відведено окремий

¹ Державна програма боротьби із злочинністю : затв. Постановою Верхов. Ради України від 25 черв. 1993 р. № 3325-XII // Голос України. – 1993. – 30 лип.

² Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96. – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/837/96>. – Заголовок з екрана.

розділ. У ньому, зокрема, наголошувалося на здійсненні комплексу заходів, спрямованих на профілактику алкоголізму серед неповнолітніх, передбачалося розробити план і програму підготовки фахівців для роботи в наркологічних закладах, завершити створення системи медичного моніторингу за алкогольною ситуацією в державі та привести встановлені на даний час статистичні показники у відповідність до вимог ВООЗ, а також розробити правові та організаційні основи виявлення, обліку, обстеження та лікування осіб, що мають залежність від алкоголю. На жаль, результати виконання цієї програми залишилися невідомими широкому загалу.

Серед цілей прийняття наступної Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки¹ вказувалося на обмеження кримінальних проявів пияцтва і алкоголізму як супутніх для злочинності явищ. Як і в попередньому документі, у цій програмі окремий розділ так само присвячувався запобіганню поширенню наркоманії, пияцтва та алкоголізму. Наслідком виконання завдань нової програми повинно було стати, зокрема, підвищення якості медико-соціальної антиалкогольної та антинаркотичної роботи шляхом забезпечення впровадження галузевих стандартів медичних технологій діагностично-лікувального процесу у сфері наркологічної діяльності в роботу лікувальних і реабілітаційних закладів та впровадження ефективних вітчизняних та визнаних світових комплексних лікувально-реабілітаційних програм; проведення оперативно-профілактичних заходів щодо виявлення та взяття на облік осіб, які зловживають спиртними напоями, вчиняють правопорушення, займаються виготовленням самогону та інших спиртних напоїв, для застосування до них заходів впливу згідно із законами України; вжиття заходів до посилення контролю за додержанням правил роздрібної торгівлі алкогольними напоями, притягнення винних осіб до відповідальності та позбавлення суб'єктів підприємницької діяльності ліцензій за їх порушення, особливо за продаж спиртних напоїв неповнолітнім; утворення в регіонах базових навчальних центрів при наркологічних закладах для освоєння фахів-

¹ Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки : затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 30 січ.

цями системи освіти (дошкільні та загальноосвітні заклади), охорони здоров'я (педіатри, медсестри дитячих поліклінік), соціальними працівниками служб у справах неповнолітніх, працівниками правоохоронних органів навичок профілактичної антиалкогольної та антинаркотичної роботи серед дітей та молоді тощо. При цьому про невиконання або незадовільне виконання завдань попередньої програми свідчить включення до нової програми аналогічних за змістом з попередньою програмою пунктів (наприклад, «завершити роботу, пов'язану зі створенням системи медико-соціального моніторингу поширення алкоголізму та наркоманії в Україні»).

У наступній за часом прийняття Комплексній програмі профілактики правопорушень на 2007–2009 роки¹ «традиційно» зазначалося, що виконання Програми дасть змогу створити систему профілактики правопорушень, спрямовану у тому числі на посилення боротьби з алкоголізмом як антисоціальним явищем. Нещодавно затверджений постановою Кабінету Міністрів України План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року² наголошує на забезпеченні організації та проведення в країні заходів, спрямованих на виявлення осіб, які залучають дітей до протиправної діяльності і здійснюють продаж спиртних напоїв і тютюнових виробів неповнолітнім особам.

Як бачимо, про будь-які масштабні заходи протидії подальшому поширенню алкоголізму в країні знову ж таки не йдеться. До теперішнього часу, повторимося, в Україні так і не створено жодного базового документа у сфері профілактики й лікування алкогольної залежності (а також боротьби зі злочинністю, пов'язаною з алкогольною залежністю або вживанням алкогольних напоїв). Разом із тим боротьбу з цим явищем слід розглядати як особливу сферу соціальної політики держави, яка, на наш погляд, включає принаймні

¹ Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки : затв. постановою Каб. Міністрів України від 20 груд. 2006 р. № 1767 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст. 3418.

² План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : затв. постановою Каб. Міністрів України від 8 серп. 2012 р. № 767 // Уряд. кур'єр. – 2012. – 5 верес. (№ 159).

кілька взаємопов'язаних магістральних напрямів: а) постійний моніторинг ситуації із поширенням алкоголізму та захворюванням на алкоголізм у країні; б) правове забезпечення практики протидії алкоголізму; в) виділення матеріальних ресурсів для здійснення такої протидії; г) визначення конкретних заходів, спрямованих на зменшення масштабів процесу алкоголізації населення; д) організаційна робота із запровадження конкретних заходів у життя; е) постійний науковий супровід розробки такого документа та реалізації програмних заходів та ін.

В научной статье определяются роль и значение алкоголизма в этиологии преступных проявлений. Также делается акцент на необходимости определения противодействия дальнейшему распространению алкоголизации населения как на важнейшем направлении системы предупреждения преступности в целом.

The article is devoted to the role and importance of alcoholism in the etiology of criminal offenses. The need of counteraction to the further spread of alcoholism among the population is determined as the most important directions of crime prevention in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 8 від 28 лютого 2013 р.).

УДК 343.9:351.74(4-11)

О. Ю. Шостко, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті досліджуються особливості побудови і діяльності окремих ланок системи кримінальної системи посткомуністичних країн Східної Європи.

Ключові слова: органи кримінальної юстиції, протидія злочинності, держави Східної Європи.

У європейських країнах діяльність щодо запобігання і протидії злочинності покладено традиційно на органи кримінальної юстиції. Остання може бути описана як функціональна система, тобто система, що не має єдиного організаційного підґрунтя, але яка об'єднана особливим видом діяльності, остаточний підсумок якої покликаний задовольнити певну суспільну необхідність¹.

Болгарія. Ця країна є членом НАТО з 2004 р., а членом ЄС — з 2007 р. У цьому ж році в Болгарії було прийнято Закон про судову владу, в якому детально прописані структура, функції різних органів кримінальної юстиції, зокрема Вищої судової ради та її інспекцій. Рада складається із 25 членів, 22 з яких обираються серед юристів, які мають як мінімум 15-літній стаж роботи і володіють досконалими професійними навичками та мають високі моральні якості. Прийняттю цього Закону передували три поправки до Конституції Болгарії, зроблені у 2003–2007 рр., що повністю гармонізували від-

¹ Михайловская И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса / И. Б. Михайловская // Государство и право. — 2005. — № 5. — С. 111.

повідні статті Основного Закону країни з європейськими стандартами у сфері судоустрою.

Прокуратура Болгарії до цього часу має схожі функції із прокуратурою України, що зумовлено належністю інституцій цих двох країн до однієї соціалістичної правової сім'ї.

Судді, а також прокурори і магістрати призначаються, переводяться, звільняються з посади Вищою судовою радою. Голова Касаційного Суду республіки, Вищого адміністративного суду, Генеральний прокурор призначаються Президентом держави з урахуванням пропозицій Вищої судової ради строком на 7 років без права на переобрання. У 2007 р. у Болгарії працювало 2 215 суддів, одна третина з яких мали кримінально-правову спеціалізацію¹.

Як і в багатьох країнах центральним органом виконавчої гілки влади, відповідальним за охорону прав і свобод громадян, громадський порядок і безпеку, є Міністерство внутрішніх справ (МВС), що складається з таких важливих структурних підрозділів, як Головне управління (ГУ) кримінальної поліції, ГУ поліції безпеки, ГУ прикордонної поліції, ГУ досудового процесу.

Головне управління кримінальної поліції є національною спеціалізованою оперативно-розшуковою структурою, що відповідає за протидію злочинності, а саме: запобігання і виявлення злочинів, їх розкриття, зокрема, й злочинної діяльності організованих злочинних угруповань; розшук підозрюваних і обвинувачених, які переховуються від правосуддя, засуджених, які втекли з місць відбuvання покарання, осіб, що пропали безвісти, та за інші дії відповідно до законодавства, методологічне керівництво і контроль за діяльністю територіальних управлінь щодо аналогічних заходів.

Головне управління поліції безпеки є спеціалізованим відомством, відповідальним за підтримання громадського порядку. Його завдання охоплюють такі дії, як підтримання громадського порядку; забезпечення стратегічних і важливих об'єктів, організація масових заходів; контроль за безпекою дорожнього руху; забезпечення адміністративного контролю перебування і проживання громадян

¹ Crime and Punishment around the World. Europe / ed. by M. Aebi. and V. Jaquier (vol. Eds.). 1st Edition. – Vol. 4. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2010. – P. 60.

іноземних держав у Республіці Болгарія; видача дозволів і контроль використання небезпечних засобів; видача дозволів; видача ідентифікаційних посвідчень громадянам Болгарії і контроль за їх використанням та збереженням; супроводження й охорона осіб у країні і за кордоном; надання методологічного керівництва, а також контроль за діяльністю територіальних управлінь міністерства внутрішніх справ у реалізації зазначених видів діяльності.

Головне управління прикордонної поліції є спеціалізованим охоронним і оперативно-розшуковим відомством у структурі МВС, відповідальним за охорону національних кордонів. Головне управління досудового процесу є відповідальним за розслідування злочинів¹.

Структурним підрозділом Міністерства внутрішніх справ, який відповідає за виявлення і розкриття злочинів організованих злочинних спільнот на національному й міжнародному рівнях, є Національна служба з боротьби з організованою злочинністю, створена у 1991 р.

Цей підрозділ здійснює операції із пошуку, інформаційного аналізу та затримання злочинців самостійно або спільно з іншими відомствами. Служба уповноважена розслідувати злочини проти власності, порушення митного режиму, фінансові, кредитні, податкові злочини, а також ті, що посягають на пенсійну систему країни, терористичні дії, виявляти і розслідувати корупційні дії, незаконну торгівлю людьми, злочини у сфері незаконного обігу наркотиків, комп'ютерні злочини, злочини проти інтелектуальної власності, порушення законів при організації і проведенні азартних ігор, злочини, пов'язані з участю в злочинних угрупованнях. Національна служба з боротьби з організованою злочинністю також бере участь у міжнародних операціях із виявлення і затримання злочинців².

¹ Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Poland // OSCE : Policing OnLine Information System. – Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=11&lang=en. – Заголовок з екрана.

² Клітченко О. С. Забезпечення внутрішньої безпеки країн у контексті нових загроз і викликів (Болгарія, Румунія, Словаччина та Угорщина) [Електронний ресурс] / О. С. Клітченко // Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb3&issue=2005_2. – Заголовок з екрана.

Польща. Польща є членом НАТО з 1997 р., а членом Європейського Союзу — з 2005 р., що, безумовно, вплинуло на зміни у законодавстві і роботу всієї системи кримінальної юстиції. Першого вересня 1998 р. вступили в силу відразу три нових польських кодекси: Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Кримінально-виконавчий, які, однак, до сьогоднішнього часу зазнали багатьох доповнень.

Судова система країни складається з кількох видів судів, які розглядають різноманітні справи. Зазвичай говорять про три їх типи: суди загальної юрисдикції, спеціальної юрисдикції, Верховний Суд. До спеціальних судів належать військові й адміністративні суди. Зазначимо, що в апеляційному суді у Варшаві діє люстраційний відділ, який розглядає справи співпраці зі спеціальними службами у період комуністичної системи ПНР. Згідно із законом «Про устрій судів загальної юрисдикції» від 27 липня 2001 р. Верховний Суд здійснює контроль над діяльністю судів загальної юрисдикції, адміністративних та військових судів щодо ухвалення постанов. Верховний Суд передусім розглядає касації, а також забезпечує правильність і цілісність інтерпретування закону та судової практики. Суттєвим є той факт, що Верховний Суд може також оцінювати законопроекти¹.

Прокуратура в Польщі, як і суди, функціонує на чотирьох рівнях: районному, регіональному, апеляційному і загальнонаціональному. Міністр юстиції одночасно є Генеральним прокурором і до 2010 р. мав широкі повноваження із нагляду і керування діяльністю підлеглих прокуратур, включаючи безпосереднє втручання у будь-яке розслідування або підтримання обвинувачення. Це право Генерального прокурора дуже сильно критикувалось, оскільки не виключало, на думку опонентів, політичного втручання у хід розслідування. Наслідком такої критики стало прийняття 9 жовтня 2009 р. закону, згідно з яким із 31 березня 2010 р. ці дві урядові установи стали незалежними одна від одної².

¹ Законодавство Республіки Польща [Електронний ресурс] : укр.-пол. інтернет-журнал. – Режим доступу до журн.: <http://www.ukraine-poland.com/u/dosvid/zakon.php?id=SUD.TXT>. – Заголовок з екрана.

² About the Ministry of Justice [Електронний ресурс] : Ministerstwo Sprawiedliwosci. – Режим доступу: <http://ms.gov.pl/en/about-the-ministry-of-justice/>. – Заголовок з екрана.

Інша ланка системи кримінальної юстиції — поліція — це озброєна організація, яка покликана гарантувати безпеку населення, а також підтримувати закон і порядок відповідно до ст. 1 Закону «Про поліцію» від 6 квітня 1990 р. Основні обов'язки поліції полягають у захисті життя, здоров'я і майна громадян від незаконних спроб порушити ці цінності, у підтримці закону і правопорядку, у тому числі в громадських місцях і на транспорті, а також в забезпеченні руху на дорогах і водних шляхах; у запровадженні профілактичних заходів; у співпраці в цій галузі з державними установами, органами місцевого самоврядування і громадськими організаціями; у розслідуванні злочинів і правопорушень; кримінальному переслідуванні злочинців; у здійсненні нагляду за діяльністю муніципальної охорони і спеціалізованих озброєних охоронних служб у межах, визначених законом; у нагляді за законністю підтримання громадського порядку; у співпраці з поліцейськими підрозділами інших держав і міжнародними поліцейськими асоціаціями, діяльність яких заснована на міжнародних угодах і конвенціях¹.

Штаб-квартира національної поліції — це організація, за допомогою якої верховний командувач поліції реалізує цілі, визначені Законом «Про поліцію» та іншими законодавчими актами. Штаб-квартира складається з 18 організаційних підрозділів, які планують, організовують, координують діяльність поліції Польщі, а також здійснюють нагляд за її роботою. Начальники поліцій окремих провінцій і міст підпорядковуються верховному командувачеві поліції. У структурі штаб-квартири поліції відображено поділ країни на 16 провінцій, які підпадають під її юрисдикцію².

Сербія. Після «революції» 2000 р. Уряд країни розпочав демократичні перетворення, приділяючи увагу в першу чергу реформуванню органів кримінальної юстиції.

Законодавство Сербії належить до континентальної системи права. Новий Кримінальний кодекс і Закон «Про проступки» вступили в дію 1 січня 2006 р. Новий Кримінально-процесуальний кодекс було прийнято у 2011 р.

¹ Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Poland // OSCE : Policing OnLine Information System. – Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=37. – Заголовок з екрана.

² Там само.

У 2005 р. у Сербії діяло 138 муніципальних, 30 регіональних судів і Верховний Суд. На той час працювало 2 698 суддів і 7 374 судових помічників¹.

За організацію поліцейської діяльності Сербії відповідає Головне управління поліції у структурі Міністерства внутрішніх справ. Також є спеціалізовані правоохоронні органи (агентство інформаційної безпеки, податкова поліція і митниця).

Основними завданнями поліції Сербії є захист життя, прав, свобод людини та її особистої безпеки; захист принципу верховенства права; захист власності; запобігання, розкриття й боротьба зі злочинами та іншими правопорушеннями; боротьба з організованою та іншими видами злочинності; виявлення й затримання осіб, які планують вчинення злочинів; підтримка громадського порядку; надання допомоги в небезпечних ситуаціях; забезпечення виконання правил дорожнього руху і здійснення контролю на дорогах; гарантування порядку під час проведення масових заходів; охорона осіб, установ, будівель і територій; здійснення контролю на пунктах прикордонного пропуску; контроль за дотриманням прикордонного режиму; виявлення й боротьба зі злочинами на кордоні; забезпечення виконання положень законодавства про статус іноземців.

З 2007 р. після 94 років військового контролю поліція цієї країни перебрала на себе функцію з охорони державного кордону².

У 2000 р. у Сербії прийнято Закон «Про організацію та юрисдикцію державних органів влади з протидії організованим злочинностям»³. Цей Закон регулює утворення, організацію, юрисдикцію та повноваження державних органів для виявлення й притягнення до відповідальності осіб, які вчинили злочини, зазначені в законі. До таких протизаконних діянь належать злочини, які так чи інакше пов'язані з організованою злочинністю, а саме:

¹ Crime and Punishment around the World. Europe / ed. by M. Aebi. and V. Jaquier (vol. Eds.). – 1st Edition. – Vol. 4. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2010. – P. 302.

² Там само. – P. 297.

³ Law on Organisation and Jurisdiction of Government Authorities in Suppression of Organised Crime [Електронний ресурс] // The Organization for Security and Cooperation in Europe. – Режим доступу: http://www.osce.org/documents/fry/2002/07/127_en.pdf. – Заголовок з екрана.

- 1) злочини проти конституційного порядку або безпеки країни;
- 2) злочини проти людства і міжнародних законів;
- 3) підроблення і відмивання грошей, незаконне виробництво і незаконний обіг наркотиків, незаконна торгівля зброєю, боєприпасами і вибуховими речовинами, торгівля людьми, пограбування, крадіжка з обтяжуючими обставинами, давання й отримання хабара, вимагання, викрадення людей;
- 4) інші види злочинів, за які передбачено покарання у вигляді ув'язнення строком від п'яти років.

Названим Законом установлено перелік органів кримінальної юстиції, які повинні вживати заходів із протидії організованим злочинності: це спеціалізована прокуратура, департамент МВС із протидії організованим злочинності й корупції, спеціалізований суд, спеціалізовані установи виконання покарання.

Словенія. Словенія відокремилась від Югославії і стала незалежною країною у 1991 р., а у 2004 р. вступила до ЄС і НАТО.

Новий Кримінальний кодекс набув чинності у листопаді 2008 р. Кримінально-процесуальний кодекс діє з 1995 р., однак до нього внесено багато поправок. В останні роки розроблено проект нового КПК Словенії, однак до цього часу ідуть серйозні дискусії щодо його норм як в академічних, так і юридичних колах.

Судова система Словенії складається з Верховного Суду, 4 апеляційних судів, 11 окружних судів, 44 територіальних судів та двох спеціалізованих судів: Адміністративного суду та Трудового і соціального суду. У Словенії всього 1 086 суддів, із них близько 800 щорічно проходять підготовку та перепідготовку в Центрі освіти Міністерства правосуддя Словенії¹. Суддею може стати громадянин Республіки, якому виповнилось 30 років.

Основним правоохоронним органом Словенії є національна поліція — незалежна структура у складі Міністерства внутрішніх справ, яка функціонує на трьох рівнях: національному, регіональному та місцевому. Завдання словенської поліції згідно із Законом

¹ Навчальний візит до Центру освіти в правосудді Словенії (23–29.11.2009) [Електронний ресурс] / Акад. суддів України. – Режим доступу: http://aj.court.gov.ua/academy/international/international_reports/211/show/. – Заголовок з екрана.

про поліцію 1998 р. полягають в охороні конституційного ладу і демократичної політичної системи, фундаментальних прав і свобод людини, суспільних цінностей. Робота поліції ґрунтується на повазі та забезпеченні законності, а також відповідних європейських і міжнародних конвенцій¹.

Організаційно поліція складається з генерального та регіональних поліцейських директоратів, а також місцевих поліцейських дільниць. Кримінальна поліція є спеціальним підрозділом із протидії злочинності, яка разом з іншими урядовими структурами, а також іноземними компетентними органами намагається ефективно протидіяти злочинності. У межах директорату кримінальної поліції функціонують підрозділи боротьби з організованою злочинністю, загальнокримінальною та економічною злочинністю, підрозділ виконання спеціальних завдань, підрозділ міжнародного поліцейського співробітництва й аналітичний підрозділ².

Прокурорську систему цієї країни, до складу якої входять Верховна державна прокуратура та 11 окружних прокуратур, що працюють в округах та областях, очолює Генеральний прокурор. Компетенція окружних прокуратур поширюється на всі справи, крім віднесених законом до компетенції Групи державних прокурорів, яка спеціалізується на справах організованої злочинності³.

У Республіці Словенія функціонує так звана європейська модель органів прокуратури, яка лише організаційно входить до структури Міністерства юстиції, але є незалежною у своїй діяльності. Функціонально прокуратура забезпечує лише керівництво процесом розслідування злочинів, а також здійснює підтримання державного обвинувачення в суді і не реалізує жодної наглядової функції⁴.

¹ Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Slovenia // OSCE : Policing OnLine Information System. – Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=49. – Заголовок з екрана.

² Crime and Punishment around the World. Europe / ed. by M. Aebi and V. Jaquier (vol. Eds.). – 1st Edition. – Vol. 4. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2010. – P. 315–316.

³ Руденко С. Досвід європейських антикорупційних органів / С. Руденко // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 7. – С. 113.

⁴ Там само. – С. 114.

Хорватія. Країна є членом НАТО з 2009 р., членом ЄС вона може стати 1 липня 2013 р. Договір про вступ до ЄС підписано 9 грудня 2011 р., однак його повинні ратифікувати як Хорватія, так і держави-члени Євросоюзу.

Судова система цієї країни складається із судів (трьох рівнів): із розгляду правопорушень (місдемінорів, проступків), муніципальних судів, комерційних судів (аналог наших господарських), окружних судів, Вищого комерційного, Вищого суду із розгляду правопорушень, Адміністративного суду і Верховного Суду Хорватії. На кінець 2009 р. діяло 215 судів, із них 110 — із розгляду правопорушень, 67 — муніципальні, 12 — комерційні. Як апеляційний функціонує 21 окружний суд, кожний із них може також розглядати справи певних категорій як суд першої інстанції. Кількість працюючих у судах 8 754 службовці, із них 1886 — судді (більшість з яких — 66 % — це жінки). Окремо діють суди у справах неповнолітніх, діяльність яких регулюється Законом з аналогічною назвою¹.

Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси Хорватії набули чинності 1 січня 1998 р. Закон «Про проступки» прийнято у 2002 р.

Поліція є державною службою в структурі Міністерства внутрішніх справ, яка забезпечує захист фундаментальних конституційних прав і свобод громадян та інших цінностей, що знаходяться під захистом Конституції. Для виконання поліцейських завдань у міністерстві було створено адміністративну організацію — головне управління поліції, діяльністю якого керує генеральний директор. З метою виконання вищезазначених завдань у межах головного управління поліції Республіки Хорватія було утворено 20 управлінь поліції. Управління поліції розділені на чотири категорії залежно від розміру території, що обслуговується, числа населення, кількості кримінальних та адміністративних злочинів та інших правопорушень, характеристик транспортних маршрутів і географічного положення. Категорія окремих управлінь поліції визначається указами

¹ Crime and Punishment around the World. Europe / ed. by M. Aebi. and V. Jaquier (vol. Eds.). – 1st Edition. – Vol. 4. – Santa Barbara : ABC-CLIO, 2010. – P. 67.

Уряду Республіки Хорватія про внутрішню організацію Міністерства внутрішніх справ¹.

У Міністерстві юстиції Хорватії з 2001 р. як спеціальний підрозділ функціонує офіс із питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю Хорватії (USKOK). Його компетенція поширюється на всю територію Хорватії та охоплює всі справи про корупцію та організовану злочинність. Цей підрозділ здійснює запобігання корупції, а також безпосередньо реалізує і репресивну функцію. До його складу входять 39 співробітників. Очолює підрозділ директор відділу, якого призначає Генеральний прокурор Хорватії. Заступники начальника відділу призначаються директором за поданням Генерального прокурора країни. Офіс із питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю Хорватії — це суто прокурорська служба, поліцейські не входять до складу цього підрозділу, але його працівники підтримують найтісніші ділові контакти з усіма органами та установами, які за законом залучені до питань профілактики та боротьби з корупцією².

З 2009 р. USKOK має аналог у управлінні кримінальної поліції, а також у судовій системі — судовому департаменті із кримінальних справ³.

Чехія. Чехія є членом НАТО з 1999 р., членом ЄС — з 2004 р. Новий Кримінальний кодекс набув чинності 1 січня 2010 р. Кримінально-процесуальний кодекс прийнято ще у 1961 р., однак після 1991 р. до нього постійно вносились суттєві поправки.

Судова система цієї країни складається з Верховного Суду, Вищого адміністративного суду, двох високих судів, регіональних і районних судів. Система прокуратури має схожу структуру. В її складі 86 районних, 14 регіональних, 2 вищі прокуратури та Верхов-

¹ Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Slovenia // OSCE : Policing OnLine Information System. – Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=10&lang=en. – Заголовок з екрана.

² Руденко С. Досвід європейських антикорупційних органів / С. Руденко // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 7. – С. 114–115.

³ USKOK [Електронний ресурс] // Wikipedia : the free encyclopedia. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/USKOK#cite_note-2. – Заголовок з екрана.

на державна прокуратура, що розташована не у столиці — Празі, а у м. Брно.

Першого січня 2005 р. набув чинності новий Закон Чеської Республіки про поліцейську службу, який містить основні принципи Страсбурзького європейського кодексу поліцейської етики, зокрема такий: «Обов'язок офіцера поліції — бути спроможним демонструвати здорові судження, відкрите ставлення, зрілість, чесність, комунікативні навички та, за необхідності, лідерські та організаторські навички. Офіцер поліції зобов'язаний реагувати на соціальні, культурні та суспільні проблеми»¹.

Пріоритетами Міністерства внутрішніх справ згідно з національною стратегією з безпеки є боротьба з такими негативними явищами, як тяжкі економічні злочини (шахрайство, ухилення від сплати податків, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, і т. ін.), корупція, нелегальна міграція, тероризм, особливо тяжкі злочини, незаконний обіг наркотичних і психотропних засобів, підліткова злочинність, посягання на інтелектуальну власність, грабежі (крадіжки, пограбування автомобілів) і вбивства².

У 1996 р. у Чехії створено секцію фінансового аналізу в складі Міністерства фінансів, щоб відстежувати підозрілі фінансові операції. Поправкою до Закону про поліцію Чеської Республіки в 2002 р. введено кілька важливих змін в організаційну структуру силових відомств. Раніше існуючі автономні слідчі управління були приєднані до новостворених відділень кримінальної поліції із розслідування злочинів. До цієї служби були долучені секція з розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, і національний центральний офіс із боротьби з незаконним обігом наркотиків. Починаючи з 2002 р. складовою вказаної служби стала також секція з розслідування корупційних і фінансових злочинів.

Після 2000 р. спеціальні служби з розслідування тяжких злочинів, що вчиняються у сфері економіки, були створені на рівні Генеральної прокуратури і прокуратур областей. Секція фінансово-

¹ Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Czech Republic // OSCE : Policing OnLine Information System. – Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=14&lang=en. – Заголовок з екрана.

² Там само.

го аналізу Міністерства фінансів контролює підозрілі дії фінансового характеру. Митна служба співпрацює з іншими службами, зокрема, по боротьбі з контрабандою, включаючи контрабанду наркотиків.

Таким чином, охарактеризувавши діяльність окремих ланок системи кримінальної юстиції європейських країн Східної Європи, можна дійти висновку, що за останні 10–15 років вони були кардинально реформовані згідно з новими викликами злочинного світу, що дозволило їм активно протидіяти злочинності, а також брати участь у багатьох заходах загальноєвропейського співробітництва.

Допомагає діяльності органів кримінальної юстиції, безумовно, нове кримінальне матеріальне і процесуальне законодавство, а також законодавство, що регулює функціонування судової системи, яке було прийнято в результаті демократичних перетворень у цих країнах Східної Європи.

В статье исследуются особенности построения и деятельности отдельных звеньев системы уголовной юстиции посткоммунистических государств Восточной Европы.

The paper examines the structure and activity of individual parts of the criminal justice system of post-communist countries of Eastern Europe.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 1 від 16 січня 2013 р.).

УДК 343.9.018

В. В. Василевич, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

МЕТОДИ ПРОГНОЗУВАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті охарактеризовано методи прогнозування злочинності в установах виконання покарань, зокрема надано поняття та класифікацію методів, визначено головні з них, а також зазначено, що ефективність кримінологічних прогнозів значно підвищується при застосуванні не лише фактографічних методик, а й інтуїтивних, в основі яких лежать висновки компетентних фахівців певної сфери знань. Автором за допомогою спеціалізованих пакетів обробки інформації статистичних розрахунків визначено рівень окремих видів злочинів в установах виконання покарань найближчими роками.

Ключові слова: методи, прогнозування, кримінологічний аналіз, установа виконання покарань, запобігання, злочин.

Актуальність статті. Процес проведення кримінологічного прогнозування в УВП, зокрема розроблення висновків (прогнозу) щодо стану, тенденцій та закономірностей злочинності й ефективності запобіжних заходів у минулому, у теперішній час та у майбутньому, потребує активного використання прийомів (способів) і засобів наукового пізнання, яке відрізняється від інших форм з'ясування сутності та змісту певного явища, насамперед за своїми якісними характеристиками. Зокрема:

1) цілеспрямованістю — здійснюється не стихійно, а за чітко визначеною метою та завданнями;

2) системністю — здійснюється з дотриманням певного порядку та правил його забезпечення;

3) контрольованістю — здійснюється з можливістю його перевірки щодо відповідності й адекватності сучасним науковим положенням;

4) виваженістю — здійснюється на основі сталих, апробованих практикою теорій, категорій та висновків.

Зазначені особливості та властивості наукового пізнання знаходять своє відображення та реалізацію у процесі наукового дослідження, процедура проведення якого забезпечується використанням доволі значної кількості загальнонаукових та окремо наукових (спеціальних) методик. Усього нараховується понад 150 методів, але в науковій практиці найчастіше застосовується не більше 10–15¹.

Саме застосування наукових методів надає пізнанню якісної відмінності від інших його форм і навіть від аналітичного знання. Якщо розглядати наукове пізнання як певну систему, то саме науковий метод є в ній системоутворюючим елементом, у зв'язку з яким та в залежності від якого перебувають усі інші елементи системи, зокрема й результат наукового пізнання. **Метод** (від грец. μέθοδος (methodos) — «шлях через», шлях руху до істини, спосіб пізнання, прийом дослідження, вчення) — систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити для виконання певного завдання, досягнення мети². Тобто **метод** — це науково обґрунтований спосіб (прийом) систематичних послідовних дій, що забезпечують досягнення визначеної мети та виконання поставлених завдань.

Як показує проведений нами аналіз, проблемам прогнозування злочинності в установах виконання покарань приділено в науці увагу у працях відомих українських і зарубіжних вчених, зокрема Ю. М. Антоняна, М. М. Бабаєва, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, В. І. Борисова, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, В. К. Грищука, І. М. Даньшина, О. М. Джужи, А. І. Долгової, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, І. І. Карпеця, А. В. Кирилюка, О. Г. Колба, О. М. Костенка, І. П. Лановенка, В. В. Лунєєва, Г. М. Мінковського, О. С. Міхліна, Г. О. Радова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубнікова, В. П. Тихого, В. І. Шакуна, С. С. Яценка та ін.

Мета статті полягає у дослідженні та характеристиці методів прогнозування злочинності в установах виконання покарань.

¹ Пенитенциарная криминология : учебник / под ред. Ю. М. Антоняна, А. Я. Гришко, А. П. Фильченко. – Рязань : Акад. ФСИН России, 2009. – С. 287.

² Семотюк О. П. Сучасний словник іншомовних слів / О. П. Семотюк. – 2-ге вид. – Х. : ВЕСТА: Ранок, 2008. – С. 364.

Основний текст. *Методи кримінологічного прогнозування* в УВП являють собою сукупність (систему) правил і прийомів підготовки та формулювання прогностичних висновків про майбутні тенденції злочинності в УВП та інших суспільно небезпечних явищ, що її супроводжують, причинний комплекс та механізми, що продукують та сприяють вчиненню злочинів засудженими, а також організаційно-правові засади стратегії й тактики запобігання злочинним проявам у місцях позбавлення волі.

Як відомо, кримінологічне прогнозування загалом і в УВП зокрема потребує використання цілої низки наукових методик, які розробляються іншими сферами знань, що досить опосередковано стосуються вивчення кримінологічних проблем. Натомість вивчення проблем злочинності в місцях позбавлення волі та перспектив зниження її рівня чи усунення негативних тенденцій здійснюється з використанням наукової методики, що пропонують соціологія, психологія, педагогіка, статистика, математика, кібернетика тощо. Водночас широке застосування у проведенні кримінологічних досліджень отримує саме та, що забезпечує надійний результат і не допустить суб'єктивно-тенденційного ставлення до його висновків.

У деяких літературних джерелах¹ за ступенем формалізації виділяють дві групи методів:

1) фактографічні — передбачають кількісний аналіз показників злочинності (рівня, структури й динаміки), даних судової статистики, офіційної звітності про діяльність МВС, ДПтС та інших державних органів і соціальних інститутів;

2) інтуїтивні — ґрунтуються на різноманітних індивідуальних або колективних експертних оцінках.

На практиці найбільш поширеним із першої групи є метод *екстраполяції* (від лат. *extra* — поза, зовні, над, крім + *polire* — вирівнювання) — проекція на майбутнє стану, тенденцій і закономірностей злочинності в УВП на основі результатів її дослідження у минулому й на сьогодні. При цьому застосовується метод вирівнюван-

¹ Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 170.

ня динамічних рядів показників злочинності за роками (побудова тренда — прямої лінії, що відображає реальне значення конкретних явищ за всі роки спостереження на мінімальну суму квадратів відстані)¹. Крім того, якщо злочинність в УВП та інших суспільно небезпечних явищ може відображатися як у кількісних (рівень, коефіцієнти), так і в якісних (структура, характер) показниках, то й майбутні їх тенденції можуть визначатися в таких самих величинах. Це означає, що метод екстраполяції дає можливість отримати прогностні висновки не лише про динаміку, а й про структуру, характер, коефіцієнти та інші характеристики злочинності в УВП. Такі висновки можуть бути диференційовані за групами протиправних діянь й осіб, які їх вчинили, чи за їх окремими видами, за змістом криміногенних чи антикриміногенних факторів тощо. Так, зробивши за допомогою спеціалізованих пакетів обробки інформації статистичні розрахунки, можна визначити, як буде змінюватися рівень окремих видів злочинів в УВП найближчими роками.

Результати прогнозування рівня окремих видів злочинів на основі екстраполяції тренда

Види злочинів за КК України	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Прогноз
Ст. 390 КК України	123	165	142	106	77	70	58	42
Ст. 391 КК України	220	243	196	186	177	157	161	140
Ст. 392 КК України	0	2	0	0	0	0	0	0
Ст. 393 КК України	3	6	2	0	2	6	2	3

Головною вимогою застосування такого методу, а отже, й об'єктивності його результатів, є відносна стабільність криміногенних факторів злочинності в УВП, законодавства та практики його

¹ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1977. — 775 с.

застосування в порядку виконання та відбування покарання в УВП, а також еволюційних процесів формування та реалізації кримінально-виконавчої політики держави. Тому методи екстраполяції, зважаючи на зазначені обставини, можна вважати ефективним способом розроблення лише короткострокових кримінологічних прогнозів в УВП (за умов мінімального рівня впливу таких факторів як на систему виконання покарань загалом, так і на окрему виправну (виховну) колонію).

Теорія і практика кримінологічного прогнозування в УВП підтверджує переваги й достатню поширеність застосування зазначеної методики, зважаючи на її відносну простоту, доступність, економічність, прагматичність тощо. Недоліком цього методу є те, що він забезпечує, як уже зазначалося, потрібний рівень достовірності лише в короткострокових прогнозах і за умови достатньої стабільності суспільних відносин у країні загалом та в окремо взятій установі. Водночас, як свідчить статистика, кримінологічна ситуація в УВП України, передусім у місцях позбавлення волі, сьогодні є досить складною й напруженою. Зокрема, у 2000–2006 рр. в УВП збільшилася кількість групових проявів злочинності з боку засуджених та їх непокори представникам адміністрації колонії й СІЗО (втечі понад 70 засуджених із Маріупольської виховної колонії у 2000 р., масові відмови від прийому їжі та членоушкодження засуджених в СІЗО й УВП Львівської, Харківської та деяких інших областей, що мали місце в 2006 р.). Звичайно, що в такій ситуації метод екстраполяції не може досягти високого рівня об'єктивності кримінологічного прогнозування в УВП, а тому сподіватися на нього слід не завжди¹.

Другим у цій групі й точнішим за певних умов є **метод моделювання** — розроблення системи математичних моделей (на основі прийомів формальної логіки та загальнонаукових методів порівняння й аналогії, аналізу та синтезу, індукції й дедукції тощо) функціонування соціальних, у тому числі кримінологічних, явищ в УВП, визначення тенденцій і закономірностей їх розвитку та особливостей взаємодії з іншими соціальними процесами. Перевагою

¹ Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі : посібник / О. М. Джужа, В. В. Васинович, О. Г. Колб. — Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2010. — С. 355.

цього методу є те, що він дає змогу абстрагуватися від незначних і неістотних властивостей прогнозованого явища і зосередити увагу на найважливіших сторонах об'єкта вивчення.

Зазначена методика, у тому числі й кримінологічне моделювання, за висновками фахівців¹, надає можливість отримати не лише ґрунтовний аналітичний матеріал, а й у рамках державного програмування та регіонального планування заходів запобігання злочинності стати основою створення теоретичної описової моделі державної програми запобігання злочинності в країні.

Метод може поєднувати в собі кілька різних процесів: створення моделей шляхом відбору інформації відповідного напрямку; їх використання; проведення різних видів модельних експериментів; формування суджень про досліджуваний об'єкт; одержання нового знання².

Як показує практика, зазначений метод передбачає прогнозування кількісно-якісних характеристик злочинності в УВП, які відображають її залежність від дії соціально-економічних, політичних, правових та інших чинників. Тому успішне його застосування потребує суттєвої математичної та статистичної підготовки. Зважаючи на такі обставини, кримінологічна модель у місцях позбавлення волі у вигляді рівнянь множинної регресії (імовірної залежності) являє собою багатofакторне утворення у вигляді системи простих рівнянь:

$$Y = a/1 \cdot x/1 + a/2 \cdot x/2 + a/3 \cdot x/3 + \dots + a/n \cdot x/n,$$

де Y — імовірне (прогнозоване) число злочинів; $a/1, a/2, a/3 \dots a/n$ — постійні коефіцієнти зв'язку між криміногенними факторами та злочинністю; $x/1, x/2, x/3 \dots x/n$ — криміногенні фактори.

Таким чином, підставивши в модель значення коефіцієнтів і детермінант, що зумовлюють злочинність в УВП на прогнозований період, можна визначити її поширення в подальшому. Проте складність зазначеного методу полягає в тому, що залишаються недостатньо вивченими всі причини, які породжують її, та умови, що

¹ Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодажний ; за заг. ред. В. В. Голіни. — Х. : Право, 2012. — С. 44.

² Білоусова О. Моделювання кримінологічне / О. Білоусова // Кримінологічний довідник : довід. вид. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; за заг. ред. О. М. Литвинова. — Х. : Діса плюс, 2013. — С. 243.

сприяють вчиненню злочинів, механізм їх взаємодії та сила впливу кожного з них на злочинність, а тому цей метод теж залишається лише імовірно-прогнозованим, що не дає можливості персоналу УВП здійснювати ефективну боротьбу зі злочинністю.

Ефективність кримінологічних прогнозів, як свідчить практика, значно підвищується при застосуванні не тільки фактографічних (статистичних, математичних, експериментальних чи логічних) методик, а й інтуїтивних (оціночних), в основі яких лежать висновки компетентних фахівців певної сфери знань чи практик. Ідеться, зокрема, про *метод експертних оцінок*, тобто аргументовані висновки фахівців про майбутні тенденції злочинності в УВП та інших суспільно небезпечних явищ, що її супроводжують, причинний комплекс та механізми, що продукують і сприяють вчиненню злочинів засудженими, а також організаційно-правові засади стратегії й тактики запобігання злочинним проявам у місцях позбавлення волі.

При цьому враховуються стаж роботи, кваліфікація, галузь наукових інтересів тощо. На зміст і якість цього прогнозу об'єктивно впливають рівень розвитку конкретної галузі науки та характер самого об'єкта, що вивчається, ураховуючи те, що вивчення злочинності належить до найбільш складних завдань соціальної науки.

До переваг цієї методики можна віднести той факт, що експерт (вчений або досвідчений практичний працівник) зважає не тільки на відомості офіційної інформації чи висновки прогнозних екстраполяційних трендів і математичних моделей, а й на власний професійний досвід та інтуїцію. Серед недоліків цієї методики виділяють насамперед значний рівень суб'єктивізму та певну обмеженість досвіду учасників експертного опитування.

Залежно від завдань та кола учасників виділяють такі види експертного опитування:

- а) індивідуальне;
- б) групове (колективне);
- в) комбіноване¹.

¹ Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 170.

Індивідуальне опитування експертів передбачає проведення анкетування, інтерв'ювання, бесід, збір аналітичних записок з метою виявлення незалежної думки кожного зі спеціалістів. Отримана інформація в подальшому обробляється й на основі узагальнення анкетних даних подається у формі аналітичної довідки про прогноз криміногенної ситуації у конкретній установі виконання покарань з урахуванням її територіального розташування, рівня безпеки та категорії засуджених, які утримуються.

Групове опитування експертів, або метод колективної генерації ідей, передбачає безпосередній обмін думками між спеціалістами з урахуванням можливості використання кожним окремим експертом думки інших. Кожен експерт повинен відстоювати свої висновки, але він має бути готовим до їх корегування, якщо інший учасник групи наведе більш переконливі та аргументовані дані, що суперечать таким оцінкам.

Експертні висновки групового характеру під час кримінологічного прогнозування в УВП можуть бути ефективними для вирішення завдань щодо: внесення поправок до прогнозу та коригування прогнозів; конкретизації криміногенних чинників в установах, регіонах й пенітенціарній системі загалом; визначення організаційно-правових засад стратегії й тактики запобігання злочинам у місцях позбавлення волі; перспектив формування та реалізації кримінально-виконавчої політики на регіональному та державному рівнях тощо.

Комбіноване опитування експертів передбачає поетапне чи по чергове (комбіноване) застосування індивідуальних та групових експертних оцінок. На першому етапі цієї методики (її називають інколи «методом Дельфі») відбувається анонімне опитування у письмовій формі групи експертів з проблеми дослідження. На другому етапі з результатами опитування та обґрунтуванням знайомлять усіх експертів, які корегують свої висновки. За умови встановлення спільної узгодженої прогнозової оцінки процедура припиняється. Кримінологічне прогнозування в УВП за такою методикою дає можливість відкоригувати висновки індивідуальних і групових експертних оцінок й отримати найбільш оптимальний та об'єктивний прогноз.

Практичне значення використання зазначених методик кримінологічного прогнозування в УВП полягає в забезпеченості планової та цілеспрямованої діяльності адміністрації колонії, пенітенціарної системи України, правоохоронних та інших державних органів і громадських організацій, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю. Це дає можливість вибору адекватних засобів протидії цьому негативному явищу в колоніях з урахуванням як наявних ресурсів, так і тих, що з'являються згодом. Крім того, прогнозування дозволяє заздалегідь підготуватись до вирішення нових проблем, в умовах функціонування УВП застерегти суб'єктів запобігання злочинам від ситуації, коли вони постають перед здійсненням фактом і змушені запобігати наслідкам, які склалися, не маючи можливості діяти на випередження. Однак, на жаль, кримінологічне прогнозування в нашій країні ще не увійшло в повсякденне життя¹. У зв'язку з цим досить поширеною практикою у сьогоденній діяльності персоналу колоній є реакція на наслідки злочинної поведінки засуджених, а не на її криміногенні чинники.

Висновки. Усі методи кримінологічного прогнозування в УВП передбачають використання:

статистичних даних, часовий період яких становить, як правило, 5–10 років і які максимально повно описують стан і тенденції соціальних, економічних, політичних, ідеологічних, культурних, демографічних, соціально-психологічних, організаційно-управлінських та інших явищ і процесів, що здійснюють безпосередній вплив на динаміку злочинності в УВП, зокрема й країні загалом;

даних про заплановані (прогнозовані) зміни стану й тенденцій цих процесів на період, що охоплюється кримінологічним прогнозом, зокрема закріплених у Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року;

статистичних даних та результатів вибірових досліджень, що характеризують (не менше ніж за п'ять попередніх років) стан і тенденції «фонових» явищ злочинності в місцях позбавлення волі (вживання засудженими алкогольних напоїв і наркотиків, статеві

¹ Курс кримінології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 200.

відхилення та аморальна поведінка, спроби придбати заборонені для використання в УВП речі та предмети, дрібні крадіжки, хуліганство та ін.);

статистичних даних та результатів вибірових досліджень, що характеризують (не менше ніж за п'ять попередніх років) стан, тенденції й закономірності злочинності в ДКВС України;

статистичних даних та результатів вибірових досліджень, що характеризують ефективність (інтенсивність, результативність, плановість) практики застосування запобіжних (виховних, дисциплінарних, адміністративних, кримінально-правових та ін.) заходів в УВП;

офіційної інформації про плановані зміни в нормативному та організаційно-управлінському забезпеченні боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі, закріплених, зокрема, у положеннях Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України на період до 2017 року.

В статье охарактеризованы методы прогнозирования преступности в учреждениях исполнения наказаний, в частности разработаны понятие и классификация методов, определены главные из них, а также указано, что эффективность криминологических прогнозов значительно повышается при применении не только фактографических методик, но и интуитивных, в основе которых лежат выводы компетентных специалистов определенной области знаний. Автором с помощью специализированных пакетов обработки информации статистических расчетов определен уровень отдельных видов преступлений в учреждениях исполнения наказаний в ближайшие годы.

This article is devoted to describes methods of predicting crime in prisons, particularly given the concept and classification methods, outlines the main ones, and noted that the effectiveness of criminological forecasts significantly increases the application methods not only factual, but also intuitive, which are based on the findings competent professionals specific field of expertise. The author, using specialized packages of information processing statistical calculations, determines the level of certain types of crimes in the penal institutions for future years.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (протокол № 4 від 24 квітня 2013 р.).

Рецензенти — доктор юридичних наук, професор О. Г. Колб, доктор юридичних наук, доцент Б. М. Головкін.

УДК 343.137

В. С. Зеленецкий, доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины, г. Харьков

ПРОБЛЕМЫ ВОЗБУЖДЕНИЯ АНТИУГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА О СОВЕРШЕННОМ ИЛИ ПОДГОТАВЛИВАЕМОМ ПРЕСТУПЛЕНИИ

Стаття присвячена дослідженню початкового етапу кримінальної процесуальної діяльності — порушенню провадження щодо вчиненого злочину чи злочину, що готується.

Незважаючи на те, що інститут порушення кримінальної справи є відсутнім в новому кримінально-процесуальному законодавстві, автор обґрунтовує його фактичне існування в юридичній практиці, виділяючи при цьому підстави для прийняття відповідних початкових рішень на даному етапі провадження та основні вимоги до них.

Ключові слова: порушення провадження, відмова в порушенні провадження, підстави для порушення дізнання чи досудового слідства, вимоги до кримінальних процесуальних рішень.

1. Обозначенный в названии статьи вопрос о возбуждении производства о совершенном или подготавливаемом преступлении стал проблемным в связи с устранением из нового УПК Украины существующего до сих пор в действующем законодательстве, юридической практике и науке правового института, именуемого «возбуждением уголовного дела».

В связи с такой постановкой вопроса обращаем внимание на то, что в современной науке вопрос о некорректности принятия решения о возбуждении уголовного дела был впервые поставлен именно нами. И не потому, что у конкретного производства о преступлении нет своего начала, а ввиду его неправильного определения, с одной стороны, места возникновения, а с другой стороны, некорректного (алогичного) обозначения (названия) самого правового института.

Изложенное обязывает обратить внимание на то, что в реальной действительности не существует каких-либо правовых институтов,

которые бы не имели своего начала и соответствующего конца. Если, например, имеется конкретное дело, то оно, естественно, когда-то и где-то возникало и, конечно же, в какой-то момент, где-то и когда-то завершится. Иначе говоря, любое явление, в том числе и уголовное дело, имеет свои присущие только ему пространственно-временные границы — начало и конец. Но связывать указанное начало с решением о возбуждении уголовного дела некорректно, а значит, и нельзя, поскольку любое дело, в том числе и то, которое именуется уголовным, представляет собой совокупность каких-то, говоря образно, бумаг, которые при всем желании возбудить невозможно, хотя можно и при наличии оснований нужно возбудить конкретный вид производства в форме дознания или досудебного следствия, в результате чего и появляется уголовное дело. Таким образом, следует говорить о возбуждении дознания или досудебного следствия. К сожалению, в новом УПК ничего не говорится о моменте возникновения названных видов производств. В нем говорится о производстве по заявлениям, сообщениям и другим источникам информации о преступлениях. Иного не дано. Все, что здесь указано, есть не что иное, как одна из разновидностей антиуголовного производства, о возбуждении которых и следует в названных случаях вести речь.

2. В зависимости от итогов проверки указанных источников информации лицо, производящее дознание, следователь, прокурор или единолично действующий судья принимают одно из трех предусмотренных пока еще действующим УПК решений: возбудить дознание или досудебное следствие (в ныне принятой терминологии — возбудить уголовное производство); отказать в принятии такого решения или направить конкретный источник информации по принадлежности, т. е. по подследственности или подсудности.

Для того, чтобы данные решения отвечали требованиям законности и обоснованности, они в любом случае должны базироваться на вполне конкретных основаниях. В этой связи возникает необходимость в уяснении того, что следует понимать под основаниями возбуждения дознания и досудебного следствия, какова их правовая характеристика. Поскольку говорить о «возбуждении уголовного дела» некорректно (хотя именно по отношению к нему законодатель

говорит об основаниях принятия такого решения), экстраполируем (распространим) его на дознание и досудебное следствие, возникновение которых возможно только в связи с принятием решения об их возбуждении.

Основанием во всех случаях является то, на чем базируется данное решение, что лежит в его основе. Поскольку речь идет о правовой сфере, то характеристика данных оснований должна базироваться на соответствующих нормах действующего законодательства.

В УПК установлено правило, в соответствии с которым уголовное «производство может быть возбуждено только в тех случаях, когда имеются достаточные данные, указывающие на наличие признаков преступления», предусмотренного конкретной нормой уголовного закона. Обращает на себя внимание то, что в диспозиции нормы речь идет о двух явлениях: фактических данных и признаках преступления, т. е. о вполне определенных юридических элементах. Следовательно, лишь их единство образует ту качественную определенность, которая именуется основанием к возбуждению уголовного дела. Их раздельное упоминание в законе уже само по себе говорит об относительно самостоятельной определенности каждого из названных элементов, а это указывает на возможность самостоятельной характеристики каждого из них.

Любое преступление индивидуально. Однако каждое из них и все они вместе взятые обладают общими свойствами, которые характерны для любого преступного акта, ввиду чего и в науке, и в юридической практике их именуют признаками преступления. К ним относятся: общественная опасность, противоправность, виновность и уголовная наказуемость деяния (действия или бездействия). Именно эти признаки и должны быть установлены при решении вопроса о наличии или отсутствии оснований для возбуждения уголовного производства или об отказе в этом.

3. В доследственном уголовном процессе познание обстоятельств совершенного преступления осуществляется опосредованно, на основе фактов, несущих информацию об указанных признаках конкретного преступления. Именно они дают нам сведения об изучаемых явлениях и поэтому называются фактическими данными.

Последние являются разновидностью доказательственной информации, так как вводятся в уголовный процесс с помощью системы последственных процессуальных действий.

Поскольку признаки преступления устанавливаются с помощью фактических данных и без них в качестве установленных существовать не могут, то вполне естественно, что именно это существенное свойство взаимосвязи фактических данных и признаков преступления должно найти свое отражение в характеристике оснований к возбуждению антиуголовного производства.

С этой точки зрения **основание к возбуждению дознания или досудебного следствия представляет собой единство фактического и юридического, формирующее в сознании субъекта познания убеждение о необходимости возбуждения уголовного производства при отсутствии обстоятельств, исключающих возможность принятия такого решения.**

4. Фактические данные существуют в реальной действительности объективно, т. е. независимо от органов и лиц, ведущих процесс. Но для того, чтобы войти в уголовный процесс, последние должны получить свое фиксированное отражение в соответствующих процессуальных актах. Для достижения такой цели как раз и нужны определенные усилия органов дознания, досудебного следствия, прокуратуры, судьи, а иногда и коллегиально действующего суда. Именно они в соответствии с законом и обязаны вступить во взаимодействие с носителями информации о признаках конкретного преступления и таким образом получить необходимые и достаточные данные, которые, в конечном счете, и являются основанием к возбуждению соответствующего производства.

Каковы эти источники? Как показывает анализ практики, указания на фактические данные о совершенном преступлении могут содержаться уже в самом источнике информации о преступлении, например в заявлении, сообщении или жалобе гражданина о преступлении. Но только эта исходная (первичная) информация не может быть положена в основу решения по существу, так как закон говорит о достаточности данных для принятия такого решения, а это означает, что в его основу должны быть положены не единичные фактические данные, а определенная их совокупность. Речь, следо-

вательно, должна идти о выполнении органом дознания или следствия определенной системы познавательных действий для введения в доследственный уголовный процесс совокупности фактических данных о признаках конкретного преступления. Это могут быть объяснения граждан; протоколы досмотра их вещей и транспортных средств; материалы проверок, ревизий и ведомственных экспертиз; графические изображения объектов, имеющих отношение к исследуемому преступному акту; кино-, фото-, видео-, звукодокументы; протоколы осмотра предметов, документов, помещений, а также акты контрольных измерений или взвешиваний и т. п. Понятно, что не каждый из указанных источников может содержать необходимые, а тем более достаточные для решения вопроса о возбуждении расследования фактические данные. Иногда выполненные познавательные действия не приводят к положительному (искомому) результату ввиду отсутствия соответствующих фактических данных. Но коль скоро наряду с ними проводятся и другие доследственные процессуальные действия, которые также привели к получению соответствующих фактических данных, то в конечном счете необходимые для принятия соответствующего решения признаки конкретного преступления устанавливаются. Система именно таких результативных действий как раз и приводит к формированию необходимой и достаточной совокупности фактических данных, устанавливающих признаки конкретного преступления и в своем единстве обуславливающих законность и обоснованность принимаемого решения.

Поскольку в процессе познания нужно установить при помощи фактических данных вполне определенные признаки конкретного преступления, то с точки зрения целей формирования совокупности таких данных последняя является, а поэтому и называется, необходимой совокупностью доказательств¹. Если же в процессе познавательной деятельности то, что было необходимо сформировать, достигнуто, такая совокупность фактических данных именуется достаточной, с одной стороны, для установления признаков кон-

¹ Подробнее об этом см.: Зеленецкий В. С. Проблемы формирования совокупности доказательств в уголовном процессе : монография / В. С. Зеленецкий. – Харьков : КримАрт, 2004. – С. 108.

кретного преступлення, а с другой — для принятия решения о возбуждении дознания или досудебного следствия. Таким образом, накопление достаточной совокупности фактических данных ориентирует на необходимость прекращения процесса познания и, кроме того, указывает на возможность принятия компетентным лицом соответствующего решения.

Иная ситуация возникает при недостижении указанных познавательных целей. Наличие недостаточной совокупности фактических данных обуславливает необходимость продолжения процесса познания с целью получения новых данных и формирования достаточной совокупности, устраняющей препятствия для принятия решения о возбуждении соответствующего производства в любой из присущих ему процессуальных форм. Если же процесс познания завершен в связи с отсутствием в реальной действительности необходимых фактических данных, орган дознания, следователь или прокурор обязаны принять решение об отказе в возбуждении дознания или досудебного следствия. Приняв такое решение, лицо, ведущее доследственное производство, должно подумать о систематизации накопившихся материалов. Так, возникает проблема формирования уголовного производства и передачи его по принадлежности — органу дознания или досудебного следствия, которая в силу особой правовой и документальной специфики заслуживает самостоятельного рассмотрения.

Любое принятое по итогам доследственного производства решение должно отвечать вполне определенным требованиям. Это касается как их уголовно-процессуальной **формы**, так и присущего им правового **содержания**. С точки зрения **формы** решения должны отражаться письменно в виде соответствующего постановления; иметь общепринятые, а потому стандартные реквизиты, относящиеся к их вводной, описательно-мотивировочной и резолютивной части; содержащаяся в них информация должна быть структурно упорядочена, изложена по возможности кратко, лаконично и четко; носить принятый для данного органа официальный характер.

С точки зрения **содержания** принимаемые в доследственном производстве решения должны отвечать требованиям истинности, мотивированности, логичности, убежденности и справедливости.

Наконец, выделим и такие требования, которым решение должно отвечать как по форме, так и по содержанию. Имеется в виду их законность, индивидуальная определенность, исполнимость, соответствие общелитературным нормам, деловой и правовой культуре¹. Наличие в процессуальном акте всего изложенного в своем единстве делает последний надлежащим с точки зрения предъявляемых к нему требований, а само производство доброкачественным. Только такой определенности производство обеспечивает успешное решение всего многообразия задач, стоящих перед современным уголовным процессом.

Статья посвящена исследованию начального этапа уголовной процессуальной деятельности — возбуждению производства о совершенном преступлении или преступлении, которое готовится. Несмотря на то, что институт возбуждения уголовного дела является отсутствующим в новом уголовно-процессуальном законодательстве, автор обосновывает его фактическое существование в юридической практике, выделяя при этом основания для принятия соответствующих начальных решений на данном этапе производства и основные требования к ним.

The article is devoted to research of the initial stage of criminal judicial activity — violation of realization in relation to a perfect crime or crime that prepares. Without regard to that an institute of laying an action is absent in a new criminal and legal legislation, an author grounds its actual existence in legal practice, distinguishing it grounds for the acceptance of corresponding initial decisions on this stage of realization and the basic requirements to them.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчо-прокурорської та судової діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 6 березня 2013 р.).

¹ Подробнее см.: Зеленецкий В. С. Возбуждение уголовного дела : монография / В. С. Зеленецкий. — Харьков : КримАрт, 1998. — С. 340.

УДК 343.3/7 (502; 477)

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

Н. В. Нетеса, кандидат юридичних наук, в. о. вченого секретаря Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВІДМЕЖУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ОХОРОНИ АБО ВИКОРИСТАННЯ НАДР (ст. 240 КК) ВІД ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ РОБІТ З ПІДВИЩЕНОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ (ст. 272 КК)

Стаття присвячена актуальній проблемі відмежування порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) від порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК). У ній визначаються розмежувальні критерії злочинів, передбачених статтями 240 та 272 КК (об'єкт злочину, обстановка вчинення злочину та суб'єкт злочину), а також робиться висновок щодо можливих варіантів кваліфікації таких діянь.

Ключові слова: охорона або використання надр, безпека виробництва, роботи з підвищеною небезпекою, порушення правил безпеки під час виконання гірничих робіт, пов'язаних із порушенням правил охорони або використання надр.

У сучасних соціально-економічних умовах розвитку української держави надра все частіше стають об'єктом антропогенного впливу через їх значний економічний потенціал та здатність задовольняти різноманітні потреби людини. При цьому сфера надрокористування характеризується можливістю спричинення шкоди одночасно декільком сферам життєдіяльності людини. І це не лише суспільні відносини, що забезпечують охорону довкілля, власності, системи господарювання. Використання надр нерідко супроводжується й порушенням правил охорони праці та безпеки виробництва, адже здійснюєть-

ся у складних умовах і, як правило, пов'язане з використанням спеціальної техніки, що створює небезпеку для життя та здоров'я людей. На користь цього свідчить і те, що відповідно до «Переліку робіт з підвищеною небезпекою» (НПАОП 0.00-8.24-05)¹ підземні роботи на шахтах та рудниках, підземна геологорозвідка, сейсморозвідка, геолого-маркшейдерські роботи, утворення і експлуатація відвалів гірничих порід, проведення розкривних робіт, виїмка і навантаження корисних копалин при відкритих гірничих роботах, підземні та відкриті гірничі роботи при будівництві, реконструкції і ремонті метрополітенів, підземних споруд спеціального призначення належать до категорії робіт з підвищеною небезпекою, що значно підвищує вимоги до організації праці осіб, зайнятих на таких роботах. Більше того, посилення на необхідність забезпечення дотримання вимог безпеки під час проведення гірничих і підривних робіт при розробці родовищ корисних копалин та при використанні надр для інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, відвернення небезпеки для людей, майна та навколишнього природного середовища містяться і в положеннях Кодексу України про надра (статті 17, 24, 65). Безпосередньо на це спрямований і Гірничий закон України, який серед основних вимог до проведення гірничих робіт передбачає необхідність створення системи заходів щодо безпечної діяльності під час проведення цих робіт.

Взагалі-то система нормативно-правових приписів у цій сфері є достатньо розгалуженою і спрямована переважно на охорону життя та здоров'я людей. Яскравим прикладом висловленого є детальна регламентація питань забезпечення техніки безпеки у «Правилах безпеки у вугільних шахтах» від 22 березня 2010 р.², які встановлюють порядок безпечного ведення гірничих робіт і використання гірничошахтного, транспортного та електротехнічного

¹ Про затвердження Типового положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці (НПАОП 0.00-4.12-05) та Переліку робіт з підвищеною небезпекою : наказ Держ. комітету України з нагляду за охороною праці від 26.01.2005 р. № 15 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 8. – Ст. 455.

² Про затвердження правил безпеки у вугільних шахтах : наказ Держ. комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 22.03.2010 р. № 62 // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 48. – Ст. 1599.

обладнання, провітрювання та протиаварійного захисту гірничих виробок, забезпечення пилогазового режиму, виробничої санітарії та охорони праці. Ці Правила передусім стосуються забезпечення безпеки працівників шахт, однак певною мірою вони сприяють і безпеці сторонніх осіб, оскільки містять низку вимог щодо проведення ліквідації та консервації гірничих виробок, запобігання виникненню пожеж та інших аварій, постраждалими від яких можуть бути не лише працівники цих шахт, але й інші особи.

Це зайвий раз підтверджує, що порушення правил охорони або використання надр доволі часто супроводжується відповідними порушеннями умов безпеки під час ведення гірничих робіт. За таких умов і постає актуальне не лише для теорії кримінального права, а й для практики застосування законодавства про кримінальну відповідальність питання про розмежування порушення правил охорони або використання надр, відповідальність за яке передбачена у ст. 240 КК, та порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК).

Відразу зазначимо, що до сьогодні не вироблено науково обґрунтованих рекомендацій щодо кваліфікації таких випадків. Певною мірою це зумовлено тим, що дане питання не привертало належної уваги науковців, серед яких лише деякі стисло торкалися окремих його аспектів (зокрема, В. І. Антипов, Г. С. Крайник). У зв'язку з цим **метою цієї статті** є визначення основних критеріїв розмежування порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) та порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК).

Як показало дослідження матеріалів судової практики, у вироках нерідко міститься вказівка на порушення особою під час вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК, правил техніки безпеки. Найбільш характерно це для випадків кваліфікації незаконного видобування кам'яного вугілля (кожний п'ятий випадок), коли суди посилаються на порушення передбачених Правилами безпеки у вугільних шахтах¹ вимог щодо: забезпечення наявності не

¹ Див.: Про затвердження правил безпеки у вугільних шахтах : наказ Держ. комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 22.03.2010 р. № 62 // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 48. – Ст. 1599.

менше 2-х окремих виходів на поверхню, огороження устя похилої виробки з метою недопущення падіння людей з висоти, забезпечення провітрювання підземних виробок за допомогою безперервно працюючих вентиляторних установок, визначення зон, небезпечних за проривом води і газів, обвалення гірських порід тощо. Такий підхід правозастосовної практики потребує певних уточнень, оскільки породжує питання про можливість поставлення у провину особі порушення правил безпеки під час вчинення нею діяння, що підпадає під ознаки злочину, передбаченого відповідною частиною ст. 240 КК, а відтак — і про доречність посилань у судових рішеннях на порушення відповідних положень правил безпеки, зокрема, Правил безпеки у вугільних шахтах. Але перш ніж вирішити цю проблему, розглянемо критерії розмежування вказаних вище злочинів.

Слід погодитися з В. О. Навроцьким у тому, що роль ознак, за якими проводиться зіставлення (порівняння, розмежування) злочинів, відіграють ознаки складу злочину¹. Про те, що злочини, передбачені статтями 240 та 272 КК, є суміжними, свідчить спільність їх окремих ознак. Так, і порушення правил охорони або використання надр, і порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою мають своїм додатковим обов'язковим об'єктом суспільні відносини, що забезпечують життя та здоров'я особи, а також можуть посягати на відносини власності, господарювання, відносини, що забезпечують охорону довкілля (додаткові факультативні об'єкти). Крім того, обидва склади злочину сконструйовані як матеріальні, для яких обов'язковими ознаками об'єктивної сторони є діяння, наслідки та причинний зв'язок між ними. При цьому діяння у складі злочину, передбаченого ст. 240 КК, з фізичного боку може бути ідентичним порушенню вимог безпеки, що містяться в правилах безпеки праці та виробництва і за порушення яких встановлена кримінальна відповідальність у ст. 272 КК. Спільними є і наслідки у виді створення небезпеки для життя та здоров'я людей, їх загибелі чи інших тяжких наслідків. Обидва ці злочини (окрім дій, пов'язаних із незаконним

¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 478—479.

видобуванням корисних копалин загальнодержавного значення¹) характеризуються або змішаною, або необережною формою вини і належать в цілому до необережних.

Але незважаючи на співпадіння багатьох ознак складів цих злочинів, слід передусім мати на увазі, що вони посягають на різні сфери суспільних відносин. Тому першою ознакою, за якою можна провести відмежування розглядуваних суспільно небезпечних посягань, є *основний безпосередній об'єкт*. Для злочину, передбаченого ст. 240 КК, це суспільні відносини у сфері охорони й раціонального використання надр, що є складовою частиною довкілля як умови безпечного існування різних екологічних систем та людства в цілому. Що стосується об'єкта злочину, передбаченого ст. 272 КК, то ним є суспільні відносини, що забезпечують безпеку виконання робіт з підвищеною небезпекою, тобто такий технічний стан, за якого мінімізується можливість уражаючого впливу на людей, власність і довкілля небезпечних та шкідливих виробничих факторів².

Ще одним елементом складу злочину, за ознаками якого можуть бути розмежовані аналізовані склади злочинів, є *об'єктивна сторона*. Як уже зазначалося, зовнішня подібність порушень деяких правил охорони або використання надр до порушень правил техніки безпеки під час виконання гірничих робіт створює суттєві складнощі у кваліфікації таких випадків і в теорії кримінального права, і на практиці. Саме тому за таких обставин виникає необхідність розгляду діяння як ознаки об'єктивної сторони злочину у комплексі з іншими її ознаками.

У спеціальній літературі іноді висловлюються судження, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 272 КК, є місце вчинення злочину (на відміну від порушення правил охорони або використання надр). На наш погляд, така по-

¹ *Примітка*. Незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення як різновид злочину з формальним складом може бути вчинене тільки з прямим умислом і як виняток – зі злочинною недбалістю (див.: Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр: монографія / за наук. ред. В. І. Борисова. – Х. : Право, 2013. – С. 219).

² Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. – Х. : Юрайт, 2012. – С. 31, 41.

зиція не є безспірною. Справа в тому, що виробництво (до речі, так само, як і підприємство) може розглядатися у двох площинах. Це не лише місце, де відбувається процес створення матеріальних чи нематеріальних благ, а передусім складна соціально-економічна і технічна відносно замкнута система, в основі функціонування якої лежить праця людини, спрямована на одержання суспільно-корисного результату¹. До того ж роботи з підвищеною небезпекою можуть виконуватися не лише безпосередньо на виробництві або будь-якому підприємстві як структурно-виробничому утворенні, що має територіальні межі, а й поза межами відповідних виробництв або підприємств, але у зв'язку з їх діяльністю (наприклад, ліквідація відкритих газових та нафтових фонтанів; роботи в колодязях, шурфах, траншеях, котлованах, бункерах, камерах і колекторах тощо)². У такому разі визначальну роль відіграє не простір, на якому здійснюються такі роботи, а зв'язок цих робіт з діяльністю того чи іншого виробництва або підприємства, а саме: використання їх матеріально-технічної бази, робочої сили, яка перебуває у трудових відносинах з такими виробництвами та підприємствами, на виконання укладених ними господарських договорів та ін. З огляду на це вважаємо, що, визначаючи критерії розмежування за ознаками об'єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 240 та 272 КК, мову слід вести про *обстановку вчинення злочину* — виконання робіт із підвищеною небезпекою на виробництві або будь-якому підприємстві. Таким чином, для кваліфікації діяння за ст. 272 КК необхідно: по-перше, щоб гірниче підприємство чи виробництво було суб'єктом господарювання відповідно до чинного законодавства, тобто було легально створеним; а по-друге, особа повинна перебувати з таким підприємством у належним чином оформлених

¹ Борисов В. І., Пашченко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: монографія. — Х. : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. — С. 17.

² Див.: Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. — Х.: Юрайт, 2012. — С. 94; Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Нац. ун-т «Юрид. акад. Укр. ім. Ярослава Мудрого». — Х., 2011. — С. 65–66.

трудових відносинах. Саме такий підхід до розуміння законодавчих приписів дозволить застосовувати ст. 272 КК до тих випадків, коли порушення правил безпеки мають місце під час виконання робіт з підвищеною небезпекою на цілком легальних підприємствах чи виробництвах, які тим не менш здійснюють окремі види діяльності без ліцензії або з порушенням умов такого ліцензування, а також при зайнятті забороненими видами підприємницької діяльності.

Отже, якщо порушення правил безпеки допускаються на легально створеному підприємстві, то діяння особи кваліфікуються за ст. 272 КК. Якщо ж аналогічні порушення допускаються при нелегальному веденні робіт у сфері надрокористування (наприклад, коли має місце незаконна діяльність осіб, які організувалися для видобування корисних копалин загальнодержавного значення чи для здійснення інших видів використання надр), то вчинене охоплюється лише ст. 240 КК.

Але остаточно вирішити проблему розмежування цих складів злочинів дозволяє лише аналіз *суб'єкта злочину*. Розглядаючи це питання стосовно сфери надрокористування, відмітимо, що до осіб, залучених або постійно зайнятих на гірничих роботах, встановлюються спеціальні вимоги щодо стану їх здоров'я, професійної підготовки, кваліфікації, трудової дисципліни в небезпечних умовах, а на власників (керівників) гірничих підприємств покладається обов'язок забезпечувати проходження працівниками медичного огляду з метою встановлення фізичної та психофізіологічної придатності до виконання даної роботи, їх професійну підготовку, безпеку робіт, додержання інших встановлених нормативів у цій сфері. Особливі вимоги пред'являються і до керівників та головних фахівців таких підприємств, які повинні мати вищу освіту, що відповідає профілю цього підприємства, а у разі, якщо підприємства здійснюють видобуток корисних копалин особливо небезпечним підземним способом, ще й стаж керівництва підземними гірничими роботами не менш як 5 років. Тому цілком логічно, що для порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою суб'єкт злочину *спеціальний* — особа, яка зобов'язана дотримуватися правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. З огляду на те, що до відповідальності за пору-

шення правил безпеки притягаються лише особи, які є учасниками трудового договору, то суб'єктом цього злочину може бути або особа, яка зобов'язана на підставі відповідних нормативно-правових актів з охорони праці забезпечувати дотримання цих правил іншими працівниками, або ж особа, яка повинна їх дотримуватися. До першої групи осіб належать *службові особи* (керівники робіт, інженерно-технічні працівники) та *громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності, які використовують найману працю на умовах трудового договору*, до другої — *службовці та рядові працівники* відповідного виробництва. Особи, які виконують роботи за цивільно-правовим договором, як відмічається у науковій літературі, не можуть визнаватися суб'єктами досліджуваного злочину, оскільки не беруть на себе нормативних зобов'язань по забезпеченню безпеки відповідних осіб¹.

Слід відмітити, що відповідно до п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» від 12 червня 2009 р. суб'єктами цього злочину (так само, як і злочинів, передбачених статтями 273–274 КК) можуть бути також сторонні особи (екскурсанти, робітники інших установ та організацій тощо), якщо до їх відома у встановленому порядку було доведено правила безпеки на відповідних об'єктах. З такою позицією, на наш погляд, можна погодитися лише з певним застереженням. Річ у тім, що взагалі сторонніх осіб можна розподілити на дві групи: 1) особи, які законно перебувають на виробництві і на яких покладений обов'язок із дотримання правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою (наприклад, практиканти, особи, що відряджені на такі виробництва для виконання певних робіт, пов'язаних з отриманням продукції, та ін., які фактично є тимчасовими учасниками виробничого процесу), та 2) інші сторонні особи, на яких не покладено обов'язок з дотримання правил безпеки на відповідних об'єктах або які незаконно проникли на виробництво. З огляду на це лише сторонні особи першої з указаних категорій можуть бути ви-

¹ Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. — Х.: Юрайт, 2012. — С. 197.

знані суб'єктами цього злочину — так звані умовно сторонні виробництву особи, зв'язок яких з виробництвом має тимчасовий характер. Що стосується другої групи сторонніх осіб, то вони не можуть бути суб'єктами злочину, передбаченого ст. 272 КК. Свідченням обґрунтованості запропонованого підходу є й судова практика, у якій не виявлено випадків притягнення сторонніх осіб до кримінальної відповідальності за ст. 272 КК. Саме тому ми вважаємо за необхідне обмежити коло осіб, які можуть бути суб'єктами цього злочину, лише чотирма категоріями: 1) службові особи; 2) громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності; 3) службовці та робітники; 4) умовно сторонні виробництву особи.

Крім того, виходячи з того, що відповідно до ст. 190 Кодексу законів про працю України та ст. 11 Закону України «Про охорону праці» не допускається залучення неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, слід погодитися з тим, що до робіт з підвищеною небезпекою можуть бути допущені лише особи, які досягли 18-річного віку. Відповідно, з такого віку настає і кримінальна відповідальність за ст. 272 КК, оскільки обов'язки щодо дотримання правил безпеки покладаються лише на повнолітніх осіб. У зв'язку з цим у випадках, якщо діяння, що являють собою порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, вчинила особа, яка не досягла 18-річного віку (наприклад, при укладенні трудового договору була надана неправдива інформація про вік працівника), то вона може бути піддана відповідальності за злочини проти життя та здоров'я особи чи злочини проти власності. Окрім того, у таких випадках можуть бути притягнуті до відповідальності й службові особи, внаслідок дій яких до робіт з підвищеною небезпекою були залучені неповнолітні (наприклад, за ст. 367 КК (Службова недбалість)).

Що стосується суб'єкта порушення правил охорони або використання надр, то він загальний — фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку. Не дивлячись на те, що значна кількість видів користування надрами супроводжується фізичними та нервово-психічними перевантаженнями осіб, що їх здійснюють, великою відповідальністю тощо, немає необхід-

ності включати до поняття осудності додаткові ознаки, що звужували б коло осіб, які можуть притягатися до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК. Питання, пов'язані з особливостями протікання психічних процесів у таких суб'єктів, повинні вирішуватися у рамках необережної форми вини (злочинної недбалості) або казусу. Відсутність прямої вказівки на додаткові ознаки суб'єкта злочину безпосередньо в диспозиції ст. 240 КК означає, що ним є будь-яка особа. Таке конструювання зазначеної норми є цілком виправданим, що пояснюється специфікою злочинів проти навколишнього природного середовища. Тому слід погодитися з С. Б. Гавришем, що вчинення злочинів проти довкілля пов'язане з традиційними, звичними видами природокористування, доступністю самих природних об'єктів, відсутністю необхідності використання для заволодіння або користування ними особливих обставин (можливостей службової або спеціально зобов'язаної особи і т. д.), а також «відірваністю» сфери цього природокористування від фахового або службового середовища особи¹. Підтвердженням цьому є і те, що вимоги, визначені в ст. 240 КК, адресовані не обмеженому колу осіб, а будь-яким особам, які зобов'язані дотримуватися законодавчих приписів під час здійснення користування надрами чи їх охорони. Це ще раз підкреслює загальний характер вимог, що пред'являються до суб'єктів використання та охорони надр, якими можуть бути як приватні особи, так і особи, що виконують професійно-виробничі функції, та службові особи.

Отже, гірничі роботи, виконання яких пов'язано з порушенням правил охорони або використання надр, належать до категорії робіт з підвищеною небезпекою, а недотримання встановлених вимог безпеки під час їх здійснення може призвести й в окремих випадках призводить до надзвичайних ситуацій, пов'язаних із загибеллю та травмуванням людей — як осіб, які виконують ці роботи, так й інших сторонніх осіб. Більше того, було б нелогічним визнавати можливість порушення правил безпеки під час правомірного видобування корисних копалин і заперечувати її щодо випадків, коли

¹ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. — К. : Ін-т зак-ва Верхов. Ради України, 2002. — С. 460.

така діяльність є незаконною. Це означає, що фактично вчинені особою дії (бездіяльність) з фізичного (зовнішнього) боку можуть бути ідентичними порушенню тих вимог, які знайшли відображення у конкретних нормативно-правових актах, що стосуються техніки безпеки, тобто формально ми можемо констатувати порушення особою писаних правил техніки безпеки під час вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК. Однак при цьому слід мати на увазі, що необхідність дотримання таких вимог може бути звернута лише до обмеженого кола осіб — спеціальних суб'єктів, до відома яких ці правила були доведені в установленому законом порядку і які у зв'язку з цим повинні їх дотримуватися.

З огляду на те, що до суб'єкта порушення правил охорони або використання надр така вимога не пред'являється, то і порушення спеціальних правил безпеки, які не були і, до речі, виходячи з неправомірного характеру діяльності, не могли бути доведені до відома певної особи, у дійсності з юридичної точки зору не може ставитися їй у провину. Така особа може притягатися до кримінальної відповідальності за ст. 240 КК лише за порушення умов безпеки, що мають загальний характер. Виключення становлять лише ті випадки, коли спеціальні правила безпеки, зокрема Правила безпеки у вугільних шахтах, порушують особи, в обов'язки яких входить контроль за дотриманням цих правил або які виконують певні гірничі роботи на законних підставах і пройшли необхідну професійну підготовку, одержали певну кваліфікацію, з якими було проведено відповідний інструктаж та ін., і разом з тим у межах легального виробництва чи підприємства вчиняють дії, пов'язані з порушенням правил охорони або використання надр. Але такі ситуації вже повною мірою не охоплюються ст. 240 КК, яка розрахована лише на порушення норм загальної перестороги під час ведення гірничих робіт, і потребують кваліфікації вчиненого діяння за сукупністю злочинів — за відповідними частинами статей 240 та 272 КК за наявності всіх необхідних ознак¹.

¹ *Примітка.* За наявності необхідних до того підстав вчинене особою діяння може додатково кваліфікуватися не за ст. 272 КК, а за ст. 273 КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах.

Висловлене дає можливість зробити припущення, що посилення у вироках суду на порушення під час незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення спеціальних правил техніки безпеки не свідчить про те, що у дійсності ці порушення ставляться у провину винній особі. Це слугує лише своєрідним технічним прийомом, що дозволяє обґрунтувати притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення даного чи інших злочинів, передбачених ст. 240 КК, особливо, якщо закон для його застосування вимагає встановлення настання наслідків у вигляді створення небезпеки для життя та здоров'я людей, довкілля, а також загибелі людей, їх масового захворювання чи інших тяжких наслідків.

Таким чином, на підставі викладеного можна дійти висновку, що розмежувальними критеріями злочинів, передбачених статтями 240 та 272 КК, можуть бути визнані: 1) об'єкт злочину; 2) обстановка вчинення злочину та 3) суб'єкт злочину. У зв'язку з цим в залежності від обставин справи діяння особи може кваліфікуватися або за ст. 240 КК (якщо особи вчиняють діяння, в тому числі ті, що є ідентичними порушенню писаних правил техніки безпеки, але не перебувають у трудових відносинах з певним виробництвом чи підприємством), або за ст. 272 КК (якщо під час виконання гірничих робіт при порушенні правил безпеки в межах легального виробництва чи підприємства особи не вчиняють дій, пов'язаних із порушенням інших правил охорони або використання надр), або за сукупністю — за відповідними частинами статей 240 та 272 КК (у разі порушення правил безпеки при виконанні гірничих робіт особами, які перебувають у трудових відносинах з відповідним виробництвом чи підприємством і діють згідно з вказівкою службових осіб, у тому числі за межами їх території, коли при цьому має місце порушення встановлених правил охорони або використання надр).

Статья посвящена актуальной проблеме ограничения нарушения правил охраны или использования недр (ст. 240 УК) от нарушения правил безопасности при выполнении работ с повышенной опасностью (ст. 272 УК). В ней определяются разграничительные критерии преступлений, предусмотренных статьями 240 и 272 УК (объект преступления, обстановка совершения преступления и субъект преступления), а также делается вывод о возможных вариантах квалификации таких деяний.

The article is devoted to the relevant problems of the distinguishing of the violation of the rules of protection or use of subsoil (art. 240 of the Criminal Code) and the violation of the rules of safety while fulfilling jobs (art. 272 of the Criminal Code). It identifies the demarcation criteria for crimes under articles 240 and 272 of the Criminal Code (the object of the crime, the crime situation and the subject of the crime) and concludes on possible options for qualification of such acts.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 17 від 19 червня 2013 р.).

УДК 343.211

О. О. Пащенко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНOSTІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА 90-х років ХХ ст.)

Стаття присвячена аналізу дослідження проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність в роботах українських криміналістів, що були опубліковані у другій половині 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, соціальна обумовленість, криміналізація, декриміналізація, історія кримінального права.

Впровадження наукових засад у процес реформування правової держави пов'язане з вирішенням комплексу теоретичних і практичних проблем. Метод проб і помилок — не найкращий засіб для цілеспрямованого реформування суспільного життя, «без теорії практика дійсно сліпа». Зростаючі темпи законодавчої роботи зовсім не свідчать про зміцнення законності й правопорядку у країні¹. Законодавець покликаний не просто планово кількісно розробляти правові акти, а формулювати їх з урахуванням потреб суспільства на підставі оволодіння науковими знаннями суті і змісту суспільних

¹ Шемшученко Ю. С. Наукові засади формування правової держави в Україні / Ю. С. Шемшученко // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку: короткі тези доп. та наук. повідом. республ. наук.-практ. конф. 9–11 листопада 1995 р. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1995. – С. 3.

явищ, закономірностей їх взаємозв'язку, взаємодії і розвитку¹. Наука кримінального права, вивчаючи кримінальне законодавство, з'ясовуючи його соціальне призначення, виявляє практичне значення кожної норми, прогалини в правовому регулюванні, вивчає проблеми вдосконалення кримінально-правових норм². Кожна норма законодавства про кримінальну відповідальність повинна відповідати потребам суспільства, бути соціально обумовленою. Означена проблема постала у вітчизняній науці на початку 70-х рр. XX ст. За радянських часів її дослідженню приділили увагу Н. Б. Алієв, П. С. Дагель, Г. А. Злобін, І. А. Ісмаїлов, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. І. Курляндський, В. В. Орехов, В. В. Похмелкін, П. А. Фелов та ін. Зазначені науковці здійснювали відповідні дослідження переважно на загальнотеоретичному рівні, майже не звертаючись до аналізу соціальної обумовленості окремих інститутів і норм Загальної та Особливої частин законодавства про кримінальну відповідальність. У першій половині 1990-х рр. в Україні до вирішення наукової проблеми зверталися у своїх роботах В. І. Борисов, Л. П. Брич, П. А. Воробей, С. Б. Гавриш, В. К. Гришук, С. О. Допілка, І. О. Зінченко, М. Й. Коржанський, П. А. Кравченко, В. К. Матвійчук, М. І. Мельник, О. М. Опальченко, В. І. Осадчий, В. Ю. Шестаков та ін. Саме в той час відбулися кардинальні зміни в підході до її вирішення: від загальнотеоретичного рівня — до предметних досліджень³, а саме аналізу окремих інститутів Загальної та

¹ Столбовий В. П. Правомірний професійний ризик як інститут соціально-правового захисту прав людини / В. П. Столбовий // Суд в Україні: боротьба з корупцією, організованою злочинністю і захист прав людини: аналіт. розроб., пропозиції наук. та прак. працівників Президенту України, Верхов. Раді України, Уряду України, органам центр. та місцевої виконавчої влади. — Т. 12. — К.: Рад. шк., 1999. — С. 580.

² Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для юрид. вузів і фак. / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 1997. — С. 13.

³ Хоча слід зазначити, що поодинокі спроби розв'язання проблеми на предметному рівні здійснювалися і раніше. Див., наприклад: Похмелкин А. В. Уголовная ответственность за занятие бродяжничеством или попрошайничеством либо ведение иного паразитического образа жизни / А. В. Похмелкин; МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 1986. — С. 11–15; Юрченко А. Ф. Уголовная ответственность за самовольное использование транспортных средств, машин или механизмов / А. Ф. Юрченко; Киев. высш. шк. МВД СССР. — К., 1989. — С. 7–9.

окремих норм і груп норм у межах родового об'єкта Особливої частини КК¹.

Переходячи до аналізу наукових досліджень, що здійснювалися в Україні протягом 1995–1999 рр., зауважуємо, що автори підручника, підготовленого кафедрою кримінального права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, зазначають, що питання про соціальні чинники, що впливають на криміналізацію або, навпаки, декриміналізацію певного діяння, мають вирішальне значення для законодавця. Вивчаючи ці соціальні чинники — економічні, політичні, моральні та ін., наука робить висновки щодо необхідності кримінально-правової заборони або, навпаки, її передчасності чи навіть непотрібності взагалі². Про наявність системи обставин, які варто враховувати під час криміналізації, пишуть і автори підручника, підготовленого на базі кафедри кримінального

¹ Про науковий доробок означених часів докладніше див.: Пашенко О. О. Дослідження проблеми соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських криміналістів 70-х рр. XX ст. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 19. — С. 28–35; Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років XX ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності. Вип. 109: Акад. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. — С. 156–165; Пашенко О. О. Вирішення проблем соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність у радянській науці другої половини 80-х рр. XX сторіччя / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 22. — С. 54–66; Пашенко О. О. Еволюція поглядів вітчизняних науковців стосовно проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність впродовж 1970–1995 рр. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 23. — С. 88–100; Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства у працях радянських учених, що були опубліковані за межами України перед розпадом СРСР (1990–1991 рр.) / О. О. Пашенко // Проблеми законності. Вип. 120: Акад. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2012. — С. 173–183; Пашенко О. О. Дослідження соціальної обумовленості закону України про кримінальну відповідальність (перша половина 90-х років XX ст.) / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 24. — С. 117–132.

² Див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для юрид. вузів і фак. / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х. : Право, 1997. — С. 15 (автор глави М. І. Бажанов).

права і кримінології юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: «Поняття суспільної небезпечності діяння в нормотворчій діяльності своєрідно очолює ієрархію критеріїв (принципів) криміналізації і декриміналізації»¹. Таким чином, наголошуючи на важливості вивчення обставин, що мають враховуватися під час криміналізації, автори наведених підручників не досліджують їх докладно, що пояснюється скоріш за все тим, що наведені видання розраховані на студентів, тобто майбутніх практичних працівників, а не науковців.

М. Й. Коржанський в роботі «Нариси уголовного права» (1999 р.) зазначає, що соціальна обумовленість кримінально-правової заборони визначається, головним чином, соціальною цінністю суспільних відносин, економічними факторами й ефективністю правової регламентації². Далі науковець відтворює свої думки, наведені у попередніх роботах³. Оцінка позиції правознавця здійснювалася нами в попередніх публікаціях⁴, і зважаючи на те, що ніяких змін у запропоновану систему об'єктивних і суб'єктивних факторів правознавець не вніс, ми вважаємо проведений раніше аналіз достатнім. У той же час у науковій статті «Об'єктивні межі кримінальної відповідальності», що була написана М. Й. Коржанським

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 62. (автор глави IV П. П. Андрушко).

² Див.: Коржанський М. Й. Нариси уголовного права / М. Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1999. – С. 55.

³ Див.: Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – С. 171, 181, 186; Коржанский Н. И. Очерки теории уголовного права / Н. И. Коржанский. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1992. – С. 5, 6, 47, 52, 56.

⁴ Див.: Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років ХХ ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності. Вип. 109: Акад. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 158; Пашенко О. О. Еволюція поглядів вітчизняних науковців стосовно проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність впродовж 1970–1995 рр. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 23. – С. 91–92.

у співавторстві з Я. І. Соловій¹, було обґрунтовано зазначено, що криміналізація — надзвичайно відповідальний акт законодавчої влади. Розробка науково обґрунтованої теорії криміналізації, пишуть дослідники, має не тільки абстрактно-теоретичне, а й пряме практичне значення; можливість творити кримінальний закон методом проб та помилок — безповоротно відійшла у минуле. Водночас науковці слушно зауважують, що практика свідчить про те, що нерідко обґрунтування змін та доповнень кримінального законодавства доводилися лише вимогами «здорового глузду», «загальновідомості», «очевидності», необхідності прийняття норми. Так само виправданою видається думка, що переоцінювати можливості кримінального закону недоцільно. Далі наводиться система обставин, які має враховувати законодавець при розробці кримінально-правової норми². Ця система повністю співпадає з тією, що була запропонована М. Й. Коржанським у роботі 1992 р.³ Із викладеного випливає, що хоча науковець протягом часу і не вніс вагомих коректив у свою позицію, проте сформулював низку цілком правильних, на нашу думку, положень, що стосуються досліджуваної наукової проблеми.

В. О. Навроцький у тезах наукової доповіді «Про визначення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин» (1996 р.)⁴ зауважує, що визначити межі кримінально-правового регулювання — насамперед означає окреслити коло діянь, які мають визнаватися злочинами, й водночас відмежувати їх від посягань, боротьба з якими може й повинна вестись іншими правовими засобами. Встановлення меж дії кримінального права — це процес, на який впливає низка чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного

¹ Див.: Коржанський М. Й. Об'єктивні межі кримінальної відповідальності / М. Й. Коржанський, Я. І. Соловій // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ: наук.-теорет. журн. / редкол.: Я. Ю. Кондратьєв (голова) та ін. — 1998. — № 2. — С. 44–50.

² Див.: Коржанський М. Й., Соловій Я. І. Вказ. праця. — С. 45, 46.

³ Див.: Коржанский Н. И. Очерки теории уголовного права / Н. И. Коржанский. — Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1992. — С. 5, 6.

⁴ Див.: Навроцький В. О. Про визначення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин / В. О. Навроцький // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали II регіон. наук. конф. (лютий 1996 р.). — Л. : ЛДУ ім. Івана Франка. — С. 137–139.

характеру. Складність і динамічність цієї проблеми обумовлює, на думку правника, те, що як серед населення в цілому, його окремих верств, так і серед професіоналів-правників немає чітких уявлень, які проблеми можна, а які недопустимо вирішувати кримінально-правовими засобами. Дослідник справедливо зазначає, що українською правничою наукою не вироблені критерії, за наявності яких слід вводити кримінальну відповідальність для боротьби з негативними суспільними явищами¹. Разом із тим правознавець зауважує, що було б невірним стверджувати, що проблема меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин взагалі не привертала увагу криміналістів². Критерії криміналізації, на думку В. О. Навроцького, — це *фактори*, з урахуванням яких може бути встановлена кримінальна відповідальність. Істотною прогалиною, з точки зору правника, є те, що не піддавалися вивченню *чинники*, які, навпаки, перешкоджають криміналізації певних суспільних явищ. Навряд чи слід спеціально доводити, що існують суспільні відносини, втручатися в які кримінально-правовими засобами не лише недоцільно чи неефективно, а навіть шкідливо. Тому в плані визначення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин важливим видається дослідження і таких питань: а) який економічний ефект дає введення кримінальної відповідальності (наприклад, чи тягне за собою збільшення податкових платежів посилення кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків); б) яка економічна ефективність криміналізації чи декриміналізації — тобто яка співрозмірність затрат на реалізацію кримінально-правової заборони і надходжень до бюджету і навпаки; в) чи допустимі з точки зору суспільної моралі, інших факторів негативні наслідки криміналізації — збільшення корумпованості державних службовців; підриг авторитету держави, яка не в змозі боротися з негативними проявами без використання крайніх засобів впливу, небажання населення співпрацювати з правоохоронними органами у викритті певних посягань, тощо; г) наскільки можливо сформулювати заборону в нормі права, використовуючи наявні мовні засоби, враховуючи існуючий рівень працівників правоохоронних органів;

¹ Див.: Навроцький В. О. Вказ. праця. — С. 137–139.

² Див.: Навроцький В. О. Вказ. праця. — С. 139.

д) чи володіє держава силами, засобами, ресурсами для реалізації кримінально-правової заборони; е) чи узгоджується кримінально-правова заборона з вимогами нормативних актів інших галузей права, міжнародно-правовими зобов'язаннями України. З наведеного, на думку вченого, випливає, що при дослідженні меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин акцент слід переносити із суб'єктивних факторів на об'єктивні¹.

Таким чином, головним внеском В. О. Навроцького у вирішення наукової проблеми є запропоноване ним коло питань, які слід вирішити у плані визначення меж кримінально-правової регламентації суспільних відносин. Крім того, науковець справедливо звернув увагу на недослідженість у науці обставин, які перешкоджають криміналізації. Ці обставини правознавець назвав чинниками. У той же час критерії криміналізації В. О. Навроцький розкриває через поняття «фактори», що, скоріш за все, свідчить про те, що він вважає терміни «фактор» і «чинник» синонімами. Проте в такому разі видається зайвим первісний термін «критерії криміналізації», адже визначення «критерії — це фактори ...» робить непотрібною згадку про критерії взагалі, і вказує на доцільність використання лише терміна «фактори криміналізації».

На питання, які слід піддавати обов'язковому розгляду під час процесу криміналізації, звернув увагу і В. А. Ліпкан. У науковій статті «Проблеми криміналізації тероризму» (1999 р.)² дослідник поділив думку В. М. Кудрявцева щодо постановки таких питань: 1) чи існує потреба (необхідність) у законодавчій забороні подібних дій; 2) чи припустима ця заборона у межах існуючої суспільної і правової системи; 3) чи може вона бути здійснена з практичного погляду; 4) чи корисна (доцільна) заборона з урахуванням комплексу усіх інших соціальних, політичних, психологічних та інших обставин³. Докладно розглядаючи ці питання, В. А. Ліпкан зазначає, що *підставою* для законодавчої заборони діяння є характер і ступінь

¹ Див.: Навроцький В. О. Вказ. праця. — С. 139

² Див.: Ліпкан В. А. Проблеми криміналізації тероризму / В. А. Ліпкан // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України: наук.-теорет. журн. / редкол.: Я. Ю. Кондратьєв (голова) та ін. — К. : НАВСУ. — 1999. — № 2. — С. 237–241.

³ Див.: Ліпкан В. А. Вказ. праця. — С. 238.

його суспільної небезпеки. У деяких випадках, на думку науковця, може враховуватися також розповсюдженість діянь даного роду. Проте цей *критерій*, зауважує правознавець, є лише факультативним. Допустимість заборони «передбачає під собою проведення оцінки необхідності у цій забороні. Ця оцінка має складатися з комплексу поглядів різних наук і сфер людської життєдіяльності. Одним із таких комплексів, окрім соціального, політичного, морального та інших, є правовий». Останній полягає у відповідності заборони: а) Конституції України, б) системі чинного законодавства, в) підзаконним нормативним актам, г) міжнародним угодам, які уклала Україна, Конвенціям, до яких приєдналася, та іншим міжнародним документам, учасником яких є Україна¹. При вирішенні питання щодо практичної здійсненності заборони, на думку В. А. Ліпкана, «слід оцінити такі *фактори*»: 1) можливість конструювання правової норми; 2) можливість ефективного розслідування кримінальних справ; 3) можливість попередження злочинів відповідної групи. Останнім питанням, що підлягає вирішенню при криміналізації, є доцільність заборони. Воно стосується «ціни» заборони, яка визначається такими *факторами*, як «вимір матеріальної шкоди та державних коштів, які затрачені на її локалізацію»². З приводу викладеного зауважуємо, що, по-перше, характеризуючи перше з поставлених В. М. Кудрявцевим питань, В. А. Ліпкан вказав на дві обставини: суспільну небезпечність діяння і його розповсюдженість. При цьому перша з них позначається за допомогою терміна «підстава», а друга — «критерій». По-друге, визначення допустимості заборони через проведення оцінки необхідності у ній виглядає невдало, адже про необхідність заборони йшлося в першому поставленому питанні. Позитивним внеском В. А. Ліпкана у вирішення проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність нам видається його спроба звернутися до вирішення питань, поставлених В. М. Кудрявцевим. При цьому на особливу увагу заслуговує аналіз відповідності заборони певним правовим актам, а також визначення системи цих актів.

¹ Див.: Ліпкан В. А. Вказ. праця. — С. 238.

² Див.: Ліпкан В. А. Вказ. праця. — С. 240, 241.

Наведені вище судження правників, як бачимо, стосуються вирішення розглядуваної наукової проблеми на загальнотеоретичному рівні. Водночас слід відзначити продовження в аналізованій період досліджень соціальної обумовленості окремих кримінально-правових норм й інститутів, які, як відзначалося на початку статті, почали системно здійснюватися в Україні в першій половині 1990-х рр. У своїх дисертаціях приділили увагу соціальній обумовленості кримінальної відповідальності за конкретні злочини, зокрема, такі дослідники: Л. П. Брич, С. В. Гізімчук, В. С. Гуславський, О. П. Литвин, Є. К. Марчук, В. К. Окнян, А. В. Тарасенко.

Перший розділ дисертаційного дослідження О. П. Литвина¹ має назву «Поняття, види, соціальна обумовленість і суспільна небезпека злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я»², проте ознайомлення з його структурою і змістом свідчить про те, що питанням необхідності кримінально-правової охорони зазначених об'єктів від посягань на них увага не приділяється. Слід відмітити, що підрозділ 1.3. має назву «Соціальна обумовленість росту злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я», проте це не одне і те саме порівняно із соціальною обумовленістю відповідних груп кримінально-правових норм. Тому, на нашу думку, назва розділу не зовсім відповідає його змісту.

Розділ I «Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за ухилення від сплати обов'язкових внесків державі» кандидатської дисертації Л. П. Брич³ присвячений з'ясуванню підстав, які зумовлюють установа кримінальної відповідальності за зазначені дії, а також можливостям, які надає чинне на той час кримінальне законодавство відносно боротьби з названими суспільно небезпечними проявами. У підрозділі 1.1. «Підстави, які обумовлюють встановлення кримінальної відповідальності за ухилення

¹ Див.: Литвин О. П. Кримінально-правова охорона громадської безпеки і народного здоров'я : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / О. П. Литвин; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : [б. в.], 1999. – 46 с.

² Див.: Литвин О. П. Вказ. праця. – С. 12–14.

³ Див.: Брич Л. П. Кваліфікація ухилення від сплати обов'язкових внесків державі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. П. Брич; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], 1998. – 17 с.

від сплати обов'язкових внесків державі» науковець, виходячи з обґрунтованих у кримінально-правовій літературі принципів-критеріїв кримінально-правової заборони діяння, доводить суспільну необхідність і актуальність існування кримінальної відповідальності за ухилення від сплати обов'язкових внесків державі.

В. С. Гуславський, розробляючи питання соціальної обумовленості ст. 215² КК України та інших однорідних норм, запропонував виділяти сімнадцять факторів, яким, на його думку, мають відповідати існуючі і майбутні норми, призначенням яких є охорона безпеки експлуатації транспорту. Ці фактори дослідником було об'єднано у вісім груп¹. Разом із тим відзначаємо, що історичний досвід протидії аналізованим явищам чомусь розглядався правознавцем поза межами проблеми соціальної обумовленості². На нашу думку, це самостійна група факторів — історичні. Тому загалом виходить, що відповідних груп дев'ять. Позитивним доробком В. С. Гуславського вважаємо те, що він запропонував власну систему факторів соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти експлуатації транспорту, провівши дослідження наукової проблеми на рівні групи норм (а з позицій чинного зараз КК 2001 р. — цілого розділу) Особливої частини КК.

В. К. Окнян у главі 1 «Кримінально-правова характеристика порушення правил пожежної безпеки» свого дисертаційного дослідження³ присвятив перший параграф соціальній обумовленості кримінально-правової заборони відповідного діяння і здійснив стислий аналіз найбільш суттєвих чинників, що, на його думку, обумовлюють необхідність запровадження кримінальної відповідальності за нього. У числі таких чинників вказані: а) суспільно-економічний; б) нормативний; в) кримінологічний; г) історичний⁴.

¹ Див.: Гуславський В. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил експлуатації транспорту (ст. 215² КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. С. Гуславський; Нац. акад. внутр. справ. України. — К. : [б. в.], 1997. — С. 7, 8.

² Див.: Гуславський В. С. Вказ. праця. — С. 6, 7.

³ Див.: Окнян В. К. Кримінально-правова відповідальність за порушення правил пожежної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. К. Окнян; Нац. акад. внутр. справ України. — К. : [б. в.], 1997. — 24 с.

⁴ Див.: Окнян В. К. Вказ. праця. — С. 8.

Проте далі зазначено, що розглядаючи важливість *соціально-економічного* (виділено мною. — О. П.) чинника, науковець звертає увагу на суспільно-небезпечні наслідки відповідного діяння¹. У той же час кримінологічний чинник характеризується, на думку правника, підвищеною суспільною небезпекою порушення правил пожежної безпеки, сутність якої полягає в тому, що таке діяння спричиняє або створює загрозу спричинення істотної шкоди². У теорії кримінального права загальновизнано, що суспільна небезпека діяння визначається, перш за все, тяжкістю наслідків, що настали або могли настати. Тому вважаємо, що цю частину аргументації автору було б доречніше наводити під час характеристики кримінологічного чинника, а не соціально-економічного (суспільно-економічного). Таким чином, В. К. Окнян, по-перше, припустився термінологічної неточності, називаючи перший виділений ним чинник спочатку суспільно-економічним, а потім соціально-економічним, і, по-друге, під час його характеристики вказував на суспільно-небезпечні наслідки, що, на нашу думку, логічно було б зробити в межах розкриття кримінологічного чинника.

Є. К. Марчук у розділі 3 «Кримінально-правова характеристика злочинної організації як інституту Особливої частини кримінального права» автореферату своєї кандидатської дисертації³ приділяє увагу підставам криміналізації діяльності злочинних організацій (підрозділ 1). Такими, з його точки зору, є: 1) стійка тенденція до зростання в Україні кількості злочинів, вчинюваних в організованих формах і 2) відсутність спеціального складу, що передбачав би відповідальність за організовану злочинну діяльність⁴. Зазначені обставини, на наш погляд, стосуються необхідності доповнення Особливої частини КК нормою, яка передбачала б відповідальність за створення злочинної організації та участь у ній, що науковець і пропонує зробити (с. 17 автореферату). Тому вважаємо, що дослідник мав на увазі саме це, а не претендував на вичерпний перелік

¹ Див.: Окнян В. К. Вказ. праця. — С. 8.

² Див.: Окнян В. К. Вказ. праця. — С. 9.

³ Див.: Марчук Є. К. Кримінологічна та кримінально-правова характеристика злочинних організацій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Є. К. Марчук; Ун-т внутр. справ. — Х. : [б. в.], 1998. — 21 с.

⁴ Див.: Марчук Є. К. Вказ. праця. — С. 13.

підстав криміналізації. Але в будь-якому разі друга з наведених Є. К. Марчуком підстав виглядає зайвою, оскільки у разі існування у КК відповідної норми питання про криміналізацію такої поведінки взагалі не може постати.

А. В. Тарасенко приділив проблемі соціальної обумовленості кримінально-правової охорони релігійного обряду окремий параграф у межах розділу, присвяченого об'єкту злочину¹. У ньому, зазначає дослідник, надається короткий аналіз найбільш суттєвих факторів-обґрунтувань необхідності встановлення кримінальної відповідальності за цей злочин. Такими факторами правознавець вважає: 1) історичні; 2) правові; 3) кримінологічні; 4) духовні². С. В. Гізімчук, навпаки, стосовно предмета свого дослідження запропонував розгорнуту характеристику соціально-економічних, технічних, нормативно-правових та кримінологічних груп факторів встановлення та збереження кримінальної відповідальності за порушення правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, присвятивши цьому окремий розділ роботи, що складається з трьох підрозділів³. Окремий розділ аналізований проблемі у своєму дисертаційному дослідженні присвятив і С. М. Мохончук. Розглядаючи соціальну обґрунтованість кримінально-правової заборони тероризму, правознавець нарахував загалом одинадцять принципів, які об'єднав у три групи: юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні⁴. З виділенням таких самих груп факторів погоджувався і М. І. Хавронюк, який присвятив окремий підрозділ соціальній обумовленості кримінальної від-

¹ Див.: Тарасенко А. В. Уголовная ответственность за воспрепятствование совершению религиозного обряда : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. В. Тарасенко; Нац. юрид. акад. Украины. – Х. : [б. и.], 1995. – С. 8, 9.

² Див.: Тарасенко А. В. Вказ. праця. – С. 8.

³ Див.: Гізімчук С. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Гізімчук ; Ун-т внутр. справ. – Х. : [б. в.], 1999. – С. 6–9.

⁴ Див.: Мохончук С. М. Кримінальна відповідальність за тероризм : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. М. Мохончук; Ун-т внутр. справ. – Х. : [б. в.], 1999. – С. 8.

повідальності за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень¹.

З-поміж робіт, в яких наявні предметні дослідження наукової проблеми, на нашу думку, особливої уваги заслуговує монографія А. А. Музики «Відповідальність за злочини в сфері обігу наркотичних засобів» (1998 р.)². У вступі науковець відзначає, що у зв'язку з оновленням законодавства про відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів постала необхідність вивчення соціальної обумовленості кримінально-правових норм, заохочувальних норм, інших новел³. Далі йдеться про суспільну небезпечність аналізованого явища, його поширеність, підкреслюється, що наркоманія часто-густо зумовлює вчинення інших злочинів⁴. Викладене, на думку дослідника, обумовлює соціально-правове значення боротьби із незаконним обігом наркотичних засобів⁵. На жаль, наведені вище обставини не називаються правознавцем ані підставами, ані умовами, ані факторами чи принципами встановлення кримінально-правової заборони діянь, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, хоча із викладеного беззаперечно випливає, що маються на увазі саме вони.

У розділі VIII монографії «Проблеми криміналізації і декриміналізації діянь, пов'язаних із наркоманією» науковець зазначає, що ця проблема належить до стрижневих питань карної політики. Те чи інше її розв'язання визначає обсяг заходів державного примусу у сфері боротьби з суспільно небезпечними діяннями. Криміналізація, як загальне поняття, охоплює процес та результат визнання певних видів діянь злочинними і кримінально-караними. У цьому розділі А. А. Музика розглядає проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України

¹ Див.: Хавронюк М. І. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. І. Хавронюк; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 7.

² Див.: Музика А. А. Відповідальність за злочини в сфері обігу наркотичних засобів / А. А. Музика. – К. : Логос, 1998. – 324 с.

³ Див.: Музика А. А. Вказ. праця. – С. 5.

⁴ Див.: Музика А. А. Вказ. праця. – С. 8–22.

⁵ Див.: Музика А. А. Вказ. праця. – С. 22.

станом на 12 червня 1997 р., а саме розділ XIII, що стосується протидії незаконному обігу наркотиків. Із позицій деяких принципів криміналізації (хоча прямо на це і не вказується) на підставі аналізу норм, що містилися у розділі XIII Проекту, науковець дійшов висновків щодо доцільності виключення їх з проекту КК, переміщення в інші розділи, об'єднання двох норм в одну. Так, дослідник справедливо, на наш погляд, критикує криміналізацію немедичного вживання наркотичних засобів, яка, як він зазначає, є не тільки руйнацією здобутих державою певних досягнень у галузі прав людини, а й свідчить про спрощене ставлення до завдань і можливостей кримінального права, засобами якого намагаються «море запалити»¹. Крім того, як доречно зауважив правознавець, 90 % виявлених злочинів, пов'язаних із наркотичними засобами чи психотропними речовинами, становлять саме злочини, передбачені статтями 229⁶ та 229⁸ КК, які встановлюють відповідальність за вчинення незаконних дій із названими предметами без мети збуту. Тому зусилля правоохоронних органів спрямовуються на переслідування осіб, які вчиняють незаконні дії для власного вживання наркотиків чи психотропних речовин, а не на пошук осіб, які займаються їх розповсюдженням, збутом. Це розпорошення зусиль призводить до непритягнення останніх до кримінальної відповідальності, чим порушується один із найчутливіших для суспільства принципів кримінального права — невідворотності відповідальності за вчинення злочину². Крім того, критикуючи доцільність існування ст. 290 Проекту «Незаконне публічне вживання наркотичних засобів», автор зауважує, що жодна з трьох чинних на той момент конвенцій про боротьбу з незаконним обігом наркотиків (1961, 1971, 1988 рр.) не орієнтує на встановлення кримінальної відповідальності за *вживання* наркотичних засобів чи психотропних речовин. Більше того, з великою обережністю пропонується на власний розсуд оцінити можливість криміналізації незаконних операцій з такими засобами та речовинами, вчинюваних без мети збуту (ч. 2 ст. 3 Конвенції ООН 1988 р.). Погоджуючись із указаним, зауважуємо, що фактично автор веде мову про невідповідність криміналізації незаконних дій

¹ Див.: Музика А. А. Вказ. праця. — С. 265.

² Див.: Там само.

з наркотичними засобами чи психотропними речовинами без мети збуту принципу можливості впливу на ці діяння кримінально-правовими засобами, вимогам міжнародно-правових актів та принципу можливостей системи кримінальної юстиції, хоча ці принципи він не згадує, а тим паче про їх порушення не пише. Крім того, на нашу думку, з викладеного випливає порушення ще принаймні двох принципів криміналізації, а саме принципу «відсутності можливих побічних наслідків кримінально-правової заборони» та принципу використання досвіду зарубіжних країн. Перший із названих принципів порушується як раз тим, що ресурси правоохоронних органів відволікаються від боротьби з набагато більш суспільно небезпечними явищами: розповсюдженням, збутом наркотиків тощо. Тобто побічним наслідком криміналізації вчинення незаконних дій з відповідними предметами без мети збуту є відволікання в цьому напрямі зусиль правоохоронних органів від протидії більш суспільно небезпечним формам поведінки. Другий — тим, що не враховано негативний досвід Великої Британії, де однією з причин зростання наркоманії протягом року на 19 % було скасування закону, згідно з яким наркоманам під контролем лікарів можна було видавати обмежену кількість наркотичних засобів. Це вигнало наркоманів на вулицю. Їх потреби призвели до збільшення чорного ринку, що, у свою чергу, сприяло втягненню в немедичне вживання наркотиків все нових і нових осіб. У цій ситуації саме рішучі заходи, що мали на меті подолання наркоманії, призвели до ще більшого її поширення, про що йдеться на с. 283 монографії.

Підтримуючи критику А. А. Музики щодо криміналізації зазначених вище дій, вважаємо за можливе висловити припущення стосовно того, що законодавець вдався до неї через те, що вживання наркотиків і психотропних речовин може успадковуватися, викликати зміни на генетичному рівні, а це вже не лише приватна справа особи, яка до цього вдається, а й доля майбутніх поколінь. Крім того, скажімо, необхідність придбання наркотиків для власного споживання зумовлює вчинення інших злочинів, чого вартий лише приклад, що наведений науковцем на сторінках 12, 13, коли наркоман вбив двох осіб (власних матір і бабку), які намагалися перешкодити йому вийти з квартири аби той не зміг купити нарко-

тики на відібрані у них гроші. Крім того, вчинення «наркотичних злочинів» без мети збуту веде до інших негативних соціальних наслідків: поширення епідемії ВІЛ-СНІДу, негативно впливає на свідомість нестійких людей, їх мораль і спосіб життя, про що сам правознавець зазначає на сторінках 8, 9. А тому ці обставини, можливо, і зумовили відповідну криміналізацію.

Позитивним у позиції А. А. Музики нам видається те, що він визнавав, що з оновленням законодавства про відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів постала необхідність вивчення соціальної обумовленості кримінально-правових норм у галузі протидії «наркотичним злочинам». Це дозволило йому обґрунтувати і висловити пропозиції стосовно вдосконалення положень проекту КК України, підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів України. Тобто науковець вдався до аналізу проблем соціальної обумовленості на рівні розділу Особливої частини КК, що підкреслює вагомість завдання, яке він вирішував. На жаль, в його дослідженні відсутній акцентований підхід щодо визначення обставин, які слід враховувати при дослідженні соціальної обумовленості кримінально-правових норм. Не наведено переліку обставин, якими слід було б, на його думку, керуватися під час криміналізації, не проведено їх розмежування за рівнем ієрархії, а просто зазначено, якому із принципів не відповідає та чи інша норма. Тобто в центрі уваги науковця перебували виключно негативні моменти, а от про відповідність норм певним факторам соціальної обумовленості акцентовано він не писав.

Як бачимо, всі названі роботи присвячені проблемам Особливої частини кримінального права. Що ж стосується соціальної обумовленості окремих норм (інститутів) Загальної частини, то нам вдалося відшукати лише одне монографічне дослідження, в якому приділялася б увага цьому питанню. О. Г. Фролова у навчальному посібнику «Злочинність і система кримінальних покарань» (1997 р.) відзначила, що кримінальні покарання та їх система, як правило, перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії з конкретними умовами та епохою, загальним устроєм життя суспільства, станом економіки й фінансів держави, її суспільно-політичним ладом, морально-етичними й правовими поглядами, звичаями й звичками,

а також ідеологічними стереотипами, що склалися в суспільстві. Найбільш вагомими соціальними факторами, які, на думку дослідниці, впливають на зміну системи покарань у кримінальному праві, є тип суспільно-економічної формації, спосіб виробництва й розподілу вироблених продуктів праці, рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин та їх взаємна відповідність. Учена відмічає, що у практиці існує чимало прикладів еволюції системи покарань, що відбувалися залежно від змін суспільного, соціально-політичного та економічного устрою і відповідних змін, наприклад, в ідеології, політиці, етиці, моралі, виборі основних шляхів, засобів і методів боротьби зі злочинністю¹.

З викладеного випливає, що обставинами (за термінологією правника — «факторами»), які обумовлюють систему покарань у кримінальному законодавстві, на думку О. Г. Фролової, є: 1) конкретні умови життя суспільства на певному історичному етапі його розвитку; 2) суспільно-політичний лад держави, стан її економіки та фінансів; 3) політика; 4) ідеологія; 5) рівень моральності і правової культури суспільства; 6) обрані на даному етапі основні шляхи, засоби і методи боротьби зі злочинністю.

Позитивним внеском О. Г. Фролової у вирішення наукової проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність, на нашу думку, є те, що вона першою проаналізувала соціальну обумовленість системи кримінальних покарань. Більше того, дослідниця однією з перших (після І. О. Зінченко) вдалася до аналізу соціальної обумовленості інституту Загальної частини КК і була першою з тих, хто присвятив свої дослідження проблемі соціальної обумовленості покарання (а не злочину, як це робили її попередники).

Наведене дозволяє зробити такі основні висновки:

1) в аналізованій період в Україні висловлено багато цікавих думок щодо вирішення проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність на загальнотеоретичному рівні;

¹ Див.: Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. / О. Г. Фролова. — К. : АртЕк, 1997. — С. 60.

2) було продовжено наукові пошуки в напрямку предметних досліджень проблеми на рівні аналізу соціальної обумовленості окремих норм Особливої частини КК;

3) нам вдалося виявити лише одну спробу вирішення проблеми стосовно норм та інститутів Загальної частини КК. У цьому плані попередній досвід І. О. Зінченко, на жаль, практично залишився без уваги.

У цілому вважаємо, що хоча в Україні у другій половині 90-х рр. ХХ ст. і не було вироблено однотайного підходу до вирішення досліджуваної наукової проблеми — в цей період було зроблено крок уперед порівняно із першою половиною 90-х рр. Про це свідчить поява численних розробок проблеми на предметному рівні. Дослідження соціальної обумовленості окремих норм Особливої частини вже набуло відносної поширеності при написанні дисертацій.

Перспективами подальших розвідок означеної проблеми є вивчення стану її дослідження поза межами України після розпаду СРСР, а також в Україні у ХХІ ст. з метою виявлення позитивного досвіду, який може бути використано під час формування сучасної теорії соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. Це дозволить оцінити численні зміни і доповнення до КК України 2001 р. на предмет їх відповідності суспільним потребам.

Статья посвящена анализу исследования проблемы социальной обусловленности законодательства об уголовной ответственности в работах украинских криминалистов, опубликованных во второй половине 90-х годов XX века.

The article is devoted to the analysis of research of social conditionality problem of legislation about criminal responsibility in works of Ukrainian criminalists of the second half of 90th of XX century.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Стайса НАПрН України (протокол № 24 від 12 грудня 2012 р.)

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. І. Борисов.

УДК 343.9:351.74(4-11)

Т. Є. Дунаєва, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПИТАННЯ ПОБУДОВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ У НОВИХ КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄС

Стаття присвячена деяким питанням побудови та функціонування органів кримінальної юстиції у нових країнах-членах ЄС.

Ключові слова: *побудова, корупція, органи кримінальної юстиції, прокуратура, правоохоронні органи, поліція, повноваження органів кримінальної юстиції.*

Проблема функціонування органів кримінальної юстиції набуває дедалі більшої актуальності у загальному процесі демократизації суспільства та держави.

Окремим науковим і прикладним проблемам функціонування органів кримінальної юстиції приділялась певна увага у роботах зарубіжних і вітчизняних вчених: О. М. Бандурки, В. І. Борисова, Ф. Вільямса, А. В. Губанової, В. С. Зеленецького, О. Г. Кальмана, М. І. Мельника, С. С. Мірошніченка, А. Й. Осетинського, О. С. Проневича, О. В. Сердюка, М. І. Сірого, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, В. І. Шакуна, О. Ю. Шостко, О. Н. Ярмиша та інших учених.

Необхідність реформування органів кримінальної юстиції виходить із міжнародних обов'язків України, в першу чергу, із членства у Раді Європи¹.

¹ Див.: Дунаєва Т. Є. Європейський досвід реформування судових та правоохоронних органів / Т. Є. Дунаєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Вип. 20. – Х. : Право, 2010. – С. 226; Петриченко О. Реформированию – системный подход / Олег Петриченко // Юрид. практика. – 2008. – 23 дек. (№ 52–53 (574–575)). – С. 17; Сирый Н. Проект УПК: назад в будущее? [Электронный ресурс] / Николай Сирый // Юрид. практика. – 2005. – 20 дек. (№ 51). – Режим доступа к газ.: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10005497>.

У прийнятій Концепції реформування кримінальної юстиції України¹ вперше визначено поняття «система кримінальної юстиції». У країнах-членах ЄС у систему кримінальної юстиції входять поліція, суди, державні обвинувачі, державні захисники, органи виконання покарань, органи пробації.

У країнах Європи органи кримінальної юстиції мають різну структуру, повноваження та порядок підпорядкованості, тому що побудова системи державних органів, у тому числі кримінальної юстиції, є суверенною справою кожної країни. Про це свідчить досвід окремих європейських країн, які відповідно до вимог Євросоюзу реформують системи органів кримінальної юстиції з урахуванням національних особливостей².

Необхідність реформ системи органів кримінальної юстиції впливає також із міжнародних зобов'язань України, у першу чергу, в рамках членства у Раді Європи. Україна має виконувати низку рішень та рекомендацій цієї організації, які стосуються як індивідуального виконання Україною своїх зобов'язань, так й універсальних вимог щодо системи органів кримінальної юстиції країн-членів³.

Крім того, необхідність реформування системи органів кримінальної юстиції відповідно до міжнародних стандартів впливає з міжнародних конвенцій та угод, до яких приєдналась Україна, зо-

¹ Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008 // Президент України Віктор Ющенко : офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html>. – Заголовок з екрана.

² Шишолін П. А. Бачення концепцій реформування правоохоронних органів / П. А. Шишолін // Реформування системи правоохоронних органів України та міжнародний досвід трансформації поліції в країнах Центральної та Східної Європи: матеріали міжнар. круглого столу (м. Київ, 14 жовт. 2005 р.) / Нац. Ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України; за заг. ред. О. С. Бодрука. – К.: НІПМБ, 2006. – С. 36–39.

³ Див.: Висновок № 190 (1995) ПАРЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи, Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи 1402 (1999) «Контроль внутрішніх служб безпеки в країнах-членах Ради Європи», 1713 (2005) «Про демократичний нагляд над сектором безпеки в країнах-членах», Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Роль прокуратури в системі кримінального правосуддя», Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» (п. 13), Резолюція 1549 (2007) ПАРЄ «Функціонування демократичних інституцій в Україні» (пункти 15.5, 15.6).

крема, щодо боротьби з корупцією, міжнародною злочинністю, відмиванням «брудних» грошей, легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, тощо. Так, Л. А. Луць пропонує створити узгоджені проекти нормативно-правових приписів, які б відповідали правовим стандартам ЄС і не завдавали шкоди правовій системі (нормативній її частині) України¹.

Видається особливо слушною позиція, висловлена В. Муравйовим із приводу того, що існує багато невизначеностей щодо встановлення точного змісту актів ЄС, з якими потрібно гармонізувати українське законодавство. Як вважає вчений, ці акти може тлумачити тільки Суд ЄС, і завдяки такому тлумаченню зміст їх може частково змінюватися. Країна, яка гармонізує своє законодавство із правом ЄС, не в змозі стежити за всіма змінами і вчасно враховувати їх, вносячи зміни до свого законодавства².

Отже, необхідними є особливі та значні зусилля для забезпечення перекладу та врахування рішень Суду ЄС, у процесі гармонізації законодавства. А щоб мати відповідні результати, потрібно чітко і послідовно враховувати під час гармонізації рішення Суду ЄС як у пріоритетних, так і в інших сферах³.

Як зазначають в аналітичній доповіді О. Маркєєва, О. Котелянець та О. Їжак, розпочата полеміка з приводу необхідності реформування кримінального правосуддя та правоохоронних органів довгий час не виходила за рамки політичних гасел, реорганізації окремих органів кримінальної юстиції, декоративних змін у законодавстві, «кампанійщини» по окремих напрямках роботи правоохоронних органів. Усі ці суперечливі перетворення кримінальної юстиції не мали системного характеру і часто переслідували полі-

¹ Яворська І. В. Значення практики суду Європейського Союзу у процесі гармонізації законодавства України з правом ЄС / І. В. Яворська // Наук. вісн. ЛДУВС. – 2010. – № 1. – С. 469.

² Муравйов В. Гармонізація законодавства як феномен Європейської інтеграції / В. Муравйов // Укр. прав. часопис. – 2003. – Вип. 2(7). – С. 3–23; Яворська І. В. Значення практики суду Європейського Союзу у процесі гармонізації законодавства України з правом ЄС / І. В. Яворська // Наук. вісн. ЛДУВС. – 2010. – № 1. – С. 469.

³ Яворська І. В. Значення практики суду Європейського Союзу у процесі гармонізації законодавства України з правом ЄС / І. В. Яворська // Наук. вісн. ЛДУВС. – 2010. – № 1. – С. 469.

тичні цілі, відповідали¹ виключно політичній кон'юктурі, а не завданням модернізації країни та її євроінтеграційним прагненням. Невдалий досвід прийняття першорядних концептуальних документів щодо реформування кримінальної юстиції та структур, що входять до цієї системи, вже не перший рік привертає увагу експертів Європейської комісії та Ради Європи².

Серед усіх 47 держав-членів Ради Європи можна виокремити три типи назв органів обвинувачення: 1) найменування, яке спрямовує відповідні служби на захист публічних чи державних інтересів: у Румунії — «Ministerul Public». Службовців органу називають «magistrați», а підрозділи — «parchetului»; 2) найменування, яке спрямовує відповідні служби виключно на державне (публічне) обвинувачення: в Угорщині — «ügyészségi» (служба обвинувачення); «ügyészség» (обвинувач); 3) пострадянське найменування органів обвинувачення. Ними є «прокуратура» і «прокурори» у трьох державах колишнього «соціалістичного табору» (Польщі, Словаччині, Болгарії). При цьому у кожній державі свої термінологічні особливості. Так, у Польщі службовців органу прокуратури називають не прокурорами, а «prokurator(ами)». Слід зазначити, що переважна більшість зазначених держав обмежила повноваження своїх служб публічного представництва питаннями кримінального обвинувачення. І залишення цієї назви у державах Західної Європи є даниною історичній традиції. (Водночас перейменування органів прокуратури не є чимось унікальним для європейських держав. Зокрема, у 1993 р. Румунія перетворила прокуратуру у «Ministerul Public»)³.

¹ Український досвід реформування кримінального правосуддя та правоохоронних органів: аналітична доповідь / О. Маркєєва, О. Котелянець, О. Їжак. — К. : НІСД, 2011. — С. 8.

² Там само. — С. 8–9.

³ Банчук О. «Prosecution v. Prokuratura»: європейський досвід найменування органів обвинувачення [Електронний ресурс] / О. Банчук : 17 грудня 2012. — Режим доступу: <http://www.pravo.org.ua/2011-07-05-15-26-55/2011-07-22-11-19-37/1249-prosecution-v-prokuratura-ievropeyskiy-dosvid-naimenuvannia-orhaniv-obvynuvachennia.html>. — Заголовок з екрана; Банчук О. Прокуратура чи «служба обвинувачення». Або «Как вы яхту назовете...» [Електронний ресурс] / О. Банчук : [19.12.2012, 12:10]. Українська правда. — Режим доступу до газ.: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/12/19/6980014/>.

Світ знає різні підходи до визначення місця прокуратури в системі органів державної влади, зокрема, у складі виконавчої влади (Польща, Румунія та ін.)¹.

Цілком очевидно, що, обговорюючи проблему про місце прокуратури у системі органів державної влади, не можна обійти і не менш важливе питання — про її роль у суспільстві і державному устрої.

До функціональних обов'язків прокуратури Угорщини, Польщі, Румунії належать участь у розробці заходів запобігання злочинам та іншим правопорушенням. Прокуратура Польщі координує діяльність у галузі переслідування злочинів інших державних органів (п. 7 ст. 3)².

У законах про прокуратуру закріплені також такі принципи її організації та діяльності: єдність і централізація (Угорщина, Болгарія), законність (Румунія, Угорщина, Польща і Болгарія), незалежність (Румунія, Угорщина, Польща, Болгарія), пріоритет прав людини (Угорщина, Польща), заборона членства у партіях та участі у політичній діяльності (Польща і Болгарія). Імунітет недоторканності мають прокурори Польщі, Болгарії, Угорщини. Наприклад, прокурори Болгарії можуть бути затримані лише з дозволу Вищої судової ради. Арешт і засудження Генерального прокурора Угорщини можливі лише з дозволу парламенту, а прокурорів, секретарів, слідчих — з дозволу Генерального прокурора (розд. 23)³.

Законодавство Угорщини, Болгарії, Польщі визначає повноваження прокуратури при здійсненні покладених на неї функцій. Законами Угорщини, Польщі встановлено компетенцію (повноваження) Генерального прокурора, Болгарії — Головного прокурора. Права і обов'язки прокурорів, їх статус регламентуються законами про прокуратуру Угорщини, Болгарії, Румунії, Польщі. Наприклад,

¹ Мойсик В. Р. Україна матиме прокуратуру європейського типу / В. Р. Мойсик // Реформування системи правоохоронних органів України та міжнародний досвід трансформації поліції в країнах Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. «круглого столу» (м. Київ, 14 жовт. 2005 р.) / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України; за заг. ред. О. С. Бодрука. — К. : НІПМБ, 2006. — С. 112.

² Мичко М. Про статус прокуратури в європейських державах постсоціалістичного простору [Електронний ресурс] / М. Мичко // Правознавець : електронна бібл-ка юрид. л-ри. — Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/561/%CC>. — Заголовок з екрана.

³ Там само.

питанням збереження службової таємниці присвячено кілька норм у законах про прокуратуру Польщі та інших країн Європи. До того ж обов'язок збереження цієї таємниці покладається на прокурорських працівників і після закінчення строку дії укладеного з ними трудового договору. Закон про судоустрій Болгарії детально регулює питання надання відпусток і дисциплінарної відповідальності (гл. 14). Згідно з ним прокурор не може йти у відпустку доти, поки не завершить усі справи, які йому доручено вести (ст. 195)¹.

Прокуратура Румунії (Ministerul Public) представляє спільні інтереси суспільства і захищає правопорядок, а також права і свободи громадян. Прокурори здійснюють свою діяльність відповідно принципам законності, неупередженості та ієрархічного контролю, під адміністративним управлінням Міністерства юстиції. Вони складаються при певних судах. Прокурори можуть видавати ордер на арешт самостійно і зобов'язані звертатися за отриманням санкції суду лише в тому разі, коли бажають продовжити дію ордеру в порівнянні з встановленим 30-денним терміном. Протягом 30 днів попереднього (досудового) затримання судді вправі прийняти постанову про звільнення арештованого підозрюваного тільки в тому випадку, якщо останній оскаржив законність затримання. У ході кримінального розслідування прокурори володіють винятковими повноваженнями видавати ордери на обшуки і прослуховування телефонних переговорів, які не підлягають оскарженню до суду на будь-якій стадії кримінального провадження. У майбутньому планується передача певних повноважень прокурорів слідчим суддям (інститут, запозичений з правової системи Франції). Чинний закон про організацію суддівської справи, як і раніше, наділяє прокурорів повноваженням здійснювати нагляд за установами попереднього (досудового) ув'язнення й тюрмами і забезпечувати дотримання необхідних стандартів виховання і безпеки².

Окрім того, ще у жовтні 1999 р. у м. Тампері (Фінляндія) спеціальна сесія Європейської Ради погодила заходи практичних дій

¹ Мичко М. Про статус прокуратури в європейських державах постсоціалістичного простору [Електронний ресурс] / М. Мичко // Правознавець : електронна бібл-ка юрид. л-ри. – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/561/%CC>. – Заголовок з екрана.

² Gogeanu P. Concise History of Romanian Law. 1981; Ionasco T. Rumania // International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. 1. 1971. P.R 25-38.

щодо протидії злочинності, серед яких — координація роботи національних правоохоронних служб через спеціальні установи¹. До фактів, які свідчать про усвідомлення в ЄС проблеми налагодження взаємодії органів кримінальної юстиції у сфері протидії злочинності, належить триваюча в ЄС дискусія щодо можливості створення наднаціональної прокуратури². Євроюст надає підтримку Консультативному форуму генеральних прокурорів і голів прокуратур. Судді і прокурори, що представляють держави-члени в Євроюсті, добре знають національні правові системи і мають достатні повноваження у своїх країнах для того, щоб належно сприяти розв'язанню проблем боротьби з транскордонною злочинністю. Методи, використовувані Євроюстом, дають можливість домагатися бажаного ефекту координації та співпраці в будь-якій окремо взятій і в усіх 27 правових системах держав-членів Європейського Союзу. Це робить Євроюст сильним і ефективним органом боротьби з транскордонною злочинністю і тероризмом³.

Досвід зарубіжних країн також свідчить, що існують різні варіанти вирішення питання про місце прокуратури у державному механізмі. Так, за цією ознакою В. В. Логоша виділяє п'ять груп країн, в яких застосовуються такі основні концепції прокурорської діяльності: 1) країни, де прокуратура діє у складі Міністерства юстиції, хоча при цьому може належати до органів правосуддя і діяти при судах, а прокурори можуть належати до суддівського корпусу (магістратури) (Польща, США, Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, ФРН, Японія); 2) країни, де прокуратура входить до складу судової системи і перебуває при судах або використовується у межах судової влади адміністративною автономією (Албанія, Іспанія, Італія, Ірландія); 3) країни, де прокуратура виділена в самостійну систему адміністративних органів і є підзвітною парламенту або главі держави (Бразилія, Португалія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія);

¹ Международное уголовное право: учеб. пособие / РАН. Ин-т гос-ва и права; И. П. Блищенко и др.; под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. — М. : Наука, 1999. — С. 6.

² Право Европейского Союза : учебник / С. Ю. Кашкин и др. ; под ред. С. Ю. Кашкина. — М., 2004. — С. 84.

³ Ірінеєва В. Євроюст у системі кримінально-правового співробітництва Європейського Союзу [Електронний ресурс] / В. Ірінеєва // Віче. — 2012. — № 10. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3124/>. — Заголовок з екрана.

4) країни, де прокуратура існує у вигляді органу, що підзвітний і підконтрольний вищим колегіальним державно-партійним органам країни (В'єтнам, КНР, КНДР, Куба); 5) країни, де прокуратури або її прямого аналогу взагалі немає (Ватикан, Катар, Кувейт, Велика Британія, Ірландія)¹.

Якщо наявність прокурорської влади ніхто не заперечує, то віднесення її до однієї з традиційних гілок влади є проблематичним, і це насамперед пов'язано з тим, що прокурорська влада істотно відрізняється від інших її гілок. Однією з країн, яка не притримується ідеї чіткого розмежування гілок влади, є Румунія².

Щодо інших органів кримінальної юстиції зазначимо про таке. У найменуваннях правоохоронних органів різних країн важко простежити системність, адже такі назви у багатьох випадках є історичними. Причому схожі назви — поліція, гвардія, жандармерія, констеблі, маршали, шерифи — в різних країнах можуть бути асоційовані з різними правоохоронними функціями. Історично правоохоронні органи створювалися двома джерелами влади — суверенами (урядами у сучасній інтерпретації) і місцевими громадами. Звідси походить розподіл сучасних правоохоронних органів на центральні (федеральні, державні) і місцеві (муніципальні).

За етимологією слово «міліція» означає саме муніципальну поліцію, тобто озброєних людей, які власноруч захищають себе і громаду. Таким було бачення цього органу першими теоретиками радянської держави. Проте вже невдовзі слово «міліція» отримало своє сучасне законодавчо визначене трактування як «озброєного органу державної влади». Центральні правоохоронні органи можуть мати військову і цивільну генезу. Перші створювались як окремі підрозділи збройних сил для підтримки внутрішнього порядку, другі — як спеціальні органи цивільної адміністрації. Правоохоронні системи, що історично склалися в Європі і отримали сучасний вигляд протягом XIX–XX століть, зараз поширені в більшості країн світу³.

¹ Логоша В. В. Місце прокуратури в системі органів державної влади / В. В. Логоша // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 478.

² Там само. – С. 479.

³ Український досвід реформування кримінального правосуддя та правоохоронних органів: аналітична доповідь / О. Маркєєва, О. Котелянець, О. Їжак. – К. : НІСД, 2011. – С. 39.

У Болгарії органами кримінальної юстиції є органи загальної компетенції, а також створено спеціалізований орган — Національну службу з боротьби з організованою злочинністю¹. У Польщі до органів кримінальної юстиції належать поліція, прокуратура². До органів кримінальної юстиції Угорщини належать Національне бюро розслідувань, поліція, прикордонна служба, митні органи³. До органів кримінальної юстиції Румунії належать прокуратура, Департамент боротьби з корупцією⁴, поліція тощо.

Досвід функціонування органів кримінальної юстиції Європи свідчить про таке. По-перше, значно меншою є штатна чисельність та загальна кількість органів, що здійснюють протидію злочинності. Щодо України, то вона має найвищу з усіх 47 членів Ради Європи кількість прокурорів — 24,9 на 100 тис. населення⁵. По-друге, в країнах Європи наближені або прирівняні до статусу військово-службовців лише ті підрозділи органів кримінальної юстиції, які здійснюють безпосередній опір злочинцям і мають право застосо-

¹ Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. — Х. : Право, 2009. — С. 315–316; Клітченко О. С. Забезпечення внутрішньої безпеки країн у контексті нових загроз і викликів (Болгарія, Румунія, Словаччина та Угорщина) [Електронний ресурс] / О. С. Клітченко // Національний інститут проблем міжнародної безпеки. — Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb3&issue=2005_2. — Заголовок з екрана.

² Policing Profiles of Participating and Partner States [Електронний ресурс] : Poland // OSCE : Policing OnLine Information System. — Режим доступу: http://polis.osce.org/countries/details?item_id=37. — Заголовок з екрана; Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. — Х. : Право, 2009. — С. 316–317.

³ Організована злочинність в Україні та країнах Європи : посібник / за заг. ред. О. М. Джуґи. — К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. — С. 114; Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. — Х. : Право, 2009. — С. 323–324.

⁴ Гурська З. «Рожева мрія» Румунії про Шенген посунулася за горизонт [Електронний ресурс] : [1 лютого 2013, 18:01] / Зінаїда Гурська // Перший Національний : офіц. сайт тв. — Режим доступу: <http://1tv.com.ua/uk/specialnews/2013/02/01/1627>. — Заголовок з екрана.

⁵ Україна перша у Раді Європи за кількістю прокурорів [Електронний ресурс] : [20.09. 2012, 16:55] // iPress.ua : Політика: Новини : офіц. сайт. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/ukraine_persha_u_radi_yevropy_za_kilkistyu_prokuroriv_8273.html. — Заголовок з екрана.

увати зброю і заходи з обмеження прав громадян. Як слушно зазначає з цього приводу В. Карасик, все те, що прямо не пов'язано із забезпеченням громадської безпеки, боротьбою з кримінальною злочинністю і розслідуванням злочинів, повинні здійснювати державні чиновники¹.

Одним із чинників, що перешкоджає гармонізації законодавства України із законодавством ЄС, є відсутність універсальних організаційних механізмів гармонізації відповідних правових систем.

Отже, проблема побудови та функціонування органів кримінальної юстиції України потребує спільних зусиль широкого спектру державних структур усіх гілок влади. Одним із пріоритетів реформування має бути цивільний та демократичний контроль над органами кримінальної юстиції. Зважаючи на те, що європейська інтеграція є державним пріоритетом, реформування органів кримінальної юстиції необхідно здійснювати, враховуючи досвід країн Європи, перш за все, колишнього соціалістичного блоку з центрально-східної Європи, які нині є членами ЄС, зокрема, Польщі, Румунії, Угорщини і Болгарії.

Статья посвящена некоторым вопросам строения и функционирования органов уголовной юстиции в новых странах-членах ЕС.

The article is devoted some questions of structure and functioning of organs of criminal justice in the new member countries of EU.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Стайса НАПрН України (протокол № 2 від 30 січня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, доцент
О. Ю. Шостко.*

¹ Карасик В. Замість довгих промов... [Електронний ресурс] / В. Карасик // Дзеркало тижня. – 2010. – 13–19 листоп. (№ 42). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/1000/1050/70776/> – Заголовок з екрана.

УДК 347.97/99:351.74

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ВДОСКОНАЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

У статті аналізуються форми співробітництва органів кримінальної юстиції у сфері протидії злочинності, а також напрями їх удосконалення з урахуванням європейських стандартів, які є пріоритетними в рамках взаємовідносин України з ЄС та іншими європейськими інституціями.

Ключові слова: органи кримінальної юстиції, координація діяльності органів кримінальної юстиції щодо протидії злочинності.

Злочинність в умовах єдиного європейського простору стала реальною зростаючою загрозою для країн-учасниць Євросоюзу. Однією з найвагоміших причин, які сприяють цьому явищу, є існування великої кількості розрізнених правових систем і, відповідно, органів, які працюють менш ефективно у порівнянні з єдиною національною системою органів кримінальної юстиції окремої держави. У зв'язку з цим органи ЄС впроваджують різноманітні форми взаємодії компетентних національних органів з метою підвищення ефективності їх діяльності.

До форм взаємодії органів кримінальної юстиції країн ЄС належать: 1) міжнаціональні правозастосовні органи (Європол, Євроюст); 2) налагодження міжвідомчих контактів між компетентними органами країн ЄС на найвищому рівні (Робоча група керівників поліції держав Європи); 3) спільні навчання поліцейських та інших співробітників правоохоронних органів; 4) спільна участь у миротворчих місіях (Європейські сили швидкого реагування, які почали своє функціонування у 2003 р.); 5) об'єднання зусиль у заходах, спрямованих на профілактику злочинності (обмін досвідом і нови-

ми методами попередження окремих видів злочинів і створення у 2001 р. Форуму з профілактики злочинності); 6) проведення спільних заходів, спрямованих на реалізацію положень Шенгенських угод та інших документів ЄС; 7) спільна боротьба з окремими видами злочинів (із хуліганством під час масових спортивних заходів, тероризмом тощо); 8) створення сумісних поліцейських відділів і Центрів співробітництва митниць на прикордонних територіях з метою швидкого обміну інформацією, проведення спільних операцій та перевірок і планування інших заходів¹. Певні зусилля Єврокомісія спрямовує на співпрацю та обмін інформацією з іншими країнами світу, що не входять до Євросоюзу, і міжнародними правозастосовними організаціями, такими як Інтерпол.

Взаємодія органів кримінальної юстиції є одним із визначальних чинників успішного попередження, припинення й розкриття злочинів. Незважаючи на зусилля, які здійснюються як на законодавчому, так і на правозастосовному рівні щодо удосконалення взаємодії відповідних органів, це питання залишається одним із найменш розроблених у чинному законодавстві. Експерти відзначають значну кількість органів, які беруть участь у протидії злочинності, а також численні законодавчі прогалини у питанні співробітництва національних правоохоронних органів².

Вчасність дослідження означеної теми зумовлюється проведенням реформи органів кримінальної юстиції, яка започаткована у серпні 2010 р. під патронатом Президента України³. Метою дослідження є визначення форм співробітництва органів кримінальної

¹ Стокгольмська програма Ради ЄС «Відкрита і безпечна Європа на захисті громадян» на 2010–2014 рр. від 02.12.2009 р. № 17024/09 [Електронний ресурс] : Swedish Presidency of the European Union. – Режим доступу: http://www.se2009.eu/en/the_presidency/about_the_eu/justice_and_home_affairs/1.1965. – Заголовок з екрана.

² Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія / кол. авт.; за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – С. 234–236; Пивоваров В. В. Взаємодія слідчого з органами дізнання при провадженні досудового слідства у кримінальних справах: навч. посіб. / В. В. Пивоваров, Л. І. Щербина. – Х.: Право, 2008. – С. 123.

³ Про Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства : Указ Президента України від 17 вересня 2010 р. № 820/2010 // Офіц. вісн. Президента України. – 2010. – № 25. – Ст. 807.

юстиції у сфері протидії злочинності, а також напрямів їх удосконалення з урахуванням європейських стандартів, які є пріоритетними в рамках взаємовідносин України з ЄС та іншими європейськими інституціями¹.

Координація діяльності органів кримінальної юстиції: 1) забезпечує узгодженість дій всіх елементів відповідної системи; 2) виступає необхідним інструментом поєднання їх зусиль у вирішенні завдань протидії злочинності; 3) створює умови для доповнення й багаторазового підсилення ефекту дій компетентних органів за рахунок використання результатів діяльності координованих суб'єктів боротьби зі злочинністю; 4) сприяє усуненню відособленості дій окремих органів та їх підрозділів; 5) перетворює діяльність кожної із цих підсистем кримінальної юстиції в органічно взаємозв'язані складові частини єдиної діяльності з протидії злочинності, досягаючи на цій основі запрограмованого (синергетичного) ефекту кінцевих результатів функціонування відповідної системи, який значно перевищує ефект, що був би можливий за звичайного, простого додавання результатів їх роботи поодиночі.

Функцію загальної координації органів, які здійснюють протидію злочинності, виконує прокуратура. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про прокуратуру» Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори з метою підвищення ефективності протидії злочинності та корупції координують діяльність правоохоронних органів з питань протидії злочинності та корупції. Координаційні повноваження прокуратури реалізуються шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, проведення узгоджених заходів, аналітичної діяльності тощо. Основною формою координації діяльності правоохоронних органів є проведення координаційної наради її керівників під головуванням відповідного прокурора. На координаційні наради запрошуються керівники органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для заслуховування інформації щодо їхньої діяльності з питань

¹ План дій Україна – Європейський Союз : європ. політика сусідства станом на 02.02.2005 р. / Міністерство закордонних справ України : офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19138.htm>. – Заголовок з екрана.

попередження і протидії злочинності та корупції. Рішення координаційної наради є обов'язковими для виконання визначеними у ньому правоохоронними органами. Організація роботи з координації діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією визначається Положенням, яке розробляється і затверджується Генеральним прокурором України за погодженням із керівниками правоохоронних органів¹.

Згідно з п. 10 наказу Генерального прокурора України «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції» від 16 січня 2013 р. № 1/1 гн до основних критеріїв оцінки ефективності координаційної діяльності прокурорів належить реальний вплив на покращання стану протидії злочинності та корупції, підвищення ефективності їх профілактики, захист прав і свобод громадян та інтересів держави від злочинних посягань, у тому числі щодо відшкодування завданих їм збитків, рівень довіри громадськості до органів прокуратури та правоохоронних органів².

Варто зауважити, що діяльність органів прокуратури в напрямі координації діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності є досить активною й результативною, що зумовлено, насамперед, накопиченням багаторічного досвіду в цій сфері³. Окрім того, ефективному виконанню цього завдання сприяють функції прокуратури, яка відповідно до чинного законодавства здійснює розслідування деяких злочинів, нагляд за додержанням законності органами дізнання, досудового слідства і при виконанні вироків по кримінальних справах, підтримання державного обвинувачення в суді.

¹ Про прокуратуру : Закон України № 1789-ХІІ від 5 листопада 1991 р. (у редакції від 18 вересня 2012 р.) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>. – Заголовок з екрана.

² Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції: наказ Генерального прокурора України від 16 січня 2013 р. № 1/1 гн / Офіц. Веб-сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&t=tec&id=94102. – Заголовок з екрана.

³ Каркач П. М. Координаційна функція прокуратури України : навч.-метод. посіб. / П. М. Каркач, В. Л. Синчук. – Х. : Право, 2005. – С. 16.

Основним нормативним актом щодо організації взаємодії вітчизняних органів кримінальної юстиції у сфері протидії злочинності є Інструкція про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю (далі — Інструкція). Цим документом визначено напрями та форми взаємодії відповідних органів, а також наводиться їх перелік, а саме: МВС, СБУ, Державна прикордонна служба України, Міністерство оборони України, Міністерство юстиції України.

До основних напрямів взаємодії вітчизняних державних органів України у сфері протидії злочинності Інструкція відносить такі: 1) організація реалізації державної політики у сфері боротьби із злочинністю; 2) профілактика злочинів та інших правопорушень; 3) виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів; 4) розшук та затримання злочинців; 5) забезпечення громадського порядку та громадської безпеки; 6) удосконалення правової бази боротьби із злочинністю¹.

Європейський досвід свідчить про те, що діяльність різноманітних міжвідомчих слідчих «команд» є дуже поширеною в Європі. Вони утворюються, як правило, з метою розкриття тяжких злочинів і включають представників різноманітних правоохоронних органів². Більше того, в Європі з метою розкриття транснаціональних злочинів утворюються спільні слідчі групи на міждержавному рівні. Правовою основою для їх впровадження стали положення ст. 13 Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС 2000 р.³ Нею передбачена можливість утворення уповноваженими органами країн-членів ЄС спільних слідчих

¹ Про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю: Інструкція СБУ, МВС, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Держмиткому, Національної гвардії України, МО, Мінюсту № 4348/138/151/11-2-2870/172/148-407/2-90-442 від 10.08.94 р. [Електронний ресурс] : Законы Украины: информ.-прав. портал. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_12/pg_ijnrwb.htm. – Заголовок з екрана.

² Шостко О. Ю. Протидія організований злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 270–272.

³ Mutual assistance in criminal matters between the Member States Convention of 29.5.2000 on mutual assistance in criminal matters between the Member States // Official Journal of the European Union. – 2005. – 12 July. – P. 197.

груп для провадження конкретних заходів на певний визначений період часу (за умови наявності відповідної угоди між країнами). Кожна країна може ініціювати утворення такої групи у разі необхідності розслідування транснаціонального злочину. До складу спільної слідчої групи можуть входити уповноважені співробітники правоохоронних органів, прокурорів і суддів. Керівником групи стає службовець країни, яка ініціює провадження по справі. Провадження проводиться у відповідності із законодавством країни, на території якої відбувається розслідування. Деякі процесуальні дії можуть проводитися членами слідчої групи інших країн за умови отримання відповідного дозволу компетентних органів країн, що акредитують та приймають ці групи¹.

Стаття 13 Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС 2000 р. передбачає можливість участі в спільних слідчих групах осіб, які не є службовцями уповноважених правоохоронних органів країн-членів, зокрема службовців Європолу та Євроюсту. Правові підстави для участі цих організацій у спільних слідчих групах визначені в їх установчих документах. Так, згідно зі статтею 6 рішення про заснування Євроюсту національні члени можуть подати компетентним органам країни-члена ЄС клопотання про необхідність утворення спільної слідчої групи по конкретній справі. Стаття 7 рішення передбачає право Колегії Євроюсту вимагати від країни-члена ЄС утворення спільної слідчої групи. Аналогічне право Європолу надає ст. 3а Конвенції про утворення Європолу. Утім, роль останнього не обмежується ініціюванням спільних розслідувань, а полягає у наданні інформаційного сприяння членам спільної слідчої групи при провадженні розслідування, а також налагодженні необхідних контактів між правоохоронцями різних країн (ст. 3а Конвенції)².

Після набуття Конвенцією про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС у 2000 р. чинності виявило-

¹ EUROPOL [Електронний ресурс] : офіц. сайт Європолу. – Режим доступу: http://www.europol.europa.eu/index.asp?page=content_jit&item=jit_historical_background. – Заголовок з екрана.

² Mutual assistance in criminal matters between the Member States Convention of 29.5.2000 on mutual assistance in criminal matters between the Member States // Official Journal of the European Union. – 2005. – 12 July. – P. 197.

ся, що країни-члени досить скептично ставляться до провадження спільних розслідувань. Серед причин такої ситуації експерти називають незнання внутрішнього законодавства країни провадження кримінального переслідування; брак часу для його вивчення за необхідності вживати заходів оперативного реагування; відсутність довіри між співробітниками правоохоронних органів різних країн і небажання ділитися позитивним напрацьованим досвідом; необхідність отримувати дозволи компетентних органів країни провадження по кримінальній справі; і нарешті, мовний бар'єр¹.

Отже, ЄС був вимушений вжити організаційних заходів для підсилення координації діяльності органів кримінальної юстиції країн-членів. Відповідно до рішення № 11037/05 Європейської ради усі країни-члени ЄС, а також Євроюст, Європол, Європейська рада і Європейська комісія мали призначити власних експертів із цього питання, як правило, службовців правоохоронних або судових органів. На національних експертів було покладене завдання здійснювати зв'язок із різними особами або організаціями на території їх країн, а також надавати консультативну інформацію щодо системи юстиції відповідної країни. Підкреслювалося, що уповноважені національні експерти не повинні створювати нову бюрократичну і малоефективну мережу, а мають отримати можливість для колективних зустрічей у невеликих групах. Документ Європейської ради № 11037/05 визначає такі функції мережі національних експертів: 1) сприяння утворенню спільних слідчих груп шляхом надання інформації про правову регламентацію й організаційні форми їх утворення (конференції, тренувальні сесії, семінари тощо); 2) забезпечення експертизи щодо правової основи та інформації про контактних осіб уповноважених правоохоронних органів; подолання мовного бар'єру; 3) обмін інформацією про спільні слідчі групи з Європолом та Євроюстом; 4) збір інформації про створення спільних слідчих груп з метою визначення найбільш ефективних їх організаційних форм і перешкод при їх створенні; 5) тісна співпраця

¹ Cross border Cooperation in the Combating of Organized Crime: organized crime: Best Practice Survey n°5 / Council of Europe. – Strasbourg, 2003. – 22 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/T/DG1/LegalCooperation/Economiccrime/organisedcrime/BestPractice5E.pdf>. – Заголовок з екрана.

з Європолем та Євроюстом під час розслідувань, проваджуваних спільними слідчими групами, з метою встановлення зв'язку між ними та цими міжнародними організаціями¹.

Іншим важливим напрямом взаємодії вітчизняних органів кримінальної юстиції є удосконалення обміну інформацією між ними. Такий досвід можна запозичити в країнах ЄС. Для реалізації мети боротьби із тероризмом і організованою злочинністю в ЄС вживають заходів щодо обміну інформацією між правоохоронними органами країн-членів. Європейська Комісія пропонує країнам-членам розробити і прийняти інформаційну політику, спрямовану на покращення обміну інформацією між правоохоронними органами країн-членів у галузі розвідувальних заходів, а також у напряму зміцнення довіри на основі поваги до фундаментальних прав².

Найбільш потужною інформаційною базою даних ЄС є Шенгенська Інформаційна Система (з англ. Schengen Information System, SIS) — урядова база даних ЄС, створена на підставі Шенгенської Угоди та Шенгенської Конвенції про виконання Угоди. Вона використовується європейськими країнами для зберігання й обміну інформації про осіб та предмети, що перетинають кордон з метою дотримання національної безпеки, прикордонного контролю та правоохоронних цілей. На сьогодні до цієї системи приєдналися усі країни-члени ЄС, окрім Кіпру.

База даних Шенгенської Інформаційної Системи містить такі дані: 1) заборони на в'їзд та перебування стосовно громадян третіх країн, тобто громадян держав, які не є членами шенгенського простору; 2) відомості про осіб, які підлягають арешту та передачі або видачі на підставі європейського наказу щодо затримання; 3) відомості про зниклих осіб; 4) відомості про осіб, які перебувають у судовому розшуку (осіб, які викликані судом під час провадження кримінальної справи; осіб, яких закликано відбутися покарання, свід-

¹ Єдині та державні реєстри // Міністерство юстиції України : офіц. сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/22253>. – Заголовок з екрана.

² Exchange of information between the law enforcement authorities of the Member States: Europa [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/police_customs_cooperation/114151_en.htm. – Заголовок з екрана.

ків); 5) відомості про приховане спостереження або цільову перевірку відносно осіб та предметів; 6) відомості про предмети, що підлягають арешту, або таких, що підлягають використанню в якості доказу під час провадження кримінальної справи¹.

Доступ до Шенгенської Інформаційної Системи мають чітко визначені правоохоронні органи, органи контролю та перевірки кордонів, міністерства іноземних справ, органи видачі віз, митні органи та органи юстиції, а також Європол і Євроюст².

Для України наведені вище заходи є вкрай актуальними. Оскільки наша держава планує в перспективі приєднатися до ЄС, то постає потреба утворення національних баз даних у сфері протидії злочинності, яка була б спільною для всіх правоохоронних органів держави. На сьогодні такої бази не створено, однак потреба її утворення є значною. Для того щоб у подальшому інтегруватися в загальноєвропейські бази даних, на першому етапі варто утворити відповідні національні реєстри, які, окрім іншого, мали б високий рівень технологічного забезпечення. Перші кроки в цьому напрямку вже здійснюються. Так, Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. передбачено створення Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення. Згідно з п. 2 ст. 21 Закону відомості про осіб, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, у триденний строк із дня набрання відповідним рішенням суду законної сили, притягнення до цивільно-правової відповідальності, накладення дисциплінарного стягнення заносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, що формується та ведеться Міністерством юстиції України³. За КПК України 2012 р. створено Єдиний реєстр досудових розслідувань, куди вносяться відомості про кримінальні правопорушення⁴.

¹ Шостко О. Ю. Протидія організований злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 274.

² Council Decision of 6 December 2001 on the development of the second generation Schengen Information System (SIS II) // OJ L 328. – 13.12.2001. – P. 14.

³ Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 44. – Ст. 1764.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – 19 трав. (№ 90–91).

Корисний у цьому аспекті досвід має Міністерство юстиції України, яке забезпечує функціонування 17 Єдиних та Державних реєстрів — електронних баз даних, що є державною власністю¹. З цього приводу варто зауважити про таку. По-перше, деякі з указаних реєстрів можуть бути використані під час розслідування злочинів, оскільки вони містять дуже цінну інформацію щодо осіб та майна. Однак для цього є необхідним як технічний доступ правоохоронних органів до відповідних баз даних, так і наявність належної правової бази. Насамперед, обмін інформації між реєстрами і правоохоронними органами має відбуватися у відповідності із Конституцією України і Законом України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р.² По-друге, досвід Міністерства юстиції України можна використати під час утворення власних реєстрів правоохоронних органів як з точки зору технічних аспектів, так і правових. І по-третє, існує ще одна суттєва проблема, яка пов'язана з обміном інформацією між самими правоохоронними органами. Законодавство має чітко визначити, які саме органи (які підрозділи відповідних органів, які посадові особи цих органів) і в якому обсязі можуть мати доступ до баз даних щодо правопорушників, осіб, які мають судимість, тощо. І нарешті, утворення комплексних баз даних, необхідних для протидії злочинності, вимагатиме значних фінансових витрат держави.

Взаємодія органів кримінальної юстиції у сфері протидії злочинності є важливим напрямом їх діяльності, який вимагає координації спільних дій і узгодження загальних планів. Практика країн Європи йде шляхом удосконалення внутрішньої міжвідомчої взаємодії компетентних правоохоронних органів, а також утворення міжнародних спільних слідчих груп по розслідуванню транснаціональних злочинів. Важливим напрямом удосконалення взаємодії правоохоронних органів України є створення інформаційних баз даних для накопичення інформації про правопорушення та осіб, які їх вчиняють.

¹ Єдині та державні реєстри Міністерства юстиції України: офіц. сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/22253>. – Заголовок з екрана.

² Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 49. – Ст. 1604.

В статье анализируются формы сотрудничества органов уголовной юстиции в сфере противодействия преступности, а также направления их усовершенствования с учетом европейских стандартов, которые являются приоритетными в рамках взаимоотношений Украины с ЕС и другими европейскими институтами.

The author analyses forms of cooperation of criminal justice agencies in the field of counteraction of crime, presents some propositions to improve this work. These propositions are grounded on the European standards within the framework of mutual relations of Ukraine with the EU and other European institutes.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 2 від 30 січня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, доцент
О. Ю. Шостко.*

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПОНЯТТЯ СТАНДАРТІВ ДОБРОЯКІСНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянута проблема визначення категорії «стандарти доброякісності кримінальних процесуальних рішень». Автор шляхом аналізу різних підходів до трактування категорії «стандартів» в економічній науці та правознавстві, з урахуванням специфіки правової природи об'єкта — доброякісності процесуального рішення — формулює власне визначення цього поняття та пропонує класифікацію таких стандартів залежно від природи регуляторів, які унормовують діяльність із прийняття рішень.

Ключові слова: стандарти, доброякісність, якість, кримінальні процесуальні рішення, особи, що приймають процесуальні рішення.

Постановка проблеми. Концепція правової держави, реалізація якої є першочерговим завданням для України, передбачає ефективне та якісне кримінальне судочинство, основним компонентом якого є висока якість процесуальних рішень, що приймаються у кримінальному провадженні. Історія розвитку науки управління показала, що неможливо вирішити проблему підвищення якості будь-яких управлінських рішень поза розробкою та закріпленням системи стандартів їх якості. І це є зрозумілим, оскільки, зокрема, вимоги, що ставляться до судового рішення, є фундаментом для розробки моделі якості такого акта, а їх дотримання забезпечує реалізацію рішенням свого функціонального призначення. Об'єктивна потреба у наявності саме системи таких стандартів має певні теоретичні та практичні аспекти. Мова йде, з одного боку, про теоретичне узагальнення та зведення воедино всіх нормативних положень, що мають регулятивне значення для правозастосовної діяльності в сфері кримінального судочинства, а з другого — про створення належного інструментарію для адекватної комплексної оцінки якості рішень, що приймаються в цій сфері.

У контексті розробки концептуальних основ забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень¹ визначення поняття та системи стандартів якісної визначеності таких актів є одним із центральних питань у структурі побудови вказаної комплексної теорії. Система таких стандартів має стати стратегічним фундаментом у загальному механізмі відповідного процесу забезпечення їх доброякісності з огляду на їх багатоаспектне значення.

Констатуючи *ступінь наукової розробки цієї проблематики*, слід указати на те, що проблема визначення стандартів ДКПР ще не ставилась у сучасній літературі. Водночас у теорії кримінального процесуального права завжди приділялась значна увага вимогам, що ставляться до кримінальних процесуальних рішень. І хоча в науці немає робіт, спеціально присвячених цій проблемі, у літературі дане питання активно розроблялось ніби попутно з дослідженням інших проблем, пов'язаних із процесуальними рішеннями. Вченими досліджувалися як загальні вимоги, що ставляться до всіх кримінальних процесуальних рішень, так і ті, що мають безпосереднє відношення до судових або прокурорсько-слідчих актів. Вказані питання були предметом наукових досліджень відомих вчених. Ще за радянських часів ними опікувалися Т. В. Альшевський, М. І. Бажанов, М. М. Гродзинський, О. Я. Дубінський, Н. Г. Муратова, І. Д. Перлов, А. Л. Рівлін, М. С. Строгович та ін. Ці проблеми продовжують складати предмет наукового пошуку сучасних дослідників. Так, за різних часів вони привертали увагу Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Л. М. Карнеевой, П. А. Лупинської, В. Т. Маляренка, О. Р. Михайленка, І. Л. Петрухіна, В. М. Савицького та ін. В аналізованих роботах у цілому термінологічно правильно визначені ті вимоги, яким повинні задовольняти конкретні групи актів, що приймаються у сфері кримінального провадження. Водночас в умовах трансформації правової ідеології в нашій державі та суттєвої модифікації моделі кримінального процесу після прийняття нового КПК України виникає об'єктивна потреба як переосмислення змістовного

¹ Для забезпечення стислості викладу змісту в подальшому при зверненні до феномену «доброякісності кримінального процесуального рішення» ми будемо використовувати абревіатуру ДКПР, відповідно для позначення терміна «кримінальне процесуальне рішення» – КПР.

наповнення традиційних для правозастосування в цій сфері принципів та вимог, таких як, зокрема, законність, обґрунтованість, вмотивованість, так і формулювання нових, що органічно впливають із концепції верховенства права, сприйнятої нашою державою. Все це зумовлює необхідність визначитися, яким же має бути сучасне КІПР для того, щоб воно виконало своє функціональне призначення і було сприйняте членами суспільства як правомірне та взагалі доброякісне.

З огляду на це автор статті ставить перед собою **мету** в контексті розробки основного понятійного апарату концептуальних основ забезпечення ДКІПР сформулювати основні теоретичні положення, що стосуються визначення категорії «стандарти ДКІПР», які будуть методологічним підґрунтям для подальшого наукового пошуку. Для досягнення поставленої мети автором ставилися такі **завдання**: обґрунтувати доцільність запровадження до кримінальної процесуальної теорії терміна «стандарти доброякісності кримінальних процесуальних рішень»; сформулювати авторське визначення поняття «стандарти доброякісності кримінальних процесуальних рішень»; виділити різновиди стандартів ДКІПР.

Виклад основного змісту матеріалу. Як відомо, кримінальні процесуальні рішення виносяться компетентними суб'єктами не довільно. Вони приймаються у сформованій правовій ситуації з урахуванням *певних нормативних положень* (вимог, правил, принципів положень різної природи, що акумулюють в собі очікування від такого акта), ретельне дотримання яких забезпечує високу якість остаточного результату. І хоча в процесуальній літературі та законодавстві стосовно КІПР, як правило, вживається термін «вимоги», уявляється, що в контексті дослідження проблем якості використання терміна «*стандарт*» для найменування низки нормативів, обов'язкових при складанні процесуальних рішень, є більш сприятливим та цілком адекватним. В економіці під останнім, як правило, розуміється певний звід норм, правил, виконання яких є необхідним для отримання якісного продукту; нормативно-технічні документи, що встановлюють обов'язкові для виконання норми, правила і вимоги до якості товарів, робіт і послуг. Такими правилами є група стандартів ISO 9000 — серія міжнародних стандартів

управління якістю і підтвердження якості, які прийняті більш ніж 90 країнами світу¹.

Термін «стандарт» не є новим і для правової науки. Так, до речі, усталеним вже став термін «міжнародно-правові стандарти» для найменування прийнятих на міжнародному рівні правил, вимог, принципів положень, спрямованих на вдосконалення діяльності держав як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Для сфери кримінального провадження особливу роль відіграють міжнародно-правові стандарти у сфері захисту прав людини, які представляють собою норми сучасного міжнародного права, що передбачають як загальнодемократичні вимоги, так і обов'язки держав з визнання, дотримання і захисту прав людини, які вони повинні з урахуванням особливостей свого суспільного устрою, національного розвитку втілити і конкретизувати у своїх системах. Новітнім здобутком науки та законодавства є термін «антикорупційний стандарт», який вже протягом досить тривалого часу вживається законодавцем Російської Федерації, а сама проблема антикорупційних стандартів у кримінальному судочинстві активно розробляється у російській кримінально-процесуальній доктрині. Під такими стандартами у сфері кримінального судочинства, на наш погляд, слід розуміти систему вимог до кримінального процесуального законодавства, відповідність яким обумовлює його спроможність бути ефективним механізмом запобігання та протидії корупції у цій сфері².

¹ Засадничим стандартом серії стандартів якості є документ ISO 9000 «Стандарты на управление качеством и обеспечение качества. Руководящие положения по выбору и применению». Він визначає основні принципи політики керівництва організацій в області забезпечення якості, описує три можливі моделі управління, встановлює і роз'яснює взаємозв'язок між різними поняттями в області якості. Стандарти викладені у формі вимог (ISO 9001 – 9003) і загальних рекомендацій (ISO 9000 і 9004). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://quality.eup.ru/GOST/ms_iso9000.htm. – Заголовок з екрана.

² Глинська Н. В., Шило О. Г. Антикорупційні стандарти кримінально-процесуального законодавства: поняття та види // Актуальні проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства та удосконалення діяльності судових та правоохоронних органів України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 квіт. 2012 р., м. Луганськ. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – С. 216–219.

При визначенні ж стандартів якісної визначеності КПП слід взяти до уваги етимологічне значення поняття «стандарт», що в сучасній літературній мові розуміється як «норма, зразок, мірило; прийнятий тип виробів, який відповідає певним вимогам»¹, «зразок, якому має відповідати, задовольняти що-небудь за своїми ознаками, властивостями, якостями»². Враховуючи специфіку правової сфери, здається, що при формулюванні тих чи інших стандартів мова повинна йти не просто про якийсь зразок, модель чи шаблон, а про певну сукупність норм, вимог, правил, яким має відповідати те чи інше явище для виконання ним свого функціонального призначення³. Отже, стосовно явища, що розглядається, правильніше говорити про стандарти (стандарт у множині). До того ж, оскільки для задоволення очікувань сучасного суспільства від правосуддя, рішення, що приймаються в ході кримінального провадження, мають бути лише високої якості чи доброякісними, вважаємо доречним вести мову саме про стандарти доброякісності КПП⁴, під якими правомірно визнати сукупність певних положень нормативного характеру (норм, вимог, правил), яким має відповідати форма та зміст КПП для виконання ним свого функціонального призначення в загальній динаміці кримінального провадження.

Така сукупність нормативних положень не є чимось усталеним. Генеза вимог, що ставляться як до судового рішення, так і взагалі до всіх КПП на конкретному історичному етапі, доводить еволюцію

¹ Див.: Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «Школа», 2009. – С. 828.

² Ожегов С. И., Шведова, Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Рос. акад. наук; Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – С. 762.

³ На наш погляд, принаймні в правовій сфері, слід виходити із синонімічної схожості понять «норма», «правило» та «вимога». Останні, хоча звичайно й не є зовсім тотожними, втім, являють собою одні й ті ж установлення, що регламентують правове регулювання, задають критерії його якості.

⁴ Таке твердження є правильним з етимологічної точки зору, оскільки з наведених словарних визначень витікає, що відповідні ознаки, властивості або якості, що є зразком для «чого-небудь», повинні міститися в самому «стандарті», що і характеризує його в якості такого, а значить стандарт має задавати еталон не будь-якої якості КПП, а необхідної для суспільства його високої якості чи доброякісності. А отже такі стандарти як еталони вказаного рівня якості необхідно й іменувати як «стандарти ДКПП».

ідеальної моделі форми та змісту КПР відповідно до рівня соціально-правового розвитку суспільства, моральних установок та правової ідеології, домінуючих на тому чи іншому етапі його розвитку, тощо. Дійсно, якщо сутністю якості КПР виступає рівень здатності правозастосовного акта задовольняти потреби та очікування сучасного суспільства від його прийняття та реалізації, для з'ясування критеріїв правомірності КПР необхідним є виявити такі потреби. Отже, система вимог, що ставляться до КПР, має в повному обсязі відповідати запитам, очікуванням суспільства від правозастосовної діяльності в сфері кримінального провадження¹.

У цьому контексті слід зазначити, що суттєве розширення «горизонтів» бачення функціональної ролі чи внеску судового рішення у загальному процесі утвердження в Україні, як у правовій державі, режиму верховенства права зумовлює значне підви-

¹ Дослідницький концептуальний підхід, за допомогою якого виявляється така суть, свого часу П. М. Рабиновичем був названий «потребностным». Останній зарекомендував себе найбільш ефективним інструментом виявлення соціальної суті яких би то не було явищ соціуму (зокрема, феноменів правових і державних). Див.: Рабинович П. М. Обеспечение достоверности (истинности) положений философии права и общетеоретической юриспруденции: некоторые методологические предпосылки // Тезисы участников Пятых философско-правовых чтений памяти В. С. Нерсисянца (часть 5). – Режим доступу: <http://www.legalphilosophy.ru/2010/11/5.html>. По суті аналогічні вимоги до з'ясування стандартів правових явищ обумовлюються сучасним інтегративним типом праворозуміння, однією з іманентних ознак якого є безпосередній зв'язок права з характером суспільних відносин, оскільки право діє саме в житті й задовольняє потреби суспільства. Представники соціологічної школи права наполягають на тому, що правильним буде те судове рішення, яке виходить з потреб суспільства і знання соціальної реальності. Див.: Шевчук С. В. Судова правотворчість та соціологічна школа права // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – №1. – С. 24–29. Водночас відмічаючи важливість врахування суспільної думки при ухваленні рішень, слід зазначити, що судові рішення не може задовольнити очікування всіх груп учасників процесу (як обивателів, так і професійних учасників), оскільки такі очікування є не тільки протирічними за своєю спрямованістю по суті, але й базуються на різних стереотипах та установлених мислення таких осіб, їх уявленнях щодо засобів досягнення соціально корисної мети кримінального процесу тощо. Мова йде про відповідність КПР об'єктивним тенденціям, що домінують у суспільній свідомості в аспекті очікувань від правосуддя соціальної справедливості, яка зводиться до прийняття в ході справедливої судової процедури достатньо аргументованого, переконливого для всіх членів суспільства, заснованого на коректному застосуванні права правозастосовного рішення.

щення уваги суспільства до якості оформлення та змістового наповнення судових рішень як процесуальних документів. Той факт, що досягнення індивідуальної справедливості пов'язано саме із правозастосовною діяльністю судів (саме суд у своїх рішеннях «вершить право»), значно розширює діапазон розуміння у правовій державі судового рішення не лише як інституту процесуального права, а й «соціально-правового феномену, що певною мірою уособлює базові характеристики відповідного суспільства і має значну аудиторію адресатів, що охоплює не лише учасників процесу, які мають різний рівень освіченості, а й інших осіб, які мають певний інтерес до діяльності судів»¹. Для них судові рішення має бути не лише зрозумілим, а й переконливим як в частині встановлення обставин вчиненого злочину, так і в їх правовій оцінці. Відправною точкою є те, що цілями судового рішення є вирішення певного спору через надання сторонам юридичної визначеності у їх правовідносинах, установлення судової практики, яка може попередити виникнення інших спорів та забезпечити суспільну гармонію². Звичайно досягнення цієї двосединої мети неможливе без високої якості судового рішення — воно має бути результатом справедливого процесу, правильної оцінки доказів і коректного застосування принципів та норм права³.

Така «глобалізація» соціально-правового значення судового рішення вимагає застосування нових підходів до формулювання основних стандартів-вимог, яким мають відповідати як підсумкові, так і вихідні та проміжні процесуальні рішення, що приймаються в кримінальному процесі. Кількість та сутнісна наповненість таких нормативів має відповідати ідеологічним орієнтирам сучасного процесу, концепції кримінальної процесуальної політики в державі

¹ Нетесайм Н., Хофер Р. Написання судових рішень: посіб. для суддів. — К., 2012. — С. 4.

² Пункти 7, 31 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень (далі по тексті — висновок КРСС) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CCJE\(2008\)OP11&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=FEF2E0&BackColorIntranet=FEF2E0&BackColorLogged=c3c3c3](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CCJE(2008)OP11&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=FEF2E0&BackColorIntranet=FEF2E0&BackColorLogged=c3c3c3). — Заголовок з екрана.

³ Куйбіда Р., Сиріод О. Посібник із написання судових рішень. — К. : Дрім Арт, 2013. — С. 11.

та іншим обставинам. Водночас в умовах єдиного правового простору незалежно від особливостей окремих судових систем та судової практики в різних країнах судові рішення повинно відповідати низці загальних принципів вимог-критеріїв. Відповідно до позиції Консультативної ради європейських суддів (далі по тексту — КРЕС) базовими вимогами до судового рішення є їх обґрунтованість та вмотивованість (що є важливими аспектами права на справедливий суд), зрозумілість (чіткість та доступність стилю мови тексту), однозначність та своєчасність (чи досягнення правильного результату у швидкий спосіб). Причому в розрізі сучасних очікувань користувачів судових послуг важливою є не лише правова якість фактичного рішення як така, а й тривалість, прозорість ведення судового процесу, спосіб спілкування судді зі сторонами та спосіб звітування судової влади про свою роботу перед суспільством¹.

Надалі слід вказати на те, що сьогодні, коли тексти судових рішень стали доступними для ознайомлення з ними широкого кола громадськості (зокрема, акти правосуддя оприлюднюються на порталі Єдиного реєстру судових рішень) можна констатувати значне розширення аудиторії суб'єктів їх оцінки: сторони, адвокати, суд вищої інстанції, інші судді, групи, що мають особливий інтерес, ЗМІ, загальна публіка. Цей список є далеко не вичерпним. Відповідно для виконання судовими рішеннями свого суспільного призначення такі документи мають писатися у спосіб, який би задовольнив всю їх аудиторію, а отже, «кожен автор будь-якого документа у процесі написання повинен пам'ятати, для кого він пише»². Висловлене вимагає перегляду й стилю їх написання якомога простішою, зрозумілішою мовою³.

Вважаємо, що викладені нормативи «високої якості» судового рішення повною мірою відносяться й до всіх інших процесуальних рішень (вихідних, проміжних та підсумкових) з огляду на їх сис-

¹ Пункт 58 Висновку КРЕС. — Там само

² Пункт 31 Висновку КРЕС. — Там само.

³ КРЕС із цього приводу дотримується позиції, що судові рішення, написані в умовах демократії, мають бути загально зрозумілими, егалітарними (такими, що засновані на рівноправності), а не орієнтованими на вузьке коло фахівців, не езотеричними (такими, що містять внутрішній, глибинний або таємний, прихований сенс). Простий, прямолінійний стиль написання сприяє ясності, зрозумілості та визначеності рішення.

темне значення та визначальний вплив на досягнення загального результату у вигляді справедливого вирішення справи по суті. Лише сукупність доброякісних процесуальних рішень, прийнятих у межах одного і того ж самого кримінального провадження, є закономірним шляхом ефективного вирішення його завдань.

У ракурсі дослідження загальних питань стандартів ДКПР не можна залишити поза увагою їх значення для всієї системи кримінального провадження. Будучи обов'язковими для виконання, обов'язкові приписи, веління, здійснення яких розглядається як спосіб надання правозастосовному акту бажаних властивостей, такі нормативи, перш за все, адресовані особам, що приймають процесуальні рішення. Сукупність таких стандартів являє собою прообраз майбутнього бажаного результату, орієнтує правозастосувачів на прийняття високоякісного правового акта. В цьому аспекті стандарти-вимоги ДКПР слід розглядати як ідеальну модель КПР, що програмує на належний рівень правозастосування у правовій державі. Це так звана найближча *орієнтуюча функція* категорії стандарт. Кінцева ж її функція — бути мерилом, критерієм якості КПР, яка оцінюється тими чи іншими учасниками процесу на різних його етапах. Якщо стандарт — це еталон, що приймається за вихідний, для порівняння з ним інших подібних об'єктів, то цілком зрозуміло, що для оцінки якості того чи іншого рішення властивості останнього необхідно порівняти із відповідними нормативними положеннями, що виконуватимуть функцію «*критерію*» оцінки¹. Більше того, оскільки ж рівень якості КПР — критерій, за яким вирішуються питання системного управління в межах судової системи (зокрема, кадрова політика), цілком можна стверджувати, що такі стандарти-вимоги виконують досить визначену *управлінську функцію*.

З огляду на викладене на підтримку заслуговує позиція О. В. Сердюка щодо необхідності в правовій сфері розрізняти *стандарти як ідею (цінність)* та *стандарти як сукупність певних конкретних вимог*. Таке розрізнення, на думку вченого, необхідне внаслідок того, що стандарт (або принцип) як ідея (цінність) не є самодостат-

¹ Критерій – (від грец. *kriterion* – засіб для судження) – ознака, на підставі якої відбувається оцінка, визначення чи класифікація чого-небудь; мірило оцінки. До речі, в словниках англійської мови слово критерій (*criterion*) є одним з синонімічних значень стандарту (*standart*).

нім, без його «добудови» певними компонентами він не може отримати ніякого інструментального значення¹.

Дійсно, в силу досить очевидних особливостей зрізів практичного значення та меж використання стандартів ДКПР відносно таких нормативних положень доцільніше в окремих випадках говорити про стандарти як *ідеї, чи загальні орієнтири*, а в деяких — про стандарти як *критерії*, ознаки, на підставі яких відбувається оцінка прийнятого рішення. Так, стандарт ДКПР як орієнтир чи ідея являє собою положення гранично загального порядку, що визначає певний *стратегічний напрям* забезпечення та оцінки якісної визначеності КПР. Такі положення, як правило, сформульовані за допомогою оціночних понять. Нерідко законодавець надає їх офіційне роз'яснення шляхом наведення ознак оціночного поняття, як це, зокрема, має місце щодо законності, обґрунтованості та вмотивованості судових рішень (ст. 374 КПК)². Водночас самі такі поняття залишаються оціночними, не набуваючи ознак чіткої визначеності³.

¹ Залежно від природи стандарту така «добудова» може отримувати різні форми. Наприклад, стандарт «розгляд справи у розумні терміни» може бути конкретизований у вигляді певних закріплених у законі процесуальних термінів тощо. Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні : монографія. — Х.: Право, 2010. — С. 57.

² У літературі це іменується офіційною інтерпретацією оціночного поняття шляхом його характеристики. Див.: Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Свердловск, 1974. — С. 15. Однак навіть нормативна інтерпретація не формалізує загальні стандарти, оскільки «стандартизувати оцінне поняття якісного типу (яким, зокрема, є справедливність, обґрунтованість, вмотивованість тощо (прим. автора. — Н. Г.) без втрати ним своїх властивостей досить складно з об'єктивних причин». Див.: Тітко І. А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України. — Х.: Право, 2010. — С. 29.

³ З цього приводу слушно відмічає І. А. Тітко: «Тлумачення оцінних понять не перетворює і не повинно перетворювати їх на формально-визначені поняття, тобто в поняття нової якості. Якщо таке має місце (а це можливе лише при офіційному нормативному тлумаченні), то йдеться вже не про інтерпретацію, а про правотворчість, яка змінює закон, оскільки змінюються якісні характеристики самого поняття, а відповідно змінюється і порядок правового регулювання: можливість розсуду замінюється формальною визначеністю. Наслідком же інтерпретаційного процесу повинно бути встановлення лише певних стандартів оцінного поняття, що полегшить його розуміння та застосування на практиці. Проте саме поняття залишається оцінним, а не набуває ознак чіткої визначеності». Див.: Тітко І. А. Вказ. праця. — С. 77.

Однак стандарти ДКПР як положення загального порядку для виконання ними інструментальної, критеріальної функції мають бути конкретизовані, деталізовані у вигляді певної системи критеріїв, що зробить їх доступними для використання у відповідних процедурах оцінки якості прийнятого рішення різними суб'єктами¹. Такі критерії-вимоги синтезуються з інших норм кримінального процесуального законодавства, запроваджуються судовою практикою, зокрема, містяться в рішеннях ЄСПЛ та національних судових органів (Конституційного, Вищого спеціалізованого, Верховного судів України)². Остаточна ж конкретизація стандартів ДКПР правозастосовником чи особою, що оцінює якість прийнятого рішення, відбувається при «прив'язуванні» того чи іншого загального стандарту, що ставиться до КПР, до конкретної фактичної ситуації, в якій приймається такий акт³. Така «індивідуалізація» стандарту ДКПР відбувається не лише на підставі кримінальних процесуальних норм, що містять відповідні стандарти, а й з урахуванням їх

¹ Якщо стандарт як ідея – це штучно завданий, установлений у правовому чи іншому джерелі параметр діяльності, то критерій виводиться (абстрагується) із характеристик, природно властивих об'єктам дослідження. Критерій як мірило оцінки є досить варіантним, йому можна задовольняти більшою чи меншою мірою.

² В цьому сенсі величезну роль у конкретизації загальноправових стандартів відіграє ЄСПЛ, який у своїх рішеннях постійно формулює низку положень – тлумачень таких основних вимог до судових та досудових рішень, як справедливість, вмотивованість, розумність, своєчасність тощо, тим самим орієнтуючи національних правозастосувачів до їх адекватного розуміння в контексті загальноправових принципів.

³ Так, зокрема, ЄСПЛ, який чимало уваги у своїй практиці приділяє конкретизації вимоги вмотивованості процесуального рішення, встановленого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, в одному зі своїх рішень акцентував увагу саме на індивідуальності та ситуативності визначення меж вмотивування, дійшовши такого висновку: «... пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди давати вмотивування своїх рішень, хоч це не може сприйматися як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент. Межі цього обов'язку можуть бути різними залежно від характеру рішення. Крім того, необхідно брати до уваги, між іншим, різноманітність аргументів, які сторона може представити в суд, та відмінності, які існують у державах-учасниках, з огляду на положення законодавства, традиції, юридичні висновки, викладення та формулювання рішень. Таким чином, питання, чи виконав суд свій обов'язок щодо вмотивування, що випливає зі статті 6 Конвенції, може бути визначено лише у світлі конкретних обставин справи». Див. пункти 23, 25 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/files/Pronina_63566_00.zip. – Заголовок з екрана.

офіційного та доктринального тлумачення, а також тенденцій правозастосовної практики¹.

Звертаючись до теоретичних основ стандартів ДКПР, слід зазначити, що в науці кримінального процесуального права серйозна увага приділялася теоретичній розробці інституту вимог до КПР, який досліджувався вченими, як правило, супутно із розробкою інших проблем, пов'язаних із процесуальними рішеннями. Автори відповідних праць, називаючи різну кількість положень, яким мають відповідати ті чи інші різновиди КПР, та по-різному їх групуючи, водночас єдині в тому, що такі положення-вимоги є нормативними та різноплановими за своїм характером, оскільки містяться не лише в правовій матерії, а й зумовлюються іншими соціальними нормами (етичними, логічними, культурними тощо)². Єдині вчені і в тому, що основними аксіоматичними вимогами до кримінальних процесуальних рішень є законність, обґрунтованість, справедливість. Втім, ці поняття, незважаючи на їх основоположне значення для правозастосовної діяльності, дотепер залишаються дискусійними.

¹ Водночас оскільки мова йде про вимірювання якісної сторони явища, деякі стандарти практично неможливо виразити чітко та однозначно, що залишає їх ступінь нормативного закріплення на рівні принципу – ідеї. Це стосується, зокрема, вимоги справедливості процесуальних рішень, яка є похідною від однієї з найважливіших категорій сучасної загальноправової теорії, що має статус універсального, основоположного принципу права. Тлумачення ж цього принципу через сукупність чітких критеріїв відбувається, як правило, в ході прецедентної практики ЄСПЛ. Відповідно категорія справедливості в кримінальному процесі носить системоутворюючий, акумулюючий, інтегративний характер та має достатньо широке наповнення. В кримінальному судочинстві справедливість, як правило, пов'язується з основними демократичними положеннями кримінального процесу – забезпеченням права на захист, змагальністю, презумпцією невинуватості, дотриманням розумного строку провадження, всебічним, повним та об'єктивним дослідженням обставин справи. (Див.: Аширова Л. М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 65). Причому це далеко не вичерпний перелік основних рис проявів справедливості. Саме про неможливість всеохоплюючого визначення справедливості у кримінальному судочинстві свідчить прецедентна практика ЄСПЛ, яка щороку збагачує поняття справедливості судового розгляду шляхом сукупного набору демократичних положень.

² З урахуванням того, що ретельний аналіз ступеня наукової розробки питань щодо вимог, що ставляться до КПР, проведений автором у контексті монографічного дослідження проблеми обґрунтування КПР, відсилаємо читача до відповідної праці. Див.: Зеленецкий В. С., Глинская Н. В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе. – Харьков : Страйд, 2006. – С. 34–44.

Адже ані в науковій літературі, ані в законодавстві не надається чітких та однозначних визначень, що, безумовно, створює певні труднощі в реальній практичній кримінальній процесуальній діяльності. Так, відмічаючи прогресивність нового КПК України в контексті регламентації правозастосовної діяльності, водночас слід констатувати, що в ньому знов-таки відсутні загальні вимоги до всіх КПП, зокрема такі, як законність, обґрунтованість та вмотивованість (що стали вже аксіоматичними в науковій доктрині сучасного кримінального процесуального права), рівно як і їх конкретизація¹. Наявність же спеціальних норм, що закріплюють вимоги до певної групи КПП чи їх окремих різновидів не згладжують указаний недолік законодавства. Водночас у контексті вирішального значення доброякісності процесуальних рішень, що приймаються в кримінальному провадженні, для ефективної реалізації прав та законних інтересів учасників процесу, уявляється, що саме загальний підхід до регламентації стандартів кримінальних процесуальних рішень (із подальшою їх індивідуалізацією щодо конкретних різновидів КПП) був би співзвучним із спільною загальною природою всієї системи таких актів та сприяв би підвищенню рівня правозастосовної діяльності у цій сфері².

¹ Оскільки *правова технологія* прийняття кримінальних процесуальних рішень є предметом самостійного детального аналізу відповідних нормативно-правових джерел, ми обмежимося лише викладенням деяких аспектів.

² Окремо слід звернути увагу на те, що в новому КПК не закріплено ані принципу справедливості, ані однойменної вимоги до КПП. Водночас саме справедливість, що на правовому рівні закріплена в низці міжнародно-правових актів, на сучасному етапі правового розвитку суспільства фактично пронизує кримінальне провадження, є системоутворюючим фактором формування всієї системи кримінального процесуального регулювання. Відповідно справедливість становить вихідне начало правозастосовної діяльності, а отже, справедливими мають бути будь-які процесуальні рішення, що приймаються в ході провадження. В процесуальній літературі останніх років неодноразово переконливо наголошувалось на необхідності нормативного закріплення справедливості як одного із принципів, засад кримінального судочинства (Див.: Безпалько І. С. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації. – Х : ФІНН, 2012. – С. 126; Подольний Н. А. Справедливость как ценность уголовного процесса России // Рос. судья. – 2012. – № 11. – С. 24–27; Гладышева О. В. Справедливость и законность в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Краснодар, 2009. – 46 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1317470>. – Заглавие с экрана; та ін.). Відсутність же нормативного закріплення даної категорії у законодавстві, на наш погляд, створює небезпеку її ігнорування у правозастосовній діяльності.

Внаслідок відсутності єдиної законодавчої регламентації загальних вимог, що ставляться до процесуальних рішень, останні, з метою забезпечення їх законності й обґрунтованості, ще за радянських часів встановлювалися не тільки кримінально-процесуальним законом, а й відомчими нормативними актами та в судових актах Верховного Суду СРСР інтерпретаційного чи роз'яснювального характеру. З прийняттям у 2010 р. нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яким запроваджено низку революційних змін для вітчизняної судової системи, зокрема, щодо її інституційної побудови, Верховний Суд України позбавлено права надання рекомендаційних роз'яснень із питань застосування законодавства щодо вирішення кримінальних справ. Відтепер відповідно до ст. 31 вказаного Закону у системі судів загальної юрисдикції діють Вищі спеціалізовані суди (далі по тексті — ВСС) як суди касаційної інстанції із розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, до повноважень яких, зокрема, віднесено надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; надання судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень із питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції (п. 4 ст. 32).

Системне тлумачення положень закону «Про судоустрій і статус суддів» (п. 4 ч. 1 ст. 32, ч. 1, 2 і 6 ст. 36) дозволяє дійти висновку, що ВСС має право давати неофіційне роз'яснення закону, по-перше, тільки за результатами узагальнення судової практики (бо роз'яснення, підготовлені не за результатами таких узагальнень, можуть давати лише науковці — за результатами наукових досліджень) і, по-друге, у формі постанов пленуму (бо іншого способу роз'яснень закон не передбачає). Втім, починаючи з 2011 р., пленум ВСС прийняв тільки одну постанову у кримінальних справах № 9 — «Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за окремі корупційні правопорушення» від 14.06.2012, в той час як за цей період ВСС розіслав близько 18 інформаційних листів з питань кримінального провадження. Інформаційні листи виявили себе як інструмент «екстреного

роз'яснення» питань щодо застосування тих чи інших норм нового кримінального процесуального законодавства. В аспекті унормування діяльності із прийняття КПП слід вказати на те, що саме в цих документах інформативного характеру ВСС конкретизовано низку вимог до досудових та судових КПП. Між тим процесуальна природа таких актів та правомірність роз'яснення в них норм законодавства отримали неоднозначну оцінку серед науковців та практиків¹.

Не маючи на меті розглянути у цій роботі увесь спектр проблем, пов'язаних із формами реалізації ВСС своїх повноважень щодо надання ним рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства, лише вкажемо на те, що акти судового тлумачення для виконання ними свого функціонального призначення — забезпечення правильного застосовування судами норм права при вирішенні справ (що в свою чергу сприяє досягненню більш загальної мети — єдності судової практики) — мають бути

¹ Див.: Хавронюк М. Хто в нас «понтіфіки»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakonoproekt.org.ua/khto-v-nas-_pontyfyky_.aspx. – Заголовок з екрана; Хотинська-Нор О. Роль та значення роз'яснень пленуму суду касаційної інстанції в контексті реформування судової системи України // Юрид. Україна. – № 9. – 2012. – С. 91–96.

Так, зокрема, М. Хавронюк нещодавно звернув увагу на незаконність такої форми правотлумачної діяльності ВСС та «сумнівну якість» інформаційних листів ВВС, зазначаючи, що «на відміну від прямо передбачених законом актів інтерпретації законодавства – постанов пленуму, в законі відсутня згадка про можливість продукування вищими спецсудами відповідних листів і рекомендацій, як не встановлено й жодних вимог до їхніх змісту і форми. Таким чином, рекомендації, інформаційні й оглядові листи можуть готувати й не палати відповідного суду, які спеціалізуються на певних справах, і не на основі узагальнення судової практики та вивчення судової статистики. В їх підготовці можуть узагалі не брати участі судді, а також члени науково-консультативних рад, які відповідно до закону спеціально обираються для опрацювання питань, пов'язаних з роз'ясненням законодавства, й попереднього розгляду проектів постанов вищого спецсуду. Ці документи не потребують правової експертизи, наукового й літературного редагування. Для набрання ними чинності немає потреби в голосуванні та наявності кворуму. Вони можуть писатися в кулуарах і навіть видаватися задля задоволення матеріальних чи інших інтересів певних осіб або чиїхось амбіцій тощо. У будь-якому випадку процес їх підготовки та прийняття перебуває поза межами будь-якого контролю, зокрема з боку інших гілок влади та громадськості». Див.: Хавронюк М. Там само.

лише високої якості¹. Така їх якість може бути забезпечена лише в ході належної нормативної регламентації *процедури їх написання та прийняття*, що постає одним з актуальних завдань сьогодення, яке потребує більш детального аналізу в рамках окремого дослідження.

У контексті розгляду джерел правових критеріїв ДКПР слід зазначити, що змінами, внесеними до процесуальних кодексів Законом України «Про судоустрій та статус суддів» встановлено принципово новий підхід щодо обов'язковості судових рішень Верховного Суду України. Системне тлумачення статей 455 та 456 КПК дозволяє стверджувати, що висновки Верховного Суду, викладені в його ухвалях, у випадках, передбачених ч. 2 ст. 455 та ч. 2 ст. 456 КПК, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, що застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону. Відповідно посилання на ці ухвали є обов'язковими при обґрунтуванні будь-яких процесуальних рішень, в яких застосовується відповідна норма матеріального права.

Далі слід вказати на те, що оцінка якості КПР стала предметом діяльності не лише національних, а й міжнародних органів, зокрема, Європейського суду з прав людини (далі по тексту — ЄСПЛ), рішення якого, як відомо, є джерелом кримінального процесуального права, а значить і джерелом стандартів ДКПР. До того ж саме

¹ Вказані та інші форми реалізації компетенції судів касаційної інстанції як засоби забезпечення правильного застосування норм права набувають особливого адаптивного значення в умовах дії нового кримінального процесуального законодавства, яке містить оціночні поняття, кількість яких значно збільшилася порівняно з раніше чинним законодавством. До них, зокрема, відносяться такі відносно нові поняття, як «розумність строків», «розумність та співрозмірність обмеження» (ч. 2 ст. 173 КПК), «ефективність досудового розслідування», «своєчасність», «особлива складність провадження», «виняткова складність провадження», «очевидність недопустимості доказів», «особи, що заслуговують на довіру» (ст. 180 КПК) тощо. З урахуванням того, що оціночні поняття вживаються при формулюванні підстав та умов прийняття низки процесуальних рішень, правильне їх розуміння має вирішальне значення для забезпечення законності та обґрунтованості відповідних процесуальних актів. Надання ж їх судового тлумачення у відповідних актах ВСС слугуватиме певним орієнтиром, стандартом при оцінці законності та обґрунтованості прийнятих процесуальних рішень, а значить, й сприятиме однаманітності правозастосовної діяльності в сфері кримінального провадження.

з урахуванням практики цього міжнародного судового органу має застосовуватися кримінальне процесуальне законодавство України (ч. 5 ст. 9 КПК). На сьогодні ЄСПЛ у своїх рішеннях, прийнятих у розвиток ЄКПЛ, яку ратифікувала Україна, не тільки фактично запроваджено такі стандарти ДКПР, як їх розумність, своєчасність, справедливість, вмотивованість, обґрунтованість тощо, а й сформульовано низку критеріїв, що їх конкретизують¹.

Тут не можна не відмітити, що в контексті сучасного праворозуміння, яке не зводить право до закону, до кримінального процесуального рішення як результату правозастосовної діяльності в правовій державі фактично ставиться вимога його відповідності судовій практиці², чи «усталеній судовій практиці»³. І це не випадково, оскільки в умовах фрагментарності та певної колізійності законодавства у непоодиноких випадках судами застосовуються різні підходи до тлумачення законодавства, що не сприяє *єдності судової практики*⁴. З огляду на це у країнах континентального права, до яких належить й Україна, в сучасних умовах стрімкого розвитку права та необхідності його «коректного» застосовування відповідно до умов сучасної правової дійсності *посилюється зна-*

¹ Це стосується й тлумачення ЄСПЛ низки оціночних понять (зокрема, таких, як ефективність розслідування, справедливий судовий розгляд, які так чи інакше входять у формулювання правових підстав прийняття низки КПР, а значить, результати їх тлумачення судовим органом є нічим іншим, як стандартами – критеріями правомірності таких процесуальних актів, та обов'язково мають враховуватися як при їх прийнятті, так і послідууючої оцінки якості прийнятих рішень національними суб'єктами контролю та нагляду в сфері кримінального процесу.

² Так, зокрема, КРЕС висловила свою позицію щодо необхідності для країн статутного права, з метою коректного правового обґрунтування судових рішень звертатися не лише до національного законодавства, а й до норм міжнародного, європейського права (права Ради Європи і Європейського Союзу), *судової практики* і навіть юридичної літератури, а також, де доречно, посилатися на них у судових рішеннях.

³ Москвич Л. М. Ефективність судової системи : концептуальний аналіз. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2011. – С. 178.

⁴ Водночас остання стає однією з фундаментальних засад сучасного кримінального процесу самостійною його цінністю, що має важливе та багатоаспектне соціальне та правове значення в контексті реалізації загальноправових принципів, перш за все таких, як справедливість та юридична визначеність, оскільки забезпечує прогнозованість правосуддя, зокрема, передбачуваність позиції суду вищої інстанції в аналогічних справах.

чення судової практики¹ вищих судових органів держави як визначального орієнтиру щодо тлумачення норм закону та усунення законодавчих прогалин².

У ракурсі множинності джерел сучасного кримінального процесуального права, динамічного розвитку законодавства та нерідко його відставання від передових правових поглядів не остання роль у забезпеченні правильного обрання та тлумачення норми права правозастосувачами належить досягненням сучасної правової науки. Останні можуть мати різні форми впровадження в регулятивну матерію правозастосовної діяльності: як пряму, зокрема, через само-

¹ Під судовою практикою ми розуміємо певні правові позиції, висновки національних судових органів (Конституційного Суду, судів загальної юрисдикції), а також міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною (перецисум ЄСПЛ), які знайшли своє відображення у їх рішеннях.

² Звичайно, законодавчі новели, що стосуються розширення джерельної основи кримінального процесуального права, зокрема, сприйняття як його джерела практики ЄСПЛ, поширення обов'язковості судових рішень ВСУ не лише на сферу здійснення правосуддя у конкретних справах, а й на інші правовідносини, актуалізували на сторінках юридичної літератури довічну дискусію про те, чи може судова практика бути джерелом права, а також зумовили виникнення низки проблемних питань складного характеру. Не вдаючись до полеміки з противниками запровадження судового прецеденту як «буржуазної правової матерії», що є непритаманним для української правової системи, яка тяжіє до романо-германського типу, в якій існує деталізоване законодавство, лише зазначимо про таке. Дійсно, в Україні правове регулювання здійснюється законодавством, яке не може бути замінено судовими рішеннями. Водночас ігнорування судового прецеденту як джерела права в сучасних соціальних умовах за мотивом його «невластивості» романо-германському типу правової системи видається некоректним з позиції сучасного порівняльного правознавства, яке стосовно країн континентального права (Німеччини, Франції, Нідерландів, Швейцарії), на які Україна традиційно орієнтується в своєму правовому розвитку, зовсім не заперечує правотворчу роль судів (Див.: Кирилюк Д. Чи визнається в Україні судовий прецедент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justinian.com.ua/article.php?id=2221>. – Заголовок з екрана). Навпаки, в умовах правової конвергенції закономірностями та тенденціям сучасного розвитку права стає підвищення ступеня узгодженості правового регулювання суспільних відносин, зближення правових систем світу, взаємне проникнення їх окремих регулятивних механізмів та інститутів (Волошенюк О. В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09vovcsp.pdf>. – Заголовок з екрана). Одночасно посилання на судову практику не можуть бути єдиним самодостатнім засобом обґрунтування, оскільки відповідні судові рішення не змінюють закон, вони є актами нормотворчості, а лише уточнюють норми закону, конкретизують їх зміст, є зразком того, як суди та інші органи державної влади мають застосовувати, перш за все, конкретну норму права.

стійний теоретичний досвід правозастосовника, такі опосередковану (нерідко в описово-мотивувальних частинах рішень Конституційного, Верховного та Вищого спеціалізованого судів знаходять своє відображення теоретичні позиції відомих правників тощо). Відповідно *теоретичні положення юридичної науки* виконують досить визначену регулятивно-орієнтуючу функцію стосовно правозастосовної діяльності у правовій державі, а їх врахування при прийнятті та аргументації КПР суб'єктами кримінального провадження наділяє їх практичну діяльність властивістю *науковості*.

З огляду на викладений тезисний аналіз джерел правових стандартів ДКПР не можна не констатувати той факт, що така розрізненість, розкиданість положень, які за своєю суттю є вимогами-критеріями «високої якості» тих чи інших різновидів КПР та у своїй сукупності відтворюють відповідну модель, прообраз правомірного, чи доброякісного КПР, значно ускладнює правозастосовний процес, оскільки потребує звернення до різних джерел інформації, у тому числі й наукових. У таких умовах вкрай актуальною залишається проблема уніфікації практики документально-процесуального оформлення та загальної культури кримінальних процесуальних рішень¹.

¹ Невипадково за останнє десятиріччя Верховним Судом України за участю апеляційних судів було проведено низку узагальнень практики розгляду судових справ у межах різних видів судових проваджень, у рамках яких було проаналізовано й практику якості оформлення судових рішень. Зокрема це Узагальнення судової практики якості й оформлення судових рішень у цивільних справах (2004 р.), Узагальнення судової практики ухвалення та перегляду судами заочних рішень у цивільних справах (2007 р.), Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні (2008 р.), Узагальнення якості складення й оформлення судових рішень у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення (2007 р.) та ін. Певною мірою ці вимоги сформульовано у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» від 18 грудня 2009 р. № 14, принаймні щодо рішень судів у цивільному судочинстві. Зокрема, у цій постанові зазначено, що ухвалене у справі рішення має бути гранично повним, ясным, чітким, викладеним у послідовності, визначеній ст. 215 Цивільного процесуального кодексу України, та обов'язково містити вступну, описову, мотивувальну та резолютивну частину; разом із тим рішення не повинно містити зайвої деталізації, яка не має правового значення в конкретній справі, а також незрозумілих словосполучень, занадто довгих речень, через які викладення фактичних обставин важко сприймається (п. 8). І хоча ці вимоги стосуються рішень судів у цивільному судочинстві, однак вони можуть бути корисними й для кримінального судочинства з огляду на загальну правову природу процесуальних рішень. На позитивну оцінку заслуговують посібники для суддів із написання судових рішень.

Для успішного вирішення поставленого нами завдання — розробки адекватної повної моделі ДКПР — необхідно визначитися не тільки із характером та природою стандартів — вимог КПР, а й їх кількістю, оскільки вони мають відображатися у свідомості суб'єктів не розрізнено, а у вигляді певної системи елементів-вимог, лише комплексне дотримання якої забезпечує належний результат правозастосування. Це означає, що вказані стандарти мають з'ясовуватися не хаотично (шляхом складення їх довільного переліку), а системно, з урахуванням певного *критерію* їх класифікації.

У якості останнього оберемо природу регуляторів, які унормовують діяльність із прийняття рішень, а значить, і уявляють собою їх джерельну нормативну основу. Це є не випадковим, оскільки, як вже зазначалось, вимоги, що ставляться до КПР, мають нормативну природу¹ та різноманітну джерельну основу. Оскільки КПР — це багатофункціональний правовий феномен, соціальне значення якого часто носить не лише внутрішній, а й зовнішній характер, діяльність з його прийняття є різноплановою. Звичайно основоположним регулятором правозастосовного процесу є правовий фактор. Разом із тим, прийняття кримінального процесуального рішення, зокрема, судового, є складним інтелектуально-процедурним актом, що потребує не лише правових, а й логічних, техніко-юридичних, етичних, естетичних та загальнотеоретичних знань. Тому в сфері прийняття рішень не останню роль відіграють правила логіки, норми моралі та професійної етики, юридико-технічні та інші соціальні норми, певні теоретичні положення (зокрема, з теорії прийняття оптимальних рішень), які суттєво впливають на процес прийняття

¹ Наділення того чи іншого положення властивістю нормативності зумовлюється його загальновизнаним та регулятивним характером, обов'язковістю його врахування у певних випадках. Норма конкретно вказує і представляє певну форму поведінки в певних умовах. Це впливає з етимологічного значення поняття «норма», що розуміється у тлумачних словниках як «загальне правило, якому належить слідкувати в усіх подібних випадках; зразок або приклад» (Толковий словарь В. Даля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovopedia.com/1/197-0.html>. – Заголовок з екрана); узаконене встановлення, визнаний обов'язковим порядок, лад чого-н. (Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovopedia.com/4/192-0.html>. – Заголовок з екрана). Норма конкретно вказує і представляє певну форму поведінки в певних умовах.

рішень, причому настільки, що їх недотримання суттєво знижує якісну визначеність, а іноді взагалі ставить під сумнів правомірність прийнятого рішення. Зазначені положення по-різному (залежно від сфери та спрямованості дії, засобів підкріплення їх санкціонування тощо) впливають на правозастосовний процес, по суті, виконують певну нормативно-регулятивну функцію і справедливо розглядаються науковцями як вимоги, що ставляться до кримінальних процесуальних рішень¹. Нерідко норми, що мають неправову природу (моральні, технологічні, етичні тощо), інтегруються, «вживаються» в правову матерію, що є цілком закономірним з урахуванням загальносоціальної природи права².

Відповідно стандарти-нормативи, яким має відповідати КПП на сучасному соціально-правовому етапі розвитку суспільства, є різноплановими та мають різну природу — правову, етичну, праксеологічну, юридико-технічну, логічну, естетичну, теоретичну. Для корисності вважаємо за можливе відповідні різновиди стандартів іменувати як: правові, етичні, праксеологічні, юридико-технічні, логічні, естетичні, теоретичні³. Звичайно, будь-який різновид виділених стандартів ДКПП потребує самостійного розгляду. За обмеженістю обсягом даної статті лише зазначимо, що останні не є рівнозначними за своїм діапазоном дії, рівнем стабільності та імперативності, ступенем забезпеченості їх виконання, засобами їх доведення до свідомості правозастосувачів тощо. Водночас правові й інші нормативні регулятори переслідують у правозастосовній діяльності одні й ті ж самі завдання та цілі: вони єдині у виразі намагання максимально скоординувати засоби та шляхи забезпечення високої

¹ Зеленецький В. С. Возбуждение уголовного дела. — Харьков : Изд-во «КримАрт», 1998. — С. 179.

² Особливо це стосується норм моралі, що завжди органічно поєднувалися та «вживались» у правову матерію кримінального процесуального законодавства. В сучасних умовах для забезпечення справедливості правосуддя значення моральної наповненості правової матерії ще більш посилюється, що визначає вектор розвитку кримінального процесуального законодавства в напрямку його відповідності нормам моралі.

³ У цьому розрізі і модель якості КПП є складною та включає в себе як структурні компоненти не лише його правову якість (як ступінь відповідності правовим вимогам), а й інші види якості — технічну, логічну, етичну тощо.

якості рішень, що приймаються в кримінальному провадженні¹. Вказані нормативи тісно взаємопов'язані між собою, причому настільки, що нерідко їх змістовне наповнення перекликається, через що неправові різновиди стандартів переходять один до одного чи взаємопоглинаються один одним. І хоча правові вимоги мають визначальний регулятивний потенціал у механізмі прийняття КПР, лише за умови сукупного дотримання всіх різновидів стандартів-еталонів правозастосовне рішення може вважатися доброякісним у практичному сенсі цього поняття².

Відповідно класифікація стандартів ДКПР з точки зору їх джерельної основи, що представлена відповідно нормами права, моралі, релігії, етики, культури, юридичної техніки, логіки, праксеології та науковими теоретичними положеннями й рекомендаціями, є досить умовною та доцільна лише у площині дослідницьких інтересів — віддзеркалити багатофункціональність КПР як правозастосовного акта та багатofакторність процесу його прийняття, про-

¹ До речі, на важливість неюридичних вимог-стандартів (таких як точність, ясність, доступність стилю, емоціональна незабарвленість) для забезпечення «високої якості» судового рішення прямо вказує КРЕС у своєму висновку, до якого ми вже неодноразово звертались. «Якість судових рішень не можна належним чином оцінити, враховуючи лише їх цінність з правової точки зору» (п. 58), оскільки для ухвалення судового рішення може виявитися необхідним не лише відповідні правові положення, а й взяті до уваги неправові поняття та реалії, які стосуються контексту спору, наприклад, етичні, соціальні чи економічні міркування (п. 22). У розвиток цього тезису вказаний міжнародний орган акцентує увагу на необхідності забезпечувати «неюридичну» підготовку суддів, яка б сприяла розвитку їх інших додаткових навичок і знань з не правових питань, щоб судді мали добре розуміння проблем, з якими їм доводиться мати справу. Така підготовка суддів, зокрема, стосується їх навчання з питань етики та удосконалення навичок спілкування, що допоможе їм взаємодіяти із сторонами процесу, громадськістю та пресою; розвитку організаційних навичок у сфері підготовки та ефективного управління судовими справами (використання інформаційних технологій, діловодство, стратегічне планування для регулювання та управління проходженням справ тощо).

² Комплексне дотримання визначених нормативів забезпечує загальну культуру процесуального документа, у формі якого викладається процесуальне рішення. Остання ж є його інтегральною якісною характеристикою, що передбачає не лише його правомірність, бездоганне та точне дотримання всіх матеріальних та процесуальних норм, а й загальну грамотність, культуру стилю викладу інформації у процесуальному документі, його логічну несуперечливість, загальну естетику тощо.

аналізувати джерельну основу таких нормативів із метою формулювання відповідної розгорнутої системи показників, що свідчитимуть про ступінь відповідності прийнятого акта тому чи іншому критерію-стандарту. До того ж запровадження широкого кола різнопланових критеріїв ДКПР уявляється практично доцільним, оскільки налаштовуватиме правозастосувачів на відповідальний підхід до дотримання не лише норм права, а й норм моралі (професійної етики) та юридико-технічних норм, сприятиме підвищенню рівня їх правової культури, моральності, що є немаловажними факторами справедливого правосуддя.

В статье рассмотрена проблема определения категории «стандарты доброкачественности уголовных процессуальных решений». Автор путем анализа различных подходов к трактовке категории «стандартов» в экономической науке и правоведении, с учетом специфики правовой природы объекта — доброкачественности процессуального решения — формулирует собственное определение этого понятия и предлагает классификацию таких стандартов в зависимости от природы регуляторов, которые нормируют деятельность по принятию решений.

In the article the problem of determination of category is considered «standards of high quality of criminal judicial decisions». Author by the analysis of the different going near interpretation of category of «standards» in economic science and jurisprudence, taking into account the specific of legal nature of object — high quality of judicial decision — formulates own determination of this concept and offers classification of such standards depending on nature of regulators that ration activity on making decision.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчо-прокурорської та судової діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАІПрН України (протокол № 4 від 6 березня 2013 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор

В. С. Зеленецький.

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗАГАЛЬНОНАУКОВИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ»

Стаття присвячена висвітленню загальнонаукових підходів до визначення категорії «оптимізація» та розробці на цій основі розуміння категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань».

Ключові слова: оптимізація, оптимальність, ефективність, кримінальні покарання, позбавлення волі, виконання покарань.

Щоб глибше зрозуміти сутність ідеї оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, необхідно спочатку розглянути деякі загальні положення, пов'язані з цим поняттям, які в подальшому складатимуть концептуальний каркас дослідження. Це визначення стосується, по-перше, загальнонаукового розуміння категорії «оптимізація», а по-друге, обов'язкових її складових. На нашу думку, проводячи аналіз змісту категорії «оптимізація», в його основу доцільно покласти те загальне, що впливає з розуміння оптимізації у різних науках, а потім перейти до розгляду цієї категорії відносно специфіки проблем якості у прикладному аспекті кримінально-виконавчого права.

За своїми лінгвістичними коренями термін «оптимізація» є спорідненим до слів «оптимальний» та «оптиміст», що етимологічно походять від лат. «*optimum*», що означає «найкращий»¹. Тому природним видається той факт, що термін «оптимізація» розглядається

¹ Словари он-лайн [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.slovarus.ru/?di=116270>. – Загл. с экрана.

переважно у сполученні з терміном «оптимальний», тобто таким, що найбільше відповідає певним умовам і вимогам, є найкращим із можливого¹: «оптимізація — це процес: 1) вибору найкращого з можливих варіантів; 2) приведення системи, обладнання тощо у найкращий (оптимальний) стан»². Хоча, як свідчать дослідження, перші згадки про оптимізацію як ідею удосконалення у доволі чіткому вигляді з'явилися ще у «Ведах» та ведичній філософії Стародавньої Індії, однак у розвинутій та математизованій формі уявлення про найкраще з усіх можливих варіантів були створені лише у ХХ ст. у межах економічної теорії та її гілки — математичній економіці, а потім — у кібернетиці, теорії прийняття рішень та операцій, в теорії катастроф, ігор тощо. Свій внесок у розвиток концепції оптимізації внесла й аналітична механіка, теоретична біологія, соціальна біологія, екологія, етологія, психологія, соціологія та інші науки. У економічній теорії формується навіть особлива дисципліна, яку часто називають «теорією оптимізації». Із 60-х рр. ХХ ст. у СРСР почала активно розвиватися теорія оптимального функціонування соціалістичної економіки (СОФЕ), що спиралась саме на оптимізаційні моделі та методи. Наприкінці 80-х рр. пройшла дискусія навколо результатів та уроків оптимізаційного підходу в економіці, певні ідеї та принципи оптимізації були розвинуті в теоретичній біології. Зокрема, американським математиком Н. Рашевським сформований відомий принцип оптимальної конструкції організму. І хоча він є статичним принципом — а для аналізу оптимізації важлива динаміка — проте сфера його застосування значно ширше — це і конструювання, і проектування тощо, що робить його системно-структурним принципом оптимальності. Одночасно в науці відбувалося становлення ідей та моделей еволюційної опти-

¹ Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. 42000 слів. — Т. 3 : Обє — Роб. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К. : Вид-во «Аконіт», 1998. — С. 126.

² Ламбен Ж. Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива / Ж. Ж. Ламбен ; пер. с франц. Б. И. Лифляндчик, В. Л. Дунаевского, С. А. Бурьяна. — СПб. : Наука, 1996. — С. 378; Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. — М. : Сов. энцикл., 1974. — Т. 18. — С. 784; Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. — М. : Сов. энцикл., 1984. — С. 943.

мальності, специфічного оптимізаційного підходу та мислення при вирішенні економічних питань. Незважаючи на значну чисельність спеціальних робіт з питань оптимальності та оптимізації різних систем у зазначених теоріях та дисциплінах, філософсько-методологічні роботи із цієї тематики з'явились лише у другій половині ХХ ст. із подальшим активним інспіруванням оптимізаційного підходу та моделювання в різні галузі наукових знань¹.

Таким чином, можемо стверджувати, що оптимізаційний підхід в різних галузях науки не лише пройшов випробування часом, а й виявив свою життєздатність та доцільність використання при розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням якнайкращого функціонування певних систем і процесів.

У сучасній Україні термін «оптимізація» також є широко відомим та вживаним у різних наукових галузях, включаючи й науки кримінального циклу — кримінальне право, кримінологію, кримінальний процес та криміналістику. Так, у кримінальному праві згадується про *оптимізацію* кримінально-правових норм²; у кримінології — *оптимізацію* соціальної активності³; у межах кримінального процесу досліджувалися основні напрями *оптимізації* діяльності митних органів у боротьбі з контрабандою⁴, оптимізація судового процесу⁵ та ін. У навчальній літературі з криміналістики містяться положення щодо «*оптимізації* розслідування та судового розгляду», «*оптимізації* режиму та умов роботи слідчого», а одним

¹ Разумовский О. С. Оптимология. Концепция и становление // Полигнозис, 4(4), 1998 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.polygnozis.ru/default.asp?num=6&num2=305>. — Загл. с экрана.

² Мисливий В. А. Оптимізація кримінально-правових норм щодо охорони безпеки дорожнього руху / В. А. Мисливий // Наук. вісн. юрид. акад. МВС. — Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС. — Спецвип. № 1. — 2005. — С. 10–14.

³ Голіна В. В. Запобігання злочинності: проблеми оптимізації соціальної активності / В. В. Голіна. // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2006. — № 3 (46). — С. 206–214.

⁴ Дорофєєва Л. М. Дізнання в митних органах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. М. Дорофєєва ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2006. — 20 с.

⁵ Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2004. — 20 с.

із важливих завдань методики розслідування, крім іншого, визнається *оптимізація* процесу розслідування окремих видів злочинів на основі використання даних про типові слідчі ситуації¹; у дисертаційних дослідженнях розглядаються питання щодо *оптимізації* використання криміналістичних знань², *оптимізації* процесу розкриття і розслідування вбивств³, *оптимізації* криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС тощо⁴ (курсив мій. — І. Я.). Усе наведене дозволяє віднести «оптимізацію» до загальнонаукових понять, що водночас не означає наявності одноманітного для всіх галузей наукових знань його тлумачення.

Останнім часом у наукових колах та серед практичних працівників почала активно вестись мова про оптимізацію окремих напрямків процесу виконання-відбування кримінальних покарань. Наприклад, у резолюції Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України» до числа актуальних напрямів наукових досліджень, поряд з іншими, віднесено проблематику *оптимізації* системи управління органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України⁵. У проекті Концепції Державної програми розвитку Державної кримінально-виконавчої служби України на період до 2015 року вказується на необхідність «удоско-

¹ Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — К. : Ін Юре, 2010. — 496 с.

² Клименко Н. И. Криминалистические знания: природа, структура, оптимизация использования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. И. Клименко ; Киев. ун-т им. Тараса Шевченко. — К., 1993. — 39 с.

³ Синчук В. Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Л. Синчук ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2004. — 20 с.

⁴ Алексеев О. О. Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Алексеев ; Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — 19 с.

⁵ Резолюція Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article;jsessionid=26012097D3BF1245128BAFA55ACF7975?art_id=84364&cat_id=45347. — Заголовок з екрана.

налення системи управління та структури органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби у напрямку її *оптимізації*», «визначення *оптимального* варіанта розв'язання проблеми», «запровадження нових форм соціально-виховного та психологічного впливу на засуджених шляхом *оптимізації* організаційно-управлінської структури соціально-психологічної служби установи». *Оптимізація* діяльності ДКВС України називається її керівниками й як головне завдання¹ (курсив мій. — І. Я.). Натомість певне поширення названого терміна жодним чином не означає наявності спроб дати його наукове визначення або провести дослідження ключових аспектів цього поняття, в тому числі й у вищеназваних контекстах.

Вивчення існуючих в різних науках дефініції оптимізації, незважаючи на їх чисельність, свідчить про незначне різноманіття її інтерпретацій. Найбільшого поширення категорія «оптимізація» набула в педагогіці та теорії навчання, тому не випадково, що саме в цих галузях наукових знань започаткована низка концепцій оптимізації педагогічних систем і процесів. Так, у сучасній педагогічній літературі можна виділити кілька напрямів дослідження проблеми оптимізації. Один із них спрямований на отримання ґрунтовної відповіді на запитання, які стосуються оптимізації процесу виховання, тобто «забезпечення цілісного циклу виховного процесу, що включає діагностування рівня вихованості учнів і формування мети, планування та організацію діяльності, контроль і регулювання діяльності й відносин, аналіз виховних результатів»². Другим є напрям науково-педагогічних досліджень, пов'язаний з осмисленням проблеми оптимізації процесу навчання, тобто здійснення такого виду управління навчальним процесом, що забезпечує оптимальне (найкраще, найдоцільніше за даних умов) функціонування навчально-виховної системи³.

¹ Бітнер О. «Зона – не санаторій, але й не буцегарня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/zona-ne-sanatorij-ale-j-ne-busegarnya/p/>. – Заголовок з екрана.

² Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – С. 239.

³ Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю. К. Бабанский. – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.

Але є й інші точки зору на цю проблему. Так, Т. Ільїна під оптимізацією розуміє ступінь відповідності організаційної сторони системи тим цілям, для досягнення яких вона створена. При цьому підкреслюється, що оптимальність може бути досягнута тільки для конкретних умов конкретної системи¹. У теорії управління оптимізацію визначають як: 1) вибір найкращого (оптимального) варіанту з численних можливих; поліпшення якогось процесу для досягнення його максимальної ефективності; 2) підвищення інтенсивності чогось з метою досягнення високих результатів². Саме на цьому підході ґрунтує свій висновок Ю. Г. Марков, що «Оптимальне — це найкраще, а оптимум — це сукупність найбільш сприятливих умов»³. Погоджуючись з цим, Н. Х. Нурмагомедова доводить, що оптимізація процесу — це здійснення заходів організаційно-практичного характеру для його приведення в оптимальний стан. При цьому під оптимальним станом процесу вона розуміє максимально можливу його відповідність сучасним вимогам⁴. За дефініцією О. С. Разумовського, оптимізацію у загальному сенсі пропонується розглядати і як специфічний, особливий розвиток різного роду керованих систем, який пов'язаний з обмеженням чисельності можливостей, їх зведення до чогось єдиного — кращого, бажаного, доцільного (оптимуму) при даній сукупності причин та умов⁵.

¹ Ильина Т. А. Структурно-системный подход к организации обучения / Т. А. Ильина. — М.: Педагогика, 1972. — 156 с.

² Бобко И. М., Забияко Г. И., Титов В. В. О системе моделей имитации и оптимизации управления производством / И. М. Бобко, Г. И. Забияко, В. В. Титов // Экономические и математические методы. — 1983. — Т. 19. — Вып. 6. — С. 721.

³ Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании / Ю. Г. Марков. — Новосибирск : Ин-т истории и философии, 1982. — С. 130.

⁴ Нурмагомедова Н. Х. Организационно-педагогические условия оптимизации процесса профессиональной подготовки будущего учителя информатики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. Х. Нурмагомедова ; Дагестанский гос. пед. ун-т. — Махачкала, 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-08/dissertaciya-organizatsionno-pedagogicheskie-usloviya-optimizatsii-protssessa-professionalnoy-podgotovki-budushego-uchitelya-informatipedagogicheskie-usloviya-optimizatsii-protssessa-professionalnoy-podgotovki-budushego-uchitelya-informati.htm>. — Загл. с экрана.

⁵ Разумовский О. С. Закономерности оптимизации в науке и практике / О. С. Разумовский ; отв. ред. А. Г. Гранберг, Ю. Г. Марков ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. — Новосибирск : Наука, 1990. — С. 53.

Американський методолог Д. Гілем відходить від розуміння оптимізації як певного процесу, зводячи її до рівня окремої галузі наукових знань. На його переконання, оптимізація є наукою про оптимізування цінних з якоїсь причини характеристик або функцій, що є складною математичною складовою у фізиці, техніці, математиці, кібернетиці, економіці, виробництві, біології тощо¹. М. М. Моїсєєв трактує розглядувану категорію як процес знаходження екстремуму (глобального максимуму або мінімуму) визначеної функції або вибору найкращого варіанту з існуючих². І. Б. Коняхина стверджує, що оптимізація являє собою універсальний та самостійний (автономний) тип діяльності, спрямований на створення реальних об'єктів з заданими якостями, ціннісно-орієнтований, глибоко мотивований, високоорганізований³. О. І. Двадненко пропонує розуміти оптимізацію у двох контекстах: у широкому сенсі вона полягає в проектуванні та забезпеченні найбільш ефективної життєдіяльності певного макро- та мікросередовища та системи в цілому; у вузькому — це процес взаємодії, що являє собою впровадження певних модулів та технологій, відбір методів, прийомів і форм взаємодії певних суб'єктів та об'єктів, а також моніторинг їх ефективності з метою отримання найкращого результату⁴. Намагаючись поєднати існуючі підходи до визначення змісту категорії «оптимізація», Л. І. Лопатников вказує, що цей термін завжди має кілька значень, серед яких: процес знаходження оптимуму, тобто вирішення оптимального завдання, процес приведення системи у найкращий (оптимальний) стан⁵.

¹ Optimizing and simplicity: computational vision and biological explanation // Syntese. – 1996. – Vol. 107. – № 3. – P. 304.

² Моїсєєв Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моїсєєв. – М. : Наука, 1987. – С. 52.

³ Коняхина И. Б. Оптимизация процесса самореализации специалистов в профессиональной деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / И. Б. Коняхина ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2010. – 26 с.

⁴ Двадненко А. В. Оптимизация учебно-воспитательного процесса в школах-интернатах санаторного типа : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Двадненко ; ФГБОУ ВПО «Военный университет». – М., 2011. – 25 с.

⁵ Лопатников Л. И. Популярный экономико-математический словарь / Л. И. Лопатников. – М. : Знание, 1979. – С. 54.

Таким чином, кожна наука намагається пристосувати категорію «оптимізація» до специфіки власного предмета і методу. Але, незважаючи на різноманіття підходів, оптимізація фактично описується у трьох основних дефініціях: 1) як процес; 2) як ступінь відповідності цілям чи оптимальний стан системи; 3) як результат, що полягає в обранні певного варіанту.

Як видається, у кожному з наведених визначень є певна цінність, проте не з усіма, на нашу думку, можна погодитись. Визначаючи, у принципі, прийнятним тлумачення оптимізації через «ціль-результат» та відносячи до головної мети обрання певного варіанту з можливих, водночас не можна не зробити застереження відносно певної умовності цієї формули, оскільки за такого підходу фактично робиться спроба пояснити оптимізацію зі статичної точки зору, оскільки він базується на її розумінні як системи властивостей чи рис, притаманних об'єкту чи явищу, хоча оптимізація з практичної точки зору — це ні що інше, як динамічний (функціональний) аспект, що відображає здатність об'єкта забезпечувати реалізацію свого призначення. За вказаного підходу відбувається й певна підміна ключових понять, оскільки обрання відповідного варіанту не може бути кінцевим результатом, бо в цьому разі поза увагою залишається істинна мета — поліпшення стану справ або системи. Інакше кажучи, оптимізація не може мати на меті лише обрання найкращого варіанту; її завдання та цілі значно глибші, а подібний вибір являє собою ні що інше, як спосіб дії або здійснення певного процесу чи організації системи.

Як видається, оптимізацію не можна ототожнювати й зі ступенем відповідності організаційної сторони системи тим цілям, для досягнення яких вона створена, тобто з її *якістю*¹ (курсив мій. — *І. Я.*). Особливістю оптимізації є те, що вона визначається не лише становищем, яке існує у розглядуваний момент часу, а й передісторією процесу чи системи, починаючи з певного відправного моменту. При цьому недостатньо лише встановити співвідношення між певними цілями або засобами чи досягнутими результатами, потрібно бачити це співвідношення під кутом зору задіяних засобів, тобто,

¹ Шадрин А. Д. Информация и качество / А. Д. Шадрин // Стандарты и качество. — 1996. — № 4. — С. 30.

по суті, оцінити *ефективність* процесу або діяльності, що були досягнуті завдяки їх оптимізації (курсив мій — І. Я.). Найбільш оптимальний варіант має місце тоді, коли всі цілі досягаються при мінімальних витратах, тобто *ефективність* виступає кінцевою метою оптимізації, а оптимізація, у свою чергу, відіграє роль *засобу досягнення* ефективності процесу або діяльності (курсив мій — І. Я.). При ототожненні оптимізації суто зі ступенем відповідності організаційної сторони системи цілям мова має вестись не про оптимізацію як таку, а про *оптимальність* системи, бо саме оптимальність як шукана *якість* об'єднує групи існуючих та неіснуючих варіантів-можливостей в нову супергрупу: потрібних, бажаних, затребуваних можливостей-варіантів. І хоча категорія «оптимальний» у такому підході є дуже близькою до поняття¹ «ефективний» (внаслідок чого названі категорії виступають комплементарними), поняття «ефективність» та «оптимальність» відрізняються один від одного². На наш погляд, не будь-яка оптимальна система (чи процес) буде ефективною в тих або інших конкретних умовах, проте за інших рівних умов оптимальність системи (чи процесу) — неодмінна ознака її ефективного функціонування. І хоча кінцевою метою оптимізації, безумовно, є відшукування найкращого або, як вказує більшість науковців, «оптимального» рішення, зазвичай доводиться обмежуватись лише поліпшенням відомих рішень. Доведення же їх до досконалості — завдання майже недосяжне.

Разом із тим оптимізована система чи процес зазвичай є оптимальними лише для одного завдання або їх певної групи; більше того, доволі часто не існує універсального рішення, яке б працювало добре в усіх випадках, тому фахівці використовують так звані компромісні рішення для оптимізації лише ключових параметрів. До того ж зусилля, необхідні для досягнення повністю оптимального результату, які неможливо удосконалювати в подальшому,

¹ Термін «поняття» в даному випадку вживається нами у широкому значенні — як образне, виражене в слові віддзеркалення дійсності.

² Термін «ефективність» доволі часто застосовується у значенні оптимальності, тобто як найкращий варіант. За такого підходу поняття «оптимальний» розглядається як самий ефективний, найбільш сприятливий (Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. — 14-е изд. — М. : Рус. язык, 1988. — С. 402).

майже завжди перевищують вигоду, яка може бути від цього отримана. Тому, як правило, процес оптимізації завершується до досягнення повної оптимальності, хоча навіть це дозволяє досягнути помітних покращень у певній сфері. Тому під оптимізацією скоріше за все розуміють прагнення до досконалості, яке, можливо, й не буде досягнуте¹. Оптимізації не може бути «взагалі», вона можлива лише стосовно наявних завдань чи цілей². Її не можна зменшити чи збільшити, її можна лише досягнути; вона не може бути більш або менш оптимальною, оскільки оптимальність — це межа, за якою рухатись вже нікуди і досягти якої на визначений момент неможливо. Таким чином, оптимальність являє собою ідеальну модель бажаного майбутнього стану системи або процесу, що має бути створена, але реально ще не існує, тобто є абстрактною метою³ оптимізації. На відміну від оптимальності, ефективність процесу або системи є метою конкретною, внаслідок чого саме ефективність виступає кінцевою метою процесу оптимізації.

Усе вищевикладене дозволяє зробити низку узагальнень:

1. У теперішній час не існує єдиного, загальнонаукового, філософського усталеного розуміння сутності категорії «оптимізація».
2. Категорія «оптимізація» є не лише мононауковою, а й міждисциплінарною, з огляду на що може бути проаналізована лише у руслі загальнонаукового підходу.
3. Виділення сукупності відмінних між собою визначень категорії «оптимізація» у різних галузях наукових знань свідчить про те, що вона є складним об'єктом, багатомірним у структурному плані.
4. Аналіз існуючих наукових поглядів дозволяє у загальному виді визначити оптимізацію як процес вибору найкращого варіанту з можливих та приведення об'єкта у такий стан, за якого досягається його ефективність.

¹ Беляков В. В., Бушуева М. Е., Сагунов В. И. Многокритериальная оптимизация / В. В. Беляков, М. Е. Бушуева, В. И. Сагунов. — Нижний Новгород: НГТУ, 2001. — С. 10.

² Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю. К. Бабанский. — М. : Просвещение, 1982. — С. 58.

³ Трубников В. В. О категориях «цель», «средство», «результат» / В. В. Трубников. — М. : Высш. шк., 1968. — С. 38.

Базуючись на цих висновках, можемо надати таке визначення: *оптимізація процесу виконання кримінальних покарань — це приведення цього процесу у стан, за якого забезпечується ефективність виконання покарань.*

Статья посвящена общенаучным подходам к определению категории «оптимизация» и разработке на этой основе понимания категории «оптимизации процесса исполнения уголовных наказаний».

Article is devoted to general scientific approaches to definition of the category «optimization» and development on this basis of understanding of the category «optimization of process of execution of criminal punishments».

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 2 від 29 січня 2013 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.8

К. А. Автухов, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, асистент кафедри кримінології та КВП Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ЗАКОННИЙ ІНТЕРЕС У СТРУКТУРІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ

У науковій статті з позиції науки кримінально-виконавчого права, теорії права та конституційного права розглянуто питання віднесення такої правової категорії, як законний інтерес, до елементів правового статусу засуджених.

Ключові слова: законний інтерес, охоронюваний законом інтерес, правовий статус засудженого.

Дослідженню правового статусу людини приділяється значна увага як у науці теорії держави та права, так і в інших галузевих науках. Не є винятком і наука кримінально-виконавчого права. Значимо, що в кримінально-виконавчому праві зміст і значення інституту правового статусу особи дещо трансформується. Це зумовлено тим, що правовий статус особи, яка потрапляє у сферу дії кримінально-виконавчого права, зазнає вагомих змін у зв'язку зі значним обмеженням прав індивіда внаслідок карального впливу покарання. Крім того, специфічне положення засудженого як одного з основних суб'єктів кримінально-виконавчого права підсилює інтерес до вивчення його правового статусу.

В теорії права традиційно елементами такого правового інституту, як «правовий статус», називають права й обов'язки. Однак інколи науковці додатково до змісту вказаного інституту включають такі елементи, як свободи, законні інтереси, юридичні гарантії, правосуб'єктність та ін.

Ми повністю погоджуємось з висловленою в науковій літературі точкою зору, що конструювання поняття «правовий статус особи» за рахунок включення до нього безлічі різних за природою елементів призводить до його, так би мовити, перевантаження і перешкоджає його вивченню¹. У розвиток указаної думки в межах даної статті хотілось би розглянути питання віднесення до змісту правового статусу засуджених одного з вищезазначених елементів, а саме такої категорії, як «законний інтерес», з'ясувати чи існують для цього підстави та необхідність. Адже якщо щодо виділення прав та обов'язків як елементів правового статусу засуджених у науковій юридичній літературі немає суперечок, то питання включення зазначеної категорії залишається дискусійним.

Переважає більшість авторів підручників із кримінально-виконавчого права, виданих як в Україні, так і в Росії, вказують на законний інтерес як на окремий елемент правового статусу засуджених². Однак зазначимо, що все ж таки автори не всіх підручників відносять законні інтереси до елементів правового статусу засуджених³. При цьому ми солідарні з думкою тих правників, які вказують, що включення законного інтересу значною мірою зумовлено монографічним дослідженням В. І. Селіверстова «Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказания» (1992)⁴, в якому він послідовно відстоює позицію щодо необхіднос-

¹ Шамба Т. М. Советская демократия и правопорядок / Т. М. Шамба. – М. : Мысль, 1985. – С. 111.

² Див.: Кримінально-виконавче право України : підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 23; Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – С. 47; Кримінально-виконавче право України : підручник / І. Г. Богатирьов. – К. : Прав. єдність, 2008. – С. 111; Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины : учебник / В. М. Трубников, В. П. Филонов, А. И. Фролов. – Донецк : ДИВД МВД Украины, 1999. – С. 211; Уголовно-исполнительное право : учебник / отв. ред. А. С. Михлин. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Высш. образование, 2008. – С. 89.

³ Див.: Кримінально-виконавче право України : підручник / Київ. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Атіка, 2010. – С. 195–204; Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 112.

⁴ Селиверстов В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание : монография / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 148 с.

ті включення до змісту правового статусу засуджених такого елемента, як законні інтереси¹. Підкреслимо, що законний інтерес як елемент правового статусу на загальнотеоретичному рівні розглядався й до вказаної роботи, але саме В. І. Селіверстов одним із перших став наполягати на включенні категорії «законний інтерес» до поняття «правовий статус засуджених».

Однак проведене у зазначеній роботі теоретичне дослідження вказаної категорії викликає певні нарікання, адже необхідність її віднесення до елементів правового статусу засуджених автор аргументує існуючими суперечностями у сфері дозволеної поведінки цих осіб, нечіткою трактовкою їх суб'єктивних прав². Під такими суперечностями дослідник розуміє дискусію, що точиться в теорії кримінального і виправно-трудоного (кримінально-виконавчого) права про юридичну природу правових явищ, які змінюють правове положення засуджених за рішенням адміністрації установ виконання покарання або суду під час відбування покарання. Суть цього спору полягає в тому, що одні вчені відносять ці правові явища до суб'єктивних прав засуджених, зумовлюючи їх переліком умов, за яких засуджений може ними скористатися³, інші ж вважають їх правами адміністрації або суду, чим повністю ігнорують інтерес засудженого щодо зміни свого правового становища⁴.

В. І. Селіверстов зазначає, що вказані суперечності в теорії обумовлені існуванням недоліків у правовому регулюванні порядку й умов відбування покарання й виявляються в конкуренції інститутів дострокового звільнення від відбування покарання та заміни покарання більш м'яким, у суперечливості підстав і порядку зміни

¹ Гура Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю : монографія / Р. М. Гура. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – С. 75.

² Селиверстов В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание : монография / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – С. 87.

³ Ткачевский Ю. М. Замена уголовного наказания в процессе исполнения / Ю. М. Ткачевский. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 33; Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания : монография / В. В. Скибицкий. – Киев : Наук. думка, 1987. – С. 148.

⁴ Зельдов С. И. Освобождение от наказания и от его отбывания / С. И. Зельдов. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 61.

правового положення засуджених, недосконалості закріплення в законі гарантій прав та законних інтересів засуджених¹. Ми підтримуємо його точку зору, що ця дискусія пояснюється: а) «недосконалістю правового регулювання»; б) «суперечливістю підстав і порядку зміни правового положення засуджених»; в) «недосконалістю закріплення в законі гарантій». Однак виникає запитання: а чи не правильніше для розв'язання цієї дискусії було б запропонувати шляхи: приведення до ладу правового регулювання цього питання; зняття суперечності підстав і порядку зміни правового положення; закріплення гарантій тощо, а не вводити такий новий елемент у зміст правового статусу, як «законний інтерес», аби, так би мовити, залатати існуючі дірки. Притому, що сам же В. І. Селіверстов далі за текстом вказує, введення цього елемента поставлені завдання остаточно не вирішує.

Крім того, суперечливим потрібно визнати висновок науковця, що виокремлення у правовому статусі засуджених такого елемента, як законні інтереси, зможе усунути існуючі протиріччя в теорії і *практиці* (курсив авт. — К. А.) виконання покарання². Не зовсім зрозуміло, як саме наявність у доктринальному визначенні правового статусу засуджених поняття «законний інтерес» могло б, на його думку, сприяти усуненню зазначених протиріч.

Не додає зрозумілості й проведене дослідження сутності законного інтересу. Як стверджує В. І. Селіверстов, сутність останнього полягає в можливостях, які мають характер прагнення володіння благом, автономії, самостійності, до свободи особистого розсуду. Прагнення визнаються вченим і основним елементом змісту категорії «законний інтерес»³.

Використання терміна «прагнення» в юридичній конструкції, з нашого погляду, є дещо некоректним. Тлумачний словник його трактує як сильне бажання, потяг до здійснення чого-небудь; хотіння. У зв'язку з тим, що виділення законного інтересу як окремого елемента правового статусу, на думку вказаного правника, має го-

¹ Селіверстов В. І. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание : монография / В. И. Селиверстов. — М. : Акад. МВД РФ, 1992. — С. 88.

² Там само. — С. 89.

³ Там само. — С. 93.

ловною метою покращання рівня регламентації й урегульованості в законі цього правового явища, виникає закономірне запитання: а чи взагалі можливо за допомогою нормативних приписів регулювати бажання людини? Ураховуючи те, що елементам правового статусу характерна така властивість, як їх відбиття в нормах об'єктивного права, спірною вбачається можливість закріплення у правових нормах «прагнень», «бажань», «хотінь» засуджених.

Цікавим залишається питання визначення правової категорії, що кореспондує законним інтересам засуджених. Г. Л. Мінаков із цього приводу зазначає, що законним інтересам протистоїть так званий посадовий розсуд. В юридичній літературі вже висловлювалася критика цієї точки зору, адже в такому випадку до правового статусу посадових осіб поряд з їх правами й обов'язками необхідно було б включити самостійним елементом ще й посадовий розсуд. Ще більш сумнівною виглядає ця ідея, якщо враховувати, що розсуд посадовця охоплюється перш за все таким елементом правового статусу, як право. Саме автономність, самостійність, свобода вибору складають сутність суб'єктивного права незалежно від того, кому воно належить. З огляду на такі міркування В. І. Селіверстов пропонує кореспондуючим законному інтересу елементом вважати суб'єктивні права посадових осіб¹. Проте далі сам же він і вказує на те, що законні інтереси теж реалізуються на рівні суб'єктивних прав². За такою схемою при розгляді індивідуального правового статусу засудженого його законним інтересам, які реалізуються як суб'єктивні права, протистоять знову ж таки права посадових осіб установ виконання покарання. Отже, правам кореспондують права! На наше переконання, таку конструкцію важко визнати довершеною з огляду на положення теорії права.

Тим часом, ще М. М. Коркунов писав, що право індивіда неодмінно передбачає відповідний обов'язок. Якщо немає обов'язку, буде проста дозволеність. Надаючи суб'єктивне право, юридична норма надає особі нову силу, збільшує її потужність у реалізації

¹ Селіверстов В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание : монография / В. И. Селіверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – С. 95.

² Там само. – С. 96.

своїх інтересів. Такий прямий і позитивний вплив юридичних норм, який обумовлений установленням відповідних обов'язків і який виражається в розширенні можливостей, ми йменуємо суб'єктивним правом (правомочністю). Правомочність — це можливість здійснення інтересу, зумовлена відповідним юридичним обов'язком. Саме зумовленістю відповідним обов'язком правомочність перш за все і відрізняється від простої дозволеності. Звичайно, усе, на що особа має право, дозволено; але не на все дозволене вона має право, а лише на те, можливість чого забезпечена встановленням відповідного обов'язку. Дозволити одному — не означає зобов'язати іншого¹.

Як аргумент проти окремого виділення у правовому статусі засуджених такого елемента, як законні інтереси, можна навести вислів самого В. І. Селиверстова, що формальна сторона законних інтересів характеризується обов'язковим закріпленням їх у нормативних актах у виді конкретних юридичних формул і, як правило, вони в них містяться у формі прав або обов'язків адміністрації установи виконання покарання чи права суду². У такому разі навіщо вводити якісь додаткові теоретичні категорії, якщо їх формальне закріплення відбувається в таких загальновизнаних елементах правового статусу (в даному випадку посадової особи установи виконання покарання), як права чи обов'язки? Вищевказане лише підтверджує нашу точку зору, що доцільніше все ж таки не вводити нові елементи правового статусу засуджених, а привести у відповідність правову регламентацію й механізм реалізації вже передбачених законодавством прав та обов'язків учасників кримінально-виконавчих правовідносин.

На наше переконання, не можна погодитися з думкою В. І. Селиверстова і про те, що деякі із закріплених суб'єктивних прав в'язнів втілюються у життя на рівні законних інтересів у зв'язку з їх «слабкою гарантованістю»³. Дійсно, певна розбіжність між юри-

¹ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — Изд. 5-е. — СПб. : Изд. юрид. кн. маг. Мартынова Н. К., 1898. — С. 124–125.

² Селиверстов В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание : монография / В. И. Селиверстов. — М. : Акад. МВД РФ, 1992. — С. 96.

³ Там само. — С. 96–97, 103.

дичним і фактичним статусом засуджених існує, але її не слід розуміти як належне і для виправдання вводити спеціальний елемент змісту правового статусу, який хоча якимось чином закріпив би «слабо гарантовані» права. Ситуацію, коли певні права засуджених недостатньо гарантовані державою, треба сприймати не як факт, з яким треба миритися, а як постановку проблеми, заклик до пошуків. Виходом із цієї ситуації має бути покращання гарантованості прав засуджених, а не перетворення їх на законні інтереси, які із самого початку визначаються слабо забезпеченими.

Підсумовуючи проведений аналіз монографічної роботи В. І. Селівєрстова, яка, по суті, залишається найбільш ґрунтовним дослідженням, де аргументується включення до змісту правового статусу засуджених такого елемента, як законні інтереси, і враховуючи, що інших подібних наукових напрацювань у цій сфері майже не провадилося, можна дійти висновку, що в теоретичному обґрунтуванні підстав уведення категорії «законний інтерес» до змісту правового статусу засуджених в науці кримінально-виконавчого права існують значні прогалини.

Неоднозначне ставлення до законних інтересів й у конституційному праві, й у теорії держави і права. Так, деякі теоретики й конституціоналісти взагалі не відносять інтереси особи до юридичних категорій і зазначають, що інтерес передує правам та обов'язкам незалежно від того, знаходять вони пряме закріплення в законодавстві чи просто підлягають правовому захисту з боку держави¹. О. Ф. Скакун до цього додає: «Як категорія позаправова або «доправова», інтерес закріплюється не лише в конкретних правових розпорядженнях, а й у принципах права. Він сприяє формуванню правової настанови особи. Можливо виділення законного інтересу як елемента структури соціального, а не правового статусу»². С. С. Алексєєв вважає, що законний інтерес перебуває в нерозривній єдності із суб'єктивним правом, є його важ-

¹ Чепурнов А. А. Правовой статус личности в Российской Федерации: конституционные основы гарантирования : монография / А. А. Чепурнов. – Ростов н/Д. : Изд-во ДЮИ, 2006. – С. 19.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – С. 379.

ливим моментом і є тотожним суб'єктивній потребі¹. В. В. Субочев теж відзначає суб'єктивний характер законного інтересу і вказує, що він не може бути абстрактним і завжди належить певній особі, оскільки полягає у прагненні користуватися певним благом, досягти якого-небудь результату².

Також варто погодитися з науковцями, які вказують, що законним інтересам властиві такі ознаки, як суб'єктивність, індивідуальність і залежність від конкретної життєвої ситуації. Фактично їх можна розглядати як спонукальні мотиви реалізації прав і виконання обов'язків. Указані автори зазначають, що «законний інтерес» й аналогічні йому поняття якісно неоднорідні правовому статусу особи як статичному утворенню. Включення настільки динамічної й масової категорії призведе до руйнування правового статусу, розмивання його меж і втрати нормативності, а тому визнання законних інтересів одним з елементів правового статусу особи, вважають вони, не є переконливим³.

Щодо джерел закріплення досліджуваної категорії цікаво зазначають М. І. Матузов і О. В. Малько: більшість законних інтересів формально в законодавстві не закріплені, вони можуть виводитись із загальних принципів і духу права⁴.

Теоретиками не виведено й чіткого визначення поняття «законний інтерес». Під ним різні правознавці розуміють: «допустимі законом прагнення суб'єкта із досягнення певних благ»; «юридично передбачені прагнення до одержання тих благ, володіння якими дозволено законодавством»; «відбиті в законі інтереси»; «інтереси, які не знайшли прямого вираження в юридичних правах та обов'язках, але підлягають правовому захисту з боку держави»; законність інтересу як його «правомірність з точки зору духу, а не

¹ Алексеев С. С. Общая теория права : курс : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – С. 115, 157.

² Субочев В. В. Законные интересы как элемент правового статуса / В. В. Субочев // Юрид. мысль. – 2003. – № 3. – С. 28.

³ Чучаев А. И. Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм, классификация : монография / А. И. Чучаев, А. П. Фирсова ; Моск. гос. юрид. акад. – М. : Проспект, 2010. – С. 152–153.

⁴ Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М. : Дело АНХ, 2009. – С. 403.

букви закону» (М. В. Вітрук, Р. Е. Гукасян, В. О. Кучинський, О. А. Лукашева, М. С. Малєїн, Г. В. Мальцев, О. В. Малько, М. І. Матузов, В. О. Патюлін, А. І. Екимов та ін.).

«Законні інтереси ... навряд чи доцільно виділяти як самостійний елемент правового статусу особи. Інтерес передує правам та обов'язкам незалежно від того, дістає він пряме закріплення в законодавстві чи просто підлягає правовому захисту з боку держави»¹. Схожу позицію займає й О. М. Ярошенко, який зазначає, що суспільно значущий інтерес є саме передумовою, притому необхідною передумовою права².

Зазначені проблеми в розумінні сутності і змісту категорії «законний інтерес» як у теорії права й конституційному праві, так і в науці кримінально-виконавчого права, у свою чергу, зумовили виникнення такої ситуації: на даний час бракує єдиного класифікаційного підходу до розмежування того, що саме слід вважати законним інтересом засудженого, а що відносити до їх прав та обов'язків. При цьому у спеціальній літературі все ж таки робляться спроби віднести конкретні норми права, закріплені в законодавстві, до прав, обов'язків чи законних інтересів як елементів правового статусу засуджених до позбавлення волі³. У 1997 р. намагання у цьому напрямі здійснили О. М. Бандурка й В. П. Севостьянов⁴, а у 2006 р. —

¹ Князев В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні / В. Князев // Право України. — 1998. — № 12. — С. 30.

² Ярошенко О. М. Правовий статус сторін трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. М. Ярошенко, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 1999. — С. 20

³ У науково-правових джерелах вказується на умовність такого розподілу. Це пов'язано з тим, що залежно від сукупності різноманітних юридичних фактів, категорій засуджених і конкретних обставин вказані елементи можуть змінюватися або мати множинну природу. Науковці наводять такий приклад: право на роздільне тримання засуджених встановлено у виді загальної норми-припису, порушення якої з боку адміністрації тягне за собою появу в засудженого права на оскарження і захист. Однак ця ж норма зобов'язує останнього відбувати покарання на підставі закріплених вимог роздільного тримання (див.: Бандурка А. М. Правовое положение осужденных к лишению свободы : пособие / А. М. Бандурка, В. П. Севостьянов. — Харьков : Основа, 1997. — С. 20).

⁴ Бандурка А. М. Правовое положение осужденных к лишению свободы : пособие / А. М. Бандурка, В. П. Севостьянов. — Харьков : Основа, 1997. — С. 21–32.

В. М. Трубников і Ю. А. Чеботарьова¹. Зазначимо, що в обох роботах використовувалися доволі схожі критерії, що загалом дає можливість провести порівняння між собою результатів цих досліджень. На жаль, детальний їх аналіз призводить до невтішних висновків. Перш за все це пов'язано зі співвідношенням кількості тих чи інших елементів правового статусу. Роз'яснимо. В обох працях кількість норм, в яких закріплені права засуджених до позбавлення волі, збігається й дорівнює 31, у той час як кількість норм, що містять законні інтереси в період між проведенням першого (1997 р.) і другого (2006 р.) дослідження збільшилась аж на 12, і за підрахунками В. М. Трубникова й Ю. А. Чеботарьової сягнула показника 68 норм. Власне, із цього випливає, що в період активного реформування кримінально-виконавчого законодавства, яке відбувалось в указаний проміжок часу, замість збільшення кількості норм, які встановлювали б права засуджених (які більш гарантовані державою, в першу чергу, наявністю відповідних обов'язків у адміністрації), відбулося збільшення кількості норм, що встановлюють так звані законні інтереси, яким, за висновками вчених, характерна значно менша гарантованість.

Крім того, викликає подив співвідношення кількості норм, що закріплюють законні інтереси, і тих, що закріплюють права засуджених. Адже за аналізованими дослідженнями норм, що містять законні інтереси засуджених, майже вчетверо більше від тих, що встановлюють їх права². Це може свідчити про те, що законодавець сприйняв ідею закріплення можливостей засуджених не в суворо гарантованих законом правах, а в менш забезпечених законних інтересах.

При цьому, однак, повне заперечення існування такої правової категорії, як законний інтерес, було б теж недоречним, особливо

¹ Трубников В. М. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : монографія / В. М. Трубников, Ю. А. Чеботарьова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – С. 171–179.

² В указаних правових джерелах зустрічаються випадки, коли вчені відносять одну й ту саму норму законодавства одночасно і до законного інтересу, і до права. З огляду на це вказаний розрахунок ми провели, виходячи з даних про норми, що закріплюють окремо або права (13 норм), або законні інтереси (51 норма).

зважаючи на прийняте у 2004 р. Рішення Конституційного Суду України (справа про охоронюваний законом інтерес)¹, в якому наводиться дефініція конструкції «охоронюваний законом інтерес», що вживається як синонім поняттю «законний інтерес»². Але положення даного Рішення лише підтверджують окремі вищевисловлені твердження. Так, у його п. 3.3 зазначається, що Конституційний Суд України, виходячи зі змісту конституційного подання, вважає за необхідне здійснити інтерпретацію поняття «інтерес» у вузькому розумінні цього слова, тобто інтерес, який, на відміну від інтересу в широкому розумінні, перебуває виключно в логічно-смысловому зв'язку із суб'єктивними правами, але прямо ними не опосередковується, тобто виходить за межі останніх. У такому значенні слово «інтерес» застосовується в Конституції й у багатьох законах та інших нормативно-правових актах України. Отже, виходячи з вищевказаного Конституційний Суд України (так само як і ми) вважає, що поняття «законний інтерес» невідривно пов'язано із суб'єктивним правом.

Далі в названому Рішенні зазначається: «Зокрема, і суб'єктивне право, і пов'язаний з ним інтерес є дозволами. Але перше є особливим дозволом, тобто дозволом, що відображається у відомій формулі: «Дозволено все, що передбачено в законі», а другий — простим дозволом, тобто дозволом, до якого можна застосовувати не менш відоме правило: «Дозволено все, що не забороняється законом». Інтерес, навіть перебуваючи під охороною закону чи

¹ Рішення у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). Справа № 1–10/2004 : рішення Конституц. Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18–рп/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.

² У Рішенні Конституційний Суд України вирішив, що поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в законах України у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та / або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, що не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам.

права, на відміну від суб'єктивного права, не має такої правової можливості, як останнє, оскільки не забезпечується юридичним обов'язком іншої сторони. Законний інтерес відбиває лише легітимне прагнення свого носія до того, що не заборонено законом, тобто тільки його бажання, мрію, потяг до нього, а отже, й не юридичну, а фактичну (соціальну) можливість»¹.

Ми повністю погоджуємося з таким твердженням, однак хотілося б зосередити увагу на тому, що вказане Рішення присвячено офіційному тлумаченню ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України, тобто воно має, так би мовити, цивілістичний відтінок, що прослідковується за всім текстом документа.

Звернімо увагу на те, що в науці кримінально-виконавчого права (зважаючи на властиві їй предмет і метод) найчастіше використовується саме формула: «Дозволено все, що передбачено в законі», яка, виходячи з тексту цитованого рішення, характерна тому дозволу, що міститься у правах, а не в інтересах. Нагадаємо, що кримінально-виконавчому праву має бути притаманна більша конкретика, бо йдеться про чіткий перелік прав та обов'язків, що надаються (чи не надаються) засудженим до того чи іншого виду покарання. Відповідно простий дозвіл, до якого можна застосовувати правило «Дозволено все, що не забороняється законом» (мова йде про інтерес), не дає такої гарантованості, забезпеченості і стабільності правовим механізмам. Такий дозвіл наділений конкретикою меншою мірою, а тому не властивий правовому інструментарію науки кримінально-виконавчого права.

У зазначеному Рішенні також наведено доволі важливу для нас тезу: «Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним». Але чи можна в такому разі вести мову про оперування категорією «охоронюваний законом інтерес» (чи-то «законний інтерес») у кримінально-виконавчому праві, коли

¹ Рішення у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). Справа № 1-10/2004 : рішення Конституц. Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288. – С. 13.

йдеться не «про звернення до суду за захистом порушених прав акціонерного товариства, акціонером», як у зазначеному Рішенні, а про обмеження найважливіших конституційних прав. На нашу думку, це недоречно. Крім того, сфера відносин, «заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним», у науці кримінально-виконавчого права, видається, має бути максимально звужена. Підкреслимо, що, ведучи мову про засуджених, ураховуючи ступінь обмеженості їх прав, вважаємо, що межі їх правового статусу мають установлюватися чіткими категоріями, до яких не можна віднести законні інтереси з властивою їм абстрактністю.

Отже, розглянувши інститут правового статусу засуджених, ми вважаємо, що елементами його змісту треба визнавати права й обов'язки, оминаючи при цьому включення категорії «законний інтерес». Але не можна виключати, що з часом, коли з'являться більш ґрунтовні дослідження сутності законного інтересу та його місця серед інших елементів змісту правового статусу засуджених, ситуація може змінитись. Неважко передбачити, що проти такого твердження дослідники будуть наводити аргумент, що в самому Кримінально-виконавчому кодексі України містяться згадки про «законні інтереси засуджених»¹, а тому заперечення їх існування суперечить букві закону. Однак із цього приводу слід ще раз підкреслити, що ми не заперечуємо можливості існування такого правового явища, як законний інтерес. Але, на жаль, Кримінально-виконавчий кодекс України не дає чіткого уявлення про те, що саме слід розуміти під законними інтересами, і не вказує, що ці інтереси є елементами змісту правового статусу засуджених. Ми лише вказуємо, що на рівні наукового дослідження не варто виділяти законний інтерес як окремий елемент змісту правового статусу засуджених.

¹ Зокрема, в ч. 2 ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України зазначається, що завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; у ст. 7 вказаного Кодексу закріплено, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси.

В научной статье с позиции науки уголовно-исполнительного права, теории права и конституционного права рассмотрен вопрос отнесения такой правовой категории, как законный интерес, к элементам правового статуса осужденных.

In a scientific article from the perspective of science penal law, legal theory and constitutional law considered for inclusion of such legal category as a legitimate interest in the elements of the legal status of prisoners.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 12 від 14 листопада 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 348.98

В. М. Шевчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ І ВПРОВАДЖЕННЯ «АВТОМАТИЗОВАНОГО РОБОЧОГО МІСЦЯ СЛІДЧОГО»

Розглянуто проблеми впровадження автоматизованого робочого місця слідчого як один із напрямків підвищення ефективності реалізації тактичних операцій у розслідуванні злочинів. Проаналізовано роль та значення «АРМ слідчого» у процесі оптимізації застосування тактичних операцій, окремі проблеми та недоліки, що проявляються у практиці слідчої діяльності. Запропоновано «АРМ слідчого» доповнити окремим модулем «Тактичні операції».

Ключові слова: тактична операція, комп'ютерні технології, «АРМ слідчого», ефективність розслідування.

Серед найбільш перспективних напрямків запровадження проєктів інформаційно-технологічного спрямування особливе місце займає розроблення й використання системи «Автоматизоване робоче місце слідчого», головним завданням якої є забезпечення підтримки у прийнятті рішень. До структури АРМ слідчого входять інформаційно-довідкові, інформаційно-пошукові й інформаційно-консультаційні системи¹. Застосування такого АРМ дає можливість слідчому використовувати інформацію: 1) нормативну, що містить-

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Проблемы разработки, внедрения и использования инноваций в следственной деятельности / В. Ю. Шепітько // Использование современных информационных технологий в правоохранительной деятельности и региональные проблемы информационной безопасности: материалы междунар. науч.-практ. конф. – Калининград: Калининград. юрид. ин-т МВД России, 2006. – Вып. 7 (часть 1). – С. 125–128; Шепітько В. Ю. Вибрані твори / Избранные труды / В. Ю. Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 88; Шепітько В. Ю. Инновации в криминалистике и следственной деятельности / В. Ю. Шепітько // Проблемы управления органами расследования преступлений в связи с изменением уголовно-процессуального законодательства: материалы межвуз. науч.-практ. конф.: в 2-х ч. – М. : Акад. управления МВД России, 2007. – Ч. 2. – С. 44–49.

ся в кримінально-правовому і процесуальному законах, а також в інших нормативно-правових актах; 2) методичну, зосереджену у спеціальній літературі, що містить рекомендації з розслідування окремих видів злочинів; 3) доказову, яка надходить із процесуальних джерел і містить необхідні відомості про обставини розслідуваного злочину; 4) оперативну, що міститься в непроцесуальних джерелах; 5) довідкову, яка охоплює відомості про слідчу дільницю, район, область, а також певну інформацію про організації й підприємства, правоохоронні органи, експертні установи тощо¹.

Такого роду системи, — слушно зауважує Н. Б. Водянова, — надають суб'єкту розслідування безліч переваг у виконанні його професійних функцій. Зокрема, істотно скорочуючи часові витрати слідчого на пошук необхідної інформації, значно мінімізуючи помилки. Вони оптимізують його роботу в цілому, підвищують її якість і тим самим сприяють виробленню і прийняттю своєчасних, обґрунтованих і найбільш раціональних рішень у ході кримінального провадження. У зв'язку із цим, на думку вченого, подальше вивчення й розроблення такого АРМ слідчого, яке буде відповідати сучасним умовам всього процесу розслідування злочинів, вбачається вельми актуальним і необхідним. Основним призначенням програмного забезпечення АРМ слідчого повинна виступати комплексна автоматизація діяльності слідчих органів, а головна мета його розробки, створення й використання полягає в наданні інформаційної підтримки слідчим при виконанні ними своїх функціональних обов'язків².

При цьому варто зазначити, що у спеціальній літературі по-різному визначають поняття «АРМ слідчого». Так, С. А. Ялишев вважає, що автоматизовані робочі місця слідчого становлять собою автономні інформаційні системи, забезпечуючі зберігання значного обсягу поточної інформації по розслідуваних злочинах, оснащені комп'ютерними програмами для висунення версій і планування

¹ Див.: Караханьян А. К. Проблемы компьютеризации расследования / А. К. Караханьян // Актуальные проблемы борьбы с преступностью: материалы респ. науч.-практ. конф., 14–15 мая 1992 г. – Екатеринбург, 1992. – С. 361.

² Див.: Водянова Н. Б. Основы планирования и программирования следственной деятельности : монография / Н. Б. Водянова. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 114–116.

слідчої діяльності¹; Н. Б. Сем'їна розглядає їх як комплекс програмних засобів, розміщених безпосередньо на робочому місці слідчого, застосування яких оптимізує й удосконалює слідчу діяльність у цілому²; Б. В. Андрєєв вважає їх комплексом індивідуальних технічних і програмних засобів, призначених для автоматизації інформаційного забезпечення процесуальної діяльності³; О. О. Белов — багатофункціональним пакетом прикладних програм, сформованих на підставі кібернетичної моделі процесу розслідування⁴.

Отже, автоматизоване робоче місце (АРМ) слідчого можна визначити як сукупність інформаційно-програмно-технічних засобів, що надають слідчому підтримку у прийнятті рішень у процесі розслідування злочинів, автоматизують інформаційне забезпечення його процесуальної діяльності. За своїм технічним навантаженням АРМ слідчого має охоплювати певні комп'ютерно-технічні засоби і програмні продукти. Використання АРМ слідчого спрямовано на оптимізацію, раціоналізацію й удосконалення слідчої роботи.

Структура АРМ слідчого передбачає наявність таких систем: а) технічних засобів, що складається із засобів обчислювальної, комунікаційної, організаційної техніки й технічних засобів спеціального призначення; б) програмних засобів, що складається із системного (загального) і прикладного (спеціального) програмного забезпечення; в) техніко-криміналістичного, методичного й тактичного забезпечення; г) загальних і спеціальних інформаційно-довідкових баз знань та ін. Так, система технічних засобів АРМ слідчого складається з комп'ютера з периферійним обладнанням і

¹ Див.: Ялышев С. А. Информационные технологии и криминалистика / С. А. Ялышев // Фундаментальные и прикладные проблемы управления расследованием преступлений: сб. науч. трудов: в 2-х ч. Ч. 2. — М.: Акад. управления МВД России, 2005. — С. 45.

² Див.: Семьина Н. Б. Основы планирования и программирования следственной деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Н. Б. Семьина. — М., 2009. — С. 15.

³ Див.: Андреев Б. В. Расследование преступлений в сфере компьютерной информации / Б. В. Андреев, П. Н. Пак, В. П. Хорст. — М.: Юрлитинформ, 2001. — С. 85.

⁴ Белов О. А. Информационное обеспечение раскрытия и расследования преступлений: дис. ... канд. юрид. наук / О. А. Белов. — М., 2007. — С. 134–135.

відповідним програмним забезпеченням і комплексу техніко-криміналістичних засобів виявлення, дослідження й фіксації доказової інформації. Програмне забезпечення загальне «керує» роботою комп'ютера та його окремих частин, прикладне (спеціальне) використовується для вирішення окремих завдань¹.

Завдання АРМ слідчого охоплюють: 1) пошуки криміналістично значущої інформації з метою розкриття, розслідування й попередження злочинів; 2) формування й ведіння баз даних, які містять різні відомості про події, осіб та організації, а також іншу необхідну інформацію, що стосується розслідуваних злочинів; 3) підвищення об'єктивності криміналістично значущої інформації, що міститься в базах даних; 4) налагодження єдиної технології обліку й накопичення слідчої інформації; 5) інформаційне забезпечення ведіння кримінальних справ (пошуки необхідної інформації за різними критеріями й умовами, що вводиться слідчим, у взаємозалежних банках даних, а також видача відібраної інформації); 6) забезпечення захисту від несанкціонованого доступу та схоронності останньої; 7) постійне поповнення і своєчасне відновлення інформаційних фондів користувачів; 8) максимальне спрощення процедури введення документів у базу даних (у тому числі і з паперових носіїв) з одночасною перевіркою й установкою зв'язків і залежностей між об'єктами, що вводяться, і вже занесеними об'єктами обліку; 9) проведення аналітичної роботи по виявленню прихованих зв'язків і залежностей, а також виявлення ланцюжків злочинних дій і подій по розслідуваних кримінальних справах.

Для інформаційного забезпечення процесу планування, оформлення слідчим планів розслідування злочинів (у тому числі й по версіях) і планів проведення окремих слідчих дій О. Ф. Родіним запропоновано спеціальний модуль АРМ слідчого, у якому передбачено базу даних у вигляді окремого модуля, в якому зберігається інформація про обставини, що підлягають доказуванню при проведенні

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. – Х.: Право, 2010. – Вип. 19. – С. 194–202; Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. – Х.: Право, 2010. – С. 197–198.

слідчих дій, спрямованих на перевірку типових версій з урахуванням слідчих ситуацій, характерних для певного виду злочину.

Викликає певний науковий інтерес і система, запропонована Н. Б. Водяною¹, на думку якої структура та зміст програмного комплексу «Автоматизоване робоче місце слідчого» повинна охоплювати блоки, які містять у собі: «законодавство» — різні довідкові правові системи із значним масивом правової й довідкової інформації; «документи» — зразки процесуальних документів та їх архітектоніка; «докази» — інформацію про докази по кримінальних справах, що знаходяться у провадженні слідчого; «слідчі дії» — процесуальні правила та криміналістичні рекомендації з проведення окремих слідчих дій; «судові експертизи» — перелік питань, розв'язуваних різними видами судових експертиз, а також об'єкти й методи дослідження експертиз та ін.; «техніко-криміналістичні засоби» — інформацію про сучасні науково-технічні засоби, цілі та правила їх використання; «криміналістичні методики розслідування окремих видів злочинів» — систему наукових знань про механізм учинення окремих видів злочинів, що сприяє встановленню кваліфікуючих ознак конкретного злочину й конкретизації обставин, що підлягають доказуванню, а також рекомендації типових програм з використання відповідуючих реальним умовам слідчої практики тактичних прийомів, методів і засобів розкриття й розслідування окремих видів злочинів; «правоохоронні органи й експертні установи» — систему цих органів та установ; «слідча практика» — відбиття передового слідчого досвіду; «словник термінів» — визначення й тлумачення різних понять, категорій, конструкцій, у тому числі і правових; «довідкова інформація» — відомості різноманітного характеру, що можуть бути корисними слідчому у зв'язку з виконанням його професійних обов'язків (наприклад, дані, що стосуються попереднього вивчення слідів злочину).

Усі ці перелічені блоки містять у собі інформацію, яка тим чи іншим чином може бути використана слідчим у здійсненні його професійної діяльності й тим самим сприяти розкриттю й розслі-

¹ Див.: Водянова Н. Б. Основы планирования и программирования следственной деятельности : монография / Н. Б. Водянова. — М.: Юрлитинформ, 2010. — С. 120–121.

дуванню злочинів. Окрім цього, основним компонентом АРМ слідчого має стати календарний план виконання всіх слідчих функцій на певний період часу. Описані вище блоки покликані доповнювати основний план діяльності слідчого необхідною інформацією, уточнювати його й деталізувати, надавати інформаційну, методичну й технічну підтримку в його роботі. Також разом з вищезгаданими компонентами необхідною є програма «Контроль за якістю і строками розслідування», що працює в автоматичному режимі.

Принцип дії пропонованої форми «АРМ слідчого» полягає в наступному. Спочатку слідчий складає плани розслідування окремих кримінальних справ, що знаходяться в його провадженні, шляхом введення всієї наявної по конкретній справі інформації в пам'ять комп'ютерного устрою за запропонованою формою. За необхідності шляхом застосування ПК він складає детальні плани проведення окремих слідчих або інших дій чи заходів у довільній, зручній для себе формі. При виконанні слідчим цих дій відчутно можуть допомогти блоки, включені в АРМ слідчого, які містять корисну інформацію; далі відбувається автоматизоване об'єднання окремих планів у цілісний план-графік слідчої діяльності на певний період часу. Зазначимо, що слідчий у будь-який час може доповнювати, уточнювати або змінювати відомості в кожному з планів. Завдяки взаємозв'язку і взаємозумовленості між загальним календарним планом діяльності слідчого, планами розслідування окремих кримінальних справ і планами підготовки й проведення окремих слідчих або інших дій і заходів, внесені зміни й доповнення знайдуть відбиття у всіх планах, яких вони стосуються, без втрати яких-небудь відомостей¹.

Разом із тим, незважаючи на безсумнівні переваги впровадження зазначених систем АРМ в практику діяльності слідчого, при їх створенні і застосуванні мають місце певні складнощі та недоліки.

При створенні АРМ не в повній мірі враховувалися широкі можливості сучасних персональних комп'ютерів, які можуть бути успішно використані для потреб слідства. Як вбачається, основною

¹ Див.: Водянова Н. Б. Основы планирования и программирования следственной деятельности : монография / Н. Б. Водянова. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 116–118.

причиною цього є однотипність природи цих програмних продуктів. Вони становлять собою текстовий реєстр з набором бланків (шаблонів) процесуальних документів. Деякі з них містять нескладну пошукову систему у вигляді низки послідовних переліків — від списку слідчих і справ, що перебувають у їх провадженні, до переліку документів у кримінальній справі¹. На жаль, швидкість розвитку комп'ютерних технологій і програмних продуктів значно перевищує швидкість створення спеціальних криміналістичних програмних комплексів, які в подальшому стають незатребуваними при зміні покоління комп'ютерної техніки. У деяких випадках на момент завершення роботи над програмним продуктом операційна система, до якої він був адаптований, виявляється вже застарілою з обмеженим використанням².

Важливим недоліком існуючих баз знань є також те, що супроводжуюче їх програмне забезпечення не відповідає сучасним вимогам (не адаптоване до сучасних операційних систем ЕОМ). До того ж структура цих баз і характер відомостей, що в них містяться, розроблені з метою лише допомогти слідчому в його рутинній роботі з автоматичного складання процесуальних документів, швидко його пошуку в електронному архіві, пошуку відомостей щодо певних процесуальних осіб (експертів, перекладачів, свідків, потерпілих). На жаль, в існуючих базах знань «АРМ слідчого» бракує відомостей, необхідних при виконанні і плануванні слідчим розслідування, побудові слідчих версій, моделюванні події злочину³.

Крім того, як окремий недолік можна також відзначити недостатність у базах даних окремих блоків довідково-інформаційного характеру, що сприяють криміналістичним рекомендаціям, а також брак їх певного алгоритму. У зв'язку із цим при застосуванні цих систем коло функцій слідчого як користувача АРМ звузилося практично до технічного оформлення процесуальних документів.

¹ Див.: Пацкевич А. П. Использование новейших технологий в работе следственных подразделений / А. П. Пацкевич // Юрист-онлайн: Электронный юридический журнал, 2005.

² Див.: Белан Н. Компьютер для юриста / Н. Белан, А. Белан // Законность. — 2002. — № 3. — С. 22.

³ Див.: Шепітько В. Ю. Техніко-криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів / В. Ю. Шепітько // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. — Х. : Вид. «Кроссроуд», 2007. — Вип. 13. — С. 91–92.

Варто вирізнити ще одну проблему застосування АРМ — захист документів від несанкціонованого доступу. Автори-розробники намагаються її вирішити за допомогою АС «Реєстрація». При першому запуску АРМ користувачеві належить пройти процедуру реєстрації, яка вирішує два завдання — захист інформації й автоматичне внесення в документи, що формуються, особистих даних. При реєстрації користувачем заповнюються поля спеціальної бази даних (прізвище, ініціали, посада, класний чин, місце служби тощо), вводиться в систему його власний пароль. Введені особисті дані автоматично вставляються у відповідні місця всіх документів, що формуються в ході роботи даного користувача з АРМ. Пароль захищає складені за допомогою АРМ документи від несанкціонованого доступу¹. Пропонуються інші механізми забезпечення захисту АРМ від останнього².

Перелічені недоліки до певної міри враховані при розробленні програмно-інформаційної системи «АРМ слідчого “Інсайт”», до структури якої входять такі 12 блоків: «законодавство» — нормативно-правові акти, які регулюють діяльність слідчого; «документ» — зразки процесуальних документів; «слідчі дії» — процесуальна регламентація й тактика слідчих дій, зразки планів і схем місця події й умовні позначення об'єктів; «науково-технічні засоби» — техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства; «судові експертизи» — підготовка матеріалів для призначення судових експертиз і типові запитання; «слідча практика»; «криміналістичні методики» — методики розслідування окремих видів злочинів; «навчання» — програми-тренажери; тести для перевірки рівня знань з криміналістики; навчальні відеофільми; «словник термінів» — словник термінів з криміналістики; «бібліографія»; «правоохоронні органи й експертні установи» —

¹ Див.: Разумовская Е. А. Назначение и возможности программного комплекса «Автоматизированное рабочее место следователя» / Е. А. Разумовская // Криминалистика. — 2008. — № 1. — С. 63–65.

² Див.: Андреев Б. В. Защищенный программный комплекс информационного обеспечения расследования преступлений : материалы 15-й науч.-технич. конф. «Системы безопасности» / Б. В. Андреев, В. И. Монастырецкий. — М. : Академия ГПС МЧС России, 2006. — С. 56–58; Белов О. А. Принципы информационного обеспечения раскрытия и расследования преступлений / О. А. Белов // Вестн. криминалистики. — Вып. 3 (19). — М. : Спарк, 2006. — С. 98–100; та ін.

основні відомості й адреси; «додаткова корисна інформація». Головне завдання цієї системи — забезпечення підтримки прийняття рішень¹. «АРМ слідчого “Інсайт”» розміщено в мережі Інтернет².

Створенню програмно-інформаційної системи «АРМ слідчого “Інсайт”» передувала підготовка окремих модулів у вигляді баз знань та інформаційно-пошукових систем і побудова детального алгоритму, за яким у подальшому програмістами складався спеціальний програмний продукт, який і забезпечив роботу цього алгоритму в сучасних інформаційних системах. Автори-розробники — науковці лабораторії «Використання сучасних досягнень науки й техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності Національної АПРН України на підставі дослідження всього процесу створення інформаційних технологій для правоохоронних органів (у тому числі АРМ) та їх окремих етапів, виокремили низку принципів, на яких ґрунтується запропонована система, а саме: 1) відповідність алгоритму, що є фундаментом для створення певної інформаційної технології; 2) модульність і системність (підсистеми створюються у вигляді окремих модулів за функціональним призначенням, які можуть використовуватися як самостійно, так і в комплексі); 3) адаптованість до сучасних операційних систем та інших програмних продуктів; 4) можливість переведення на іншу мову програмування (в тому числі на мову наступних поколінь); 5) простота у використанні й надійність, що дозволяє слідчому, який має навички користувача ПЕОМ середнього рівня, без сторонньої допомоги використовувати АРМ слідчого.

Системне і спеціальне програмне забезпечення «АРМ слідчого “Інсайт”» дозволяє слідчому додатково створювати власні бази даних, складати процесуальні документи і звіти (в тому числі з використанням графічного матеріалу), будувати плани і схеми, моде-

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства та якості слідчої діяльності / В. Ю. Шепітько // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 травня 2009 р. – Х. : Право, 2009. – С. 33–36; Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 50; Шепітько В. Ю. Вибрані твори / Избранные труды / В. Ю. Шепітько. – Х. : Видав. агенція «Апостіль», 2010. – С. 85.

² Автоматизоване робоче місце слідчого – АРМ-слідчого «Інсайт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sledovatel.com.ua>.

лювати об'єкти і події, дуже швидко здійснювати запити й пошуки відомостей щодо окремих осіб, об'єктів і подій, досліджувати аудіо-й відеозаписи, фотознімки, графічні об'єкти та ін.¹

Незважаючи на достатньо позитивний досвід інформатизації слідчої діяльності останнім часом, необхідно констатувати нагальну потребу у подальшому вдосконаленні розроблених інформаційних систем і створенні належних умов для їх успішної реалізації. Виходячи з того, що «АРМ слідчого» — це система відкритого типу, що дає можливість включати в базу даних нові відомості й коригувати існуючі², вважаємо за доцільне доповнити програмно-інформаційну систему «АРМ слідчого “Інсайт”» окремим модулем «Тактичні операції», передбачивши його у блоці «Криміналістичні методики». До того ж, доцільним є створення АРМ судді, передбачивши в його структурі модуль «Тактичні операції». На підтримку викладеної пропозиції можна навести позитивні приклади щодо створення алгоритмізованих типових моделей низки тактичних операцій, окремі з яких введені в пам'ять ЕОМ («Виявлення», «Атрибуція трупа», «Викриття», «Контроль-на закупівля», «Розшук» та ін.)³.

На нашу думку, модуль «Тактичні операції» має складатися з двох рівнів, компонентів: 1) загальні тактичні операції, які можна застосовувати при розслідуванні будь-якого злочину: «Встановлення способу вчинення кримінального правопорушення», «Встановлення особи злочинця», «Встановлення мотивів учинення злочину», «Вста-

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. — Х.: Право, 2010. — Вип. 19. — С. 194–202; Шепітько В. Ю. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации / В. Ю. Шепітько // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов: межвуз. темат. сб. науч. тр. — Калининград: Калининград. юрид. ин-т МВД России, 2009. — С. 15.

² Див.: Шепітько В. Ю. Роль інформаційних технологій у підвищенні якості слідчої діяльності / В. Ю. Шепітько, В. В. Білоус // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні: монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. — Х.: Право, 2011. — С. 288–299.

³ Див.: Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие / С. Ю. Якушин. — Казань: Казан. гос. ун-т, 2010. — С. 49.

новлення місця і часу вчинення кримінального правопорушення», «Встановлення співучасників злочинця», «Затримання злочинця на місці злочину»; «Розшук особи, яка зникла з місця події і переховується від слідства», «Перевірка алібі підозрюваного», «Встановлення свідків», «Перевірка обмови», «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб» та ін.; 2) предметні тактичні операції, що провадяться при розслідуванні окремих видів злочинів. Так, прикладом, при розслідуванні службових злочинів у митній сфері, залежно від проміжних (локальних) завдань на початковому етапі можна виокремити такі тактичні операції: «Затримання хабародавця (або хабароотримувача) на місці вчинення злочину з речовим доказом», «Викриття вимагання хабара за добровільною заявою особи, яка його дає», «Викриття неналежного проведення митного огляду службовою особою внутрішнього митного органу», «Викриття незаконного випуску у вільний обіг посадовою особою внутрішньої митниці товарів без митного оформлення», «Викриття злочинця», «Документ», «Контрольована поставка наркотиків» та ін.¹

Тактичні операції ситуаційно зумовлені, тому слід враховувати слідчі ситуації, що виникають у процесі розслідування службових злочинів у митній сфері. Залежно від обсягу і змісту даних, що послужили підставою для початку кримінального провадження, а також інформації про злочинця пропонується три найбільш типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування: а) існують достатні дані про вчинення службового злочину в митних органах, відома особа, яка його вчинила; б) відомо, що вчинено службовий злочин у митних органах, але особа, яка його вчинила, невідома або інформація про неї обмежена; в) відомо, що вчинено службовий злочин у митних органах, є відомості про злочинця, але той зник з місця події. Стосовно вказаних слідчих ситуацій пропонуються відповідні за змістом і специфікою тактичні операції².

¹ Див.: Шевчук В. М. Проблеми тактичних операцій під час розслідування службових злочинів у митних органах / В. М. Шевчук // Митна справа: Наук.-аналіт. журн. з питань митної справи та зовнішньоекономічної діяльності. – 2003. – № 3. – С. 18–24.

² Див.: Шевчук В. М. Ситуаційна обумовленість тактичних операцій при розслідуванні службових злочинів у митних органах / В. М. Шевчук // Бюлетень М-ва юстиції України. – 2006. – № 1. – С. 54–64.

Отже, створення модуля «Тактичні операції» сприятиме вдосконаленню інформаційно-технологічного програмного комплексу «АРМ слідчого “Інсайт”», розширить межі реалізації в практичній діяльності слідчого сучасних інноваційних проєктів. При розробленні тактичних операцій стосовно розслідування окремих видів злочинів, їх апробації на практиці, відповідну інформацію необхідно надавати до бази даних реєстратору, який і буде вносити запропоновані тактичні операції до модуля «Тактичні операції» в окремі криміналістичні методики з урахуванням наступних елементів: а) етапи розслідування, б) слідчі ситуації, в) проміжні тактичні завдання, г) зміст тактичної операції, д) особи, які взаємодіють при проведенні тактичної операції, е) план тактичної операції. У запропонованій системі мають розміщуватися розроблені, апробовані на практиці тактичні операції. Як правильно зазначає Б. В. Щур, у даному разі йдеться не про науковий пошук або розроблені «навчальні продукти» криміналістики, а про апробовані та рекомендовані до практичного використання доробки, які адаптовані до практичних цілей слідчої діяльності¹.

Рассмотрены проблемы внедрения автоматизированного рабочего места следователя как одного из направлений повышения эффективности тактических операций при расследовании преступлений. Проанализировано роль и значение «АРМ следователя» в процессе оптимизации применения тактических операций, отдельные проблемы и недостатки, проявляющиеся в практике следственной деятельности. Предложено «АРМ следователя» дополнить отдельным модулем «Тактические операции».

The problems of introduction of workstation of investigator are considered as one of directions of increase of efficiency of tactical operations at investigation of crimes. A role and value «ARM of investigator» are analyzed in the process of optimization application of tactical operations, separate problems and defects, showing up in practice of inquisitional activity. It is offered to «APM of investigator» to complement the separate module the «Tactical operations».

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 11 від 15 червня 2013 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шенітько.*

¹ Див.: Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. – Х. : Харків юрид., 2010. – С. 233.

УДК 343.985

Н. В. Павлюк, кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ДО ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Стаття присвячена специфіці підготовки до допиту неповнолітніх під час досудового розслідування. У статті викладені певні рекомендації для удосконалення законодавства України, яке регулює порядок проведення даної процесуальної дії.

Ключові слова: кримінальне провадження, неповнолітні, підозрюваний, події злочину, психологічні особливості, тривалість допиту, показання.

Для ефективного проведення допиту велике значення має його правильна організація, яка полягає в глибокому і всебічному вивченні матеріалів кримінального провадження, ознайомленні зі спеціальними питаннями, з деякими даними про особу допитуваного, складанні плану, визначенні питань щодо створення відповідних умов для здійснення даної процесуальної дії, про місце і час її проведення тощо¹. Підготовчі заходи, з якими пов'язаний порядок допиту неповнолітніх, мають деякі особливості. Процесуальний порядок допиту неповнолітніх передбачений нормами чинного Кримінального процесуального кодексу України (статті 226, 354, 490). Він має свою специфіку і ґрунтується на врахуванні знань про допитуваного, перш за все психологічних характеристиках, що притаманні віку допитуваного. Вік, починаючи з якого неповнолітні можуть виступати на допиті як свідки або потерпілі, у кримінальному процесуальному законодавстві не визначений. Однак слід звернути увагу на те, що особливості, прита-

¹ Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Х.: Консум, 1999. – С. 39–41.

манні психіці неповнолітніх, не є ані психічними, ані фізичними вадами, проте вони, без сумніву, впливають на процеси формування й надання ними показань, що створює чималі труднощі для осіб, які проводять розслідування за кримінальним провадженням, а саме: під час одержання показань від неповнолітніх та під час оцінювання доказів¹. Мінімальний вік, починаючи з якого неповнолітні можуть бути допитані як підозрювані, визначений статтями закону. Відповідно до ст. 22 КК України до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за злочини, винятковий перелік яких надано у ч. 2 ст. 22 КК України². Якщо неповнолітнім, який досяг 11 років, але до виповнення віку, з якого законом передбачена кримінальна відповідальність, вчинене суспільно небезпечне діяння, то за фактом цього діяння порушується кримінальне провадження. Таке провадження вирішується в порядку, передбаченому статтями 498, 499, 500, 501, 502 КПК України, — до неповнолітнього застосовуються примусові заходи виховного характеру³.

Важливим моментом є вивчення особи допитуваного. Від того, наскільки повно й всебічно слідчий вивчить його особу, особливості психіки, багато у чому залежить успіх і результативність допиту⁴. Обсяг і методи цього вивчення залежать від процесуального становища допитуваного, цілей допиту й обставин вчинення злочину⁵.

¹ Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : метод. пособие / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. — М. : ВИ по ИП и РМПП, 1984. — С. 3.

² Кримінальний кодекс України : за станом на 10 січ. 2010 р. / уклад. В. І. Тютюгін. — Х. : Одиссей, 2010. — С. 14–15.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. ; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4651-VI від 13.04.2012 р. — Х. : Право, 2012. — С. 254–256.

⁴ Закатов А. А. Тактика допроса потерпевшего на предварительном следствии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.717 / А. А. Закатов. — Одесса, 1971. — С. 19–20.

⁵ Руководство для следователей : учеб. пособие / Р. С. Белкин, И. В. Виноградов, Г. Г. Зуйков, Л. М. Карнеева, Г. И. Кочаров и др. ; отв. ред. В. В. Найденев, П. А. Олейник. — 2-е изд., перераб. — М. : Юрид. лит., 1981. — Ч. 1. — С. 69.

При провадженні досудового розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми, крім обставин, зазначених у ст. 91 КПК України, слідчий має з'ясувати: 1) вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість останнього, не пов'язану з психічною хворобою, має бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників злочину (ст. 485 КПК України). Законодавцем збільшено кількість обставин, що підлягають встановленню (ст. 487 КПК України), а саме: 1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановка в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; 2) обстановка в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; 3) зв'язки і поведінка неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою¹. Така процесуальна деталізація обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні, є гарантією дотримання й забезпечення прав та свобод неповнолітніх і свідчитиме про повноту проведення розслідування злочину².

Як правило, виклик неповнолітніх на допит проводиться через їх законних представників (ч. 4 ст. 135; ч. 1 ст. 489 КПК України). Інший порядок виклику допускається лише в разі, якщо

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. ; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4651-VI від 13.04.2012 р. – Х. : Право, 2012. – С. 249–250.

² Фаринник В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх / В. Фаринник // Юрид. вісн. України. – 2012. – № 31 (892). – С. 4.

це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження¹.

Обрання місця проведення допиту є серйозним питанням. Закон надає можливість слідчому самостійно визначити це місце залежно від обставин кримінального провадження. Тобто допит здійснюється за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати (ч. 1 ст. 224 КПК України). Згідно з досвідом юридичної практики допит неповнолітніх молодших вікових груп найдоцільніше проводити в обстановці, добре знайомій і звичній для допитуваного, — дитячому садку, школі чи квартирі неповнолітнього або близьких йому осіб². На наш погляд, кабінет слідчого не буде вдало обраним місцем допиту неповнолітніх молодших вікових груп. Як альтернативу рекомендуємо використовувати спеціально обладнаний кабінет психолога, куди слідчий може викликати допитуваного разом із законними представниками та іншими учасниками кримінального провадження.

Допит неповнолітніх старших вікових груп, навпаки, доцільно проводити в кабінеті слідчого, оскільки офіційна, ділова обстановка в поєднанні з роз'ясненням слідчого про необхідність розповісти все, що неповнолітньому відомо, підкреслює важливість того, що відбувається, і налаштовує допитуваного на надання повних та правдивих показань³. Бажано, щоб у кабінеті під час допиту не знаходилися зайняті своїми справами інші слідчі і тим більше сторонні особи, щоб на столі у слідчого не було ніяких зайвих предметів. Більшість слідчих вважає, що місце проведення допиту впливає на ефективність цієї слідчої дії⁴. Практика свідчить, що часто основним

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. ; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4651-VI від 13.04.2012 р. – Х. : Право, 2012. – С. 73; 251.

² Советская криминалистика : учебник / под ред. С. П. Митричева, Н. В. Терзиева. – М. : ВЮЗИ, 1962. – Ч. 1. – С. 332–333.

³ Руководство по расследованию преступлений : науч.-практ. пособие / А. В. Грищенко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. – Х. : Консум, 2001. – С. 448–449.

⁴ Макаренко И. А. Личность несовершеннолетнего обвиняемого как объект криминалистического исследования : монография / И. А. Макаренко. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 258–259.

місцем проведення допиту неповнолітніх є кабінет слідчого. Дані, одержані нами в результаті узагальнення протоколів допиту неповнолітніх на досудовому слідстві, підтверджують, що у 82 % випадків допит, в якому брали участь неповнолітні старших вікових груп, проводився в кабінеті слідчого. У школі були допитані лише 15 % неповнолітніх і вдома — тільки 3 %.

Важливо зазначити, що, на відміну від КПК України 1960 р., який передбачав обов'язок слідчого допитати невідкладно обвинуваченого та в певних випадках підозрюваного, КПК 2012 р. не передбачає обов'язкового допиту неповнолітнього підозрюваного після повідомлення йому про підозру¹. Однак марнування часу може привести до навмисного чи ненавмисного викривлення показань неповнолітніх. Слід враховувати, що одним із чинників, який досить часто сприяє викривленню істини в показаннях, є навіювання — вплив на суб'єкта, що відбувається за межами його волі й поза його свідомістю². Неповнолітні є вразливими й такими, що не володіють достатньо розвиненою здатністю до самостійного логічного мислення, не мають твердих життєвих принципів та переконань³. Вони найбільш схильні до впливу осіб зі свого оточення, особливо тих, хто розпитує їх задовго до приходу слідчого про ті події, учасниками яких вони були, і мимовільно або з певним наміром впливають на останніх, нав'язуючи власне уявлення про цю подію⁴. На достовірність показань також діє чинник часу. Чим більше минає часу з моменту сприйняття, тим значніша ймовірність забування. Подальша діяльність неповнолітнього також впливає на запам'ятовування. Отже, обставини вчиненого діяння можуть частково стертися з його

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / С. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х. : Право, 2012. — С. 386.

² Канторович Я. А. Психология свидетельских показаний / Я. А. Канторович. — Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. — С. 26.

³ Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. — М. : Мысль, 1971. — С. 265.

⁴ Тадевосян В. С. Расследование дел о преступлениях несовершеннолетних : метод. руководство / В. С. Тадевосян. — 2-е изд. — М. : Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1946. — С. 32.

пам'яті¹. Допит по «гарячих» слідах осіб із недостатнім життєвим досвідом нерідко дає позитивні результати, оскільки допитуваний не встигає самостійно деформувати уявлення², тому наголосимо на необхідності внесення відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу України, де доцільно передбачити невідкладне проведення допиту неповнолітнього підозрюваного.

Строк, у який має бути допитаний неповнолітній свідок, законом не встановлений, але допитувати неповнолітніх молодших вікових груп про емоційно нейтральні для них обставини також рекомендується якнайшвидше після сприйняття ними подій злочину. У тих випадках, коли відомо, що події злочину могли сильно схвилювати допитуваного, доцільно проводити цю слідчу дію не раніше ніж через два-три дні після події³.

Важливим елементом підготовки до допиту неповнолітніх є вирішення питання про те, хто з указаних у законі осіб братиме участь під час допиту⁴. Вирішуючи таке питання, слідчий або інший допитуючий повинен враховувати, що присутність законного представника, педагога або психолога під час допиту неповнолітньої особи віком до чотирнадцяти років є обов'язковою. Якщо є така потреба, то на допит неповнолітнього запрошується лікар (ч. 1 ст. 226; ч. 1 ст. 227; ч. 1 ст. 354 КПК України). Педагог чи психолог, лікар, батьки або інші законні представники неповнолітнього можуть бути присутні під час допиту підозрюваного або обвинуваченого у разі, коли неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим (ч. 1 ст. 491 КПК України). Згідно з п. 1 ч. 2 ст. 52 та ч. 1 ст. 490 КПК України обов'язковою є участь захисника при допиті неповнолітньої особи у віці до 18 років, яка підозрюється або обвинувачується у вчинен-

¹ Рахунов Р. Д. Свидетельские показания в советском уголовном процессе / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 142–143.

² Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – С. 359–360.

³ Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : метод. пособие / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВИ по ИП и РМПП, 1984. – С. 20.

⁴ Порубов Н. И. Семинары по криминалистике : учеб.-метод. пособие / Н. И. Порубов, А. А. Закатов. – Мн. : Выш. школа, 1984. – С. 177.

ні злочину. Захисник залучається у кримінальне провадження з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою¹. Оскільки участь захисника у проведенні допиту за участю неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого є обов'язковою, то у разі, коли ця особа або її законні представники не запросили захисника, участь останнього повинен своєчасно забезпечити слідчий², прокурор, слідчий суддя чи суд (ст. 49 КПК України)³.

Особливим питанням порядку допиту неповнолітніх є тривалість його проведення. Кримінальний процесуальний закон України чітко не регламентує тривалість проведення допиту неповнолітніх осіб. Відповідно до ч. 2 ст. 226 КПК України допит неповнолітніх осіб молодших і старших вікових груп не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом — понад дві години на день⁴. Отже, законодавець допускає єдиний підхід до тривалості проведення допиту неповнолітніх різних вікових груп. Чи розумно це? На наш погляд, норма кримінального процесуального закону, що регулює тривалість проведення допиту неповнолітніх, потребує особливо ретельної регламентації.

Аналізуючи рекомендації, що містяться в юридичній літературі стосовно тривалості допиту неповнолітніх осіб, ми одержали таку інформацію, а саме: у більшості випадків продуктивно надавати показання неповнолітні молодших вікових груп можуть від 15—

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. ; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4651-VI від 13.04.2012 р. — Х. : Право, 2012. — С. 124—125; 189; 251; 33.

² Шимановский В. В. Процессуальные особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учеб. пособие / В. В. Шимановский ; под ред. А. А. Любавина. — Волгоград : Высш. следств. школа МВД СССР, 1980. — С. 25.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х. : Право, 2012. — С. 168—170.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. ; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» № 4652-VI від 13.04.2012 р. — Х. : Право, 2012. — С. 125.

20 хвилин, зокрема, це стосується допитуваних 3–5 років; 5–7-річні неповнолітні — близько 20–25 хвилин; 7–10-річні — від 25 до 35 хвилин. Якщо допитуючий за цей час не встигає з'ясувати питання, що його цікавлять, бажано зробити перерву. Після двох періодів допиту продуктивність інтелектуальної діяльності неповнолітніх знижується¹. І. С. Федотов вважає, що тривалість допиту неповнолітніх молодшого віку не повинна перевищувати півтори години². Відносно допитуваних старших вікових груп також не рекомендується проводити тривалий допит без перерви, протягом якої допитуваний міг би трохи відволіктися від внутрішньої напруженості³. На думку психологів, при тривалих допитах зростає можливість сугестивного впливу на неповнолітнього з боку слідчого, оскільки відчуття втоми знижує опір до навіювання. У зв'язку з цим А. О. Шуліченко рекомендує обмежити тривалість допиту неповнолітнього обвинуваченого без проведення перерви однією годиною⁴, і С. В. Тетюев також вважає за доцільне обмежити тривалість допиту неповнолітніх без перерви максимум однією годиною. При цьому, на думку автора, у випадках стомлення неповнолітнього допит має бути перерваний до закінчення часу, що відведений законом на проведення даної слідчої дії. Мається на увазі й загальний час, протягом якого може тривати допит, і час допиту без перерви⁵. О. В. Міщенко вважає, що допит неповнолітнього обвинува-

¹ Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : метод. пособие / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. — М. : ВИ по ИП и РМПП, 1984. — С. 27–28.

² Федотов И. С. Особенности проведения допроса малолетнего потерпевшего от насильственного преступления / И. С. Федотов // Несовершеннолетние: социально-правовые проблемы теории и практики : науч. ст. и материалы Всерос. «круглого стола», провед. на базе юрид. клиники Воронеж. ин-та МВД России. — Воронеж : Воронеж. ин-т МВД России, 2007. — Вып. 3. — С. 135.

³ Леоненко В. В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних / В. В. Леоненко. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 126.

⁴ Шуличенко А. А. Показания обвиняемого: правовой, психологический и нравственный аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. А. Шуличенко. — М., 2008. — С. 26.

⁵ Тетюев С. В. Использование педагогических и психологических знаний в производстве по уголовным делам с участием несовершеннолетних : монография / С. В. Тетюев ; под ред. А. В. Кудрявцевой. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 158.

ченого не може тривати понад 40 хвилин без перерви, а загальна тривалість допиту — більше чотирьох годин у день, оскільки неповнолітній не здатний утримувати увагу більше 40–45 хвилин¹. Кримінально-процесуальний кодекс РФ обмежив час допиту неповнолітнього обвинуваченого, підозрюваного: допит не може тривати понад дві години без перерви. У цілому тривалість допиту не може перевищувати чотирьох годин у день. Проте обмеження тривалості допитів неповнолітніх запроваджено лише щодо обвинувачених і підозрюваних та не має відношення до допитів неповнолітніх свідків і потерпілих².

На нашу думку, вивчення і розробка питання, що пов'язане з тривалістю проведення допиту неповнолітніх, неможливо розглядати у відриві від даних, які містяться у працях із дитячої, вікової та педагогічної психології, психології юнацького віку, оскільки неповнолітнім різних вікових груп притаманні певні психологічні особливості. Чим молодшим є допитуваний, тим коротшим за часом проведення має бути його допит. При невеликій тривалості допит не буде пов'язаний з особливими переваженнями для даних осіб³. Нетривалість допитів неповнолітніх молодших вікових груп та неповнолітніх підліткового віку пов'язана з тим, що ці особи швидко стомлюються, їх увага розсіюється, що призводить до неповноти показань. Якщо допит проводиться протягом тривалого часу, необхідно передбачити перерви для відпочинку й відновлення уваги неповнолітнього⁴.

На наш погляд, регламентація проведення допиту не може бути єдиною для всіх неповнолітніх, враховуючи, що різним віковим групам вказаних осіб притаманні певні психологічні особливості, перш за все пов'язані з рівнем розвитку уваги допитуваного. У зв'язку з

¹ Мищенко Е. В. Процессуальные и психологические особенности допроса несовершеннолетних обвиняемых / Е. В. Мищенко // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2005. — № 3. — С. 142.

² Багаутдинов Ф. Ювенальная юстиция начинается с предварительного следствия / Ф. Багаутдинов // Рос. юстиция. — 2002. — № 9. — С. 43.

³ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. — М. : Юрид. лит., 1969. — С. 105.

⁴ Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : учеб. пособие / А. А. Закатов. — Волгоград : Высш. следств. шк. МВД СССР, 1979. — С. 31.

цим пропонуємо закріпити у законі тривалість проведення допиту неповнолітніх і внести такі зміни у формулювання статей 226, 354, 490 Кримінального процесуального кодексу України, а саме: доповнити частину другу ст. 226 КПК України вимогами такого змісту: «Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться в денний час і не може тривати без перерви. Тривалість допиту обмежується віком допитуваного. Допит особи дошкільного віку 3–5 років не може продовжуватися без перерви понад 15 хвилин, а в цілому — понад 30 хвилин на день. Допит особи дошкільного віку 5–6(7) років — понад 20 хвилин без перерви, а загалом — понад 40 хвилин на день. Допит особи молодшого шкільного віку 6(7)–11(12) років проводиться без перерви не більше 30 хвилин, а в цілому — не більше однієї години на день. Допит особи підліткового віку 11(12)–14(15) років проводиться без перерви не більше 40 хвилин, а в цілому — не більше двох годин на день. Тривалість перерви між періодами допиту осіб 3–14(15) років визначається психологом з урахуванням психічного стану допитуваного. Допит особи віку ранньої юності 14(15)–18 років не повинен перевищувати однієї години без перерви, а в цілому — понад чотирьох годин на день. Тривалість перерви між періодами допиту має бути не менше 10 хвилин з урахуванням психічного стану допитуваного. У випадках втомлення особи допит має бути перерваний до закінчення визначеного часу або перенесений на наступний день». Доповнити ст. 354 КПК України частиною четвертою такого змісту: «Тривалість допиту малолітнього або неповнолітнього свідка визначається відповідно до вимог, передбачених частиною другою статті 226 цього Кодексу». Частини «чотири», «п'ять» указаної статті викласти як частини «п'ять», «шість» відповідно. Формулювання ст. 490 КПК України доповнити такою частиною: «Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого проводиться в денний час і не може тривати без перерви понад одну годину, а в цілому — понад чотири години на день. Тривалість перерв між періодами допиту має бути не менше 10 хвилин з урахуванням психічного стану неповнолітнього. У випадках втомлення неповнолітнього допит має бути перерваний до закінчення визначеного часу або перенесений на наступний день». Дану частину викласти як частину другу вказаної статті.

Статья посвящена специфике подготовки к допросу несовершеннолетних на стадии досудебного расследования. В статье изложены определенные рекомендации для усовершенствования законодательства Украины, которое регулирует порядок проведения данного процессуального действия.

The article is devoted to the specific of arrange for an interview minor on the stage of pre-trial investigation. In the article certain recommendations are expounded for the improvement of legislation of Ukraine, that regulates the order of realization of this judicial action.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 2 від 6 лютого 2013 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шенітько.

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.98

О. П. Білоус, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КОНВЕРТАЦІЙНИЙ ЦЕНТР»

Статтю присвячено актуальним проблемам визначення суті та дефініції економіко-кримінального феномену «конвертаційний центр». Розглянуто підходи до визначення поняття, сформульовано і обґрунтовано дефініцію «конверсійного (конвертаційного) центру».

Ключові слова: «конвертаційний центр», конвертація, конвертування, конверсія, «конверсійний (конвертаційний) центр».

Тіньова сторона процесу розбудови ринкової економіки в нашій державі призвела до виникнення економіко-кримінального феномену, який одержав умовну назву «конвертаційний центр»¹. У середині 90-х рр. XX ст. переведення безготівкових грошових коштів у готівку та заробітна плата «в конвертах» стали формулою виживання по-українськи². Проте сьогодні в результаті злочинної діяльності таких «центрів» економічним інтересам України завдається значна шкода у вигляді як ненадходження до бюджетів податків, зборів, інших обов'язкових платежів, так і прямого відтоку грошових ресурсів у «тіньовий» сектор чи за кордон. Їх діяльність набула не тільки міжрегіонального, але й міжнародного розмаху, і часто супроводжується приховуванням валютної виручки на рахунках іноземних банків, що сприяє безперешкодному відмиванню грошових коштів з можливістю подальшого, вже легального, інвестування їх в економіку України та інших країн. Розгалужене функціону-

¹ Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – С. 309.

² Фионик Д. Бой с тенью / Д. Фионик // Фокус. – 2013. – № 9. – С. 20.

вання значної кількості таких «центрів» як структурного елемента технологій злочинного збагачення щорічно завдає багатомільярдних збитків державі, юридичним та фізичним особам. Лише за 2012 р. органами Державної податкової служби України була припинена незаконна діяльність 82 «конвертаційних центрів», злочинний обіг яких склав близько 12,7 млрд грн з ймовірними втратами Державного бюджету тільки від ненадходження або незаконного відшкодування з Державного бюджету податку на додану вартість у розмірі 2,1 млрд грн. Було також виявлено 546 суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності, встановлено 9 102 контрагенти, що скористалися послугами «конвертаційних центрів», і 1 530 контрагентів, що співпрацювали з останніми¹. Зазначене дозволяє стверджувати, що операцію «Конверт», спрямовану на виявлення та знищення «центрів конвертації коштів», обґрунтовано визначено одним із найважливіших напрямів діяльності ДПС України², а ефективну роботу з ліквідації наслідків діяльності «конвертаційних центрів» — одним із головних пріоритетів діяльності податкової міліції³.

Окремим аспектам розслідування злочинів, пов'язаних з використанням суб'єктів господарювання з ознаками фіктивності та «конвертаційних центрів», приділялася значна увага в наукових працях таких представників науки криміналістики, як: В. В. Білоус⁴, А. Ф. Волобуєв⁵,

¹ Звіти про виконання щоквартальних планів роботи ДПС України на 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sts.gov.ua/diyalnist-dpa-ukraini/plani-ta-zviti-roboti-dpa-u/81935.html>.

² Налоговая определилась с направлениями работы [Електронний ресурс] // Лига.Новости. – 2011. – Режим доступу: <http://news.liga.net/news/economics/519121-nalogovaya-opredelilas-s-napravleniyami-raboty.htm>.

³ За 2012 год налоговая вернула в бюджет 370 млн грн за счет ликвидации конвертационных центров [Електронний ресурс] // Корреспондент. – 2012. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/taxes/1436427-za-2012-god-nalogovaya-vernula-v-byudzhets-370-mln-grn-za-schet-likvidacii-konvertacionnyh-centrov>.

⁴ Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2006. – С. 95–212.

⁵ Волобуєв А. Ф. Проблеми застосування ст. 209 КК України при розслідуванні економічних злочинів / А. Ф. Волобуєв // Право і безпека. – 2003. – Т. 2. – № 1. – С. 68.

В. А. Журавель¹, В. В. Лисенко², В. Ю. Шепітько³ та інших вчених. Однак, не зважаючи на наукову і практичну значущість їх доробку, на сьогодні не досягнуто єдності у вирішенні низки дискусійних питань, зокрема, щодо визначення поняття «конвертаційний центр», систематизації його криміналістично значущих ознак, встановлення внутрішньої структури, видів «конвертаційних центрів», їх місця в системі технологій злочинної діяльності, закономірностей механізмів використання, кореляційних зв'язків з іншими злочинами, а також широкого кола інших, не менш важливих, проблем, що залишаються нерозкритими або висвітленими фрагментарно.

Ефективність діяльності органів кримінальної юстиції не в останню чергу залежить від правильного визначення криміналістичних категорій і чітких критеріїв, за якими одне суспільно небезпечне явище може бути відмежоване від інших суміжних. Важливу роль у цьому процесі відіграють дефініції (передусім законодавчі). Якісне криміналістичне забезпечення протидії аналізованому злочинному явищу потребує першочергового визначення поняття «конвертаційний центр». Здійснити це вбачається за можливе з урахуванням суті широкого кола похідних від нього термінів, якими доволі часто оперують представники вітчизняних ділових кіл, органів державної влади, засобів масової інформації і звичайні громадяни. Серед них: «вища форма фіктивного підприємництва», «нелегальна фінансова структура», «тіньова структура», «пральня», «гаманець», «підпільний центр», «конвертаційний центр», «конвертаційний центр нового зразка», «конверт-центр», «центр конвертації», «центр конвертації коштів», «центр конвертації грошових коштів», «центр з мінімізації сплати податків», «центр фіктивного банкрутства», «центр з нелегальної кон-

¹ Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : [наук.-практ. посіб.] / В. А. Журавель. – Х. : Одиссей, 2005. – 312 с.

² Лисенко В. В. Фиктивные фирмы. Криминалистический анализ : монография / В. В. Лисенко. – К. : Парламентское изд-во, 2002. – 111 с.; Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції: (Теорія та практика) : монографія / В. В. Лисенко. – К. : Логос, 2004. – 324 с.

³ Шепітько В. Ю. Фіктивне підприємництво (криміналістична характеристика та програма розслідування) : довідник слідчого / В. Ю. Шепітько, В. В. Білоус. – Х. : Одиссей, 2007. – 184 с.

вертації коштів у готівку і формування незаконного податкового кредиту», «конвертаційно-транзитна група» або «транзитно-конвертаційна група», «конвертатор», «конвертант», «конверташка», «конверт», «фірма-конвертатор», «конвертаційне турагентство», «злочинний синдикат», «конгломерат», «синдикат з відмивання грошей», «шахрайський синдикат» тощо. З їх функціонуванням пов'язується виникнення такого феномену, як «король конвертації».

Зауважимо, що для характеристики окремого «конвертаційного центру» нерідко вживаються такі терміни, як: «потужний», «великий», «самий великий», «найбільший», «нового зразка» тощо. Проте використання як самого терміна «конвертаційний центр», так і наведених характеристик, слід визнати абсолютно умовним у зв'язку з тим, що чинне законодавство України дотепер не закріплює ані дефініції поняття «конвертаційний центр», ані переліку його типових ознак, ані правових підстав для класифікації за будь-якими чітко визначеними критеріями як самого явища, так і його окремих криміналітично значущих ознак.

З огляду ж на масштаби поширення злочинного явища і розміри заподіюваної шкоди, така законодавча прогалина є недопустимою. Нагальна потреба у визначенні поняття «конвертаційний центр» зумовлена й тим, що державні інституції давно і регулярно де-факто оперують цим не визначеним де-юре терміном: Державна податкова служба України — у планах діяльності та звітах про виконання планів роботи, Державна служба фінансового моніторингу України — у типологіях легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, суди — у вироків щодо фіктивного підприємництва та ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) тощо. Відомим є випадок використання словосполучення «конвертаційний центр» під час державної реєстрації юридичної особи та видачі їй ліцензії на провадження певного виду господарської діяльності¹.

¹ Див., наприклад: Про переоформлення дозволу на здійснення професійної депозитарної діяльності зберігача: наказ Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 4 жовтня 1999 р. № 262; Про видачу ліцензії на провадження професійної діяльності на фондовому ринку: наказ Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20 серпня 2012 р. № 698.

Можна зустріти алегоричне визначення «конвертаційних центрів» як численних сердець, через які помпуються кров (гривні, долари, євро) єдиної фінансової системи, яка поєднує офіційну й тіньову економіку України¹. А. Ф. Волобуєв визначає їх як своєрідну протиправну фінансову систему². Фахівці ДСФМ України відзначають, що використання таких «центрів» є важливим елементом кримінального механізму легалізації незаконно здобутих коштів. По своїй суті «конвертаційні центри» є похідними комбінаціями, які поєднують в собі використання не лише таких елементів, як фіктивні й транзитні підприємства, підставні особи, підроблені документи, втрачені паспорти, а й такий елемент, як цінні папери³. «Конвертаційні центри» є ланкою етапу легалізації, їхні учасники переводять безготівкові кошти в готівку, а також на поточні рахунки підприємств з ознаками фіктивності, маскуючи при цьому свою протиправну діяльність легальним бізнесом. Підприємства — клієнти «конвертаційних центрів» перераховують безготівкові кошти на рахунки суб'єктів підприємницької діяльності з ознаками фіктивності, використовуючи систему «клієнт-банк» при керуванні рахунками, кошти досить оперативно можуть перераховуватися на рахунки фізичних осіб, у т. ч. за нібито поставлену продукцію (надані послуги, виконані роботи й т. п.). Для операцій з отримання готівки широко застосовуються пластикові платіжні картки⁴.

¹ Высоцкий С. Госкомобнал. Власть берет под контроль теневую экономику [Електронний ресурс] / С. Высоцкий // Фокус. — 2010. — Режим доступу: <http://focus.ua/politics/142527/>.

² Волобуєв А. Ф. Проблеми застосування ст. 209 КК України при розслідуванні економічних злочинів / А. Ф. Волобуєв // Право і безпека. — 2003. — Т. 2. — № 1. — С. 68.

³ Типології легалізації (відмивання) доходів, одержаних у результаті здійснення фінансових операцій з неліквідними цінними паперами [Електронний ресурс] : [наказ Держ. служби фінансового моніторингу України від 20.12.2007 № 230]. — Режим доступу: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2007/25.12.2007/Typologies.htm.

⁴ Типології легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом «Властивості та ознаки операцій, пов'язаних з відмиванням коштів шляхом зняття готівки. Тактичне дослідження та практичне розслідування» [Електронний ресурс] : [наказ Держ. служби фінансового моніторингу України від 25.12.2009 № 182]. — Режим доступу: http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=114&art_id=1890&lang=uk.

Аналіз інших визначень, що містяться в окремих нормативно-правових актах, науковій літературі, повідомленнях преси тощо, засвідчує їх суперечливість та значну віддаленість від ідеалу, проте дозволяє виокремити два основні підходи у визначенні суті та поняття «конвертаційного центру» як неформального об'єднання: 1) юридичних осіб; 2) фізичних осіб.

Наприклад, авторський колектив науково-практичного посібника «Протидія злочинам, що пов'язані з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом» (2006)¹ і О. Г. Варчук під «конвертаційним центром» пропонують розуміти мережу фіктивних підприємств, яка створюється для надання незаконних послуг щодо переведення готівкових коштів у безготівкову форму або їх переведення у вільноконвертовану валюту за певну плату². За визначенням А. Ф. Волобуєва, «конвертаційні центри» являють собою мережі зареєстрованих в установленому порядку підприємств, створених організованими злочинними угрупованнями не для заняття статутною підприємницькою діяльністю, а для здійснення «тіньових» фінансово-господарських операцій, зокрема, для незаконної конвертації гривні у ВКВ³. Тому викритий влітку 2012 р. «конвертаційний центр» зі злочинним обігом у розмірі 1,2 млрд грн, до складу якого входило 25 фіктивних підприємств, зареєстрованих на території Запорізької, Київської і Львівської областей, і послугами якого скористалися 3 тис. суб'єктів господарювання практично з усіх областей України, визначено як злочинний синдикат⁴. Дійсно, за своєю суттю конкретний «конвертаційний центр» може бути подібним до об'єднання підприємств певної організаційно-правової форми, наприклад, з

¹ Протидія злочинам, що пов'язані з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом : наук.-практ. посіб. / С. І. Ніколаюк, Д. Й. Никифорчук, А. Г. Семчук та ін. – К. : КНТ, 2006. – С. 104.

² Варчук О. Г. Про технології злочинної діяльності як об'єкт криміналістичного дослідження / О. Г. Варчук // Актуальні проблеми кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Міжнародного гуманітарного університету. – О. : Фенікс, 2011. – С. 74–75.

³ Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – С. 309.

⁴ На западе Украины разоблачен крупный конвертцентр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/ru/news/ukraine/2012/07/20/75093>.

числа визначених ст. 120 ГК України (асоціація, корпорація, консорціум, концерн) або інших відомих господарських об'єднань (комбінат, трест, картель, синдикат). Проте так як суб'єктом кримінальної відповідальності за чинним українським кримінальним законодавством є фізична, а не юридична особа, і до того ж значна кількість останніх використовується в межах діяльності «конвертаційного центру» виключно як знаряддя злочину, то з'ясування суті й виведення дефініції «конвертаційного центру» доцільно здійснювати через розгляд цих осередків як об'єднань не юридичних, а фізичних осіб.

Так, ДПС України визначає «конвертаційний центр» як злочинну групу, метою якої є надання послуг із конвертації та перерахування коштів до тіньового сектору економіки, легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом, а також надання послуг з ухилення від сплати податків до бюджету¹. Судовими вироками у низці кримінальних проваджень² дії осіб, причетних до створення та функціонування «конвертаційних центрів», кваліфіковано за ч. 3 ст. 28 КК України, згідно з якою злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом із розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Стаття 2 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності визначає «організовану злочинну

¹ Про затвердження форм та порядків складання звітів про результати діяльності підрозділів податкової міліції : наказ ДПА України від 22 травня 2009 р. № 268.

² Див., наприклад, вирок у кримінальному провадженні: № 1-230. Реєстраційний номер в ЄДРСР: 7453391. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7453391>; № 1-641/09. Реєстраційний номер в ЄДРСР: 6981718. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6981718>; № 1-213/2010. Реєстраційний номер в ЄДРСР: 8378990. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8378990>; № 1-363/11. Реєстраційний номер в ЄДРСР: 21612946. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21612946>; № 0808/2470/2012. Реєстраційний номер в ЄДРСР: 25349424. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25349424>; № 0818/3221/2012. Реєстраційний номер в ЄДРСР: 26220250. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26220250>.

групу» як структурно оформлену групу в складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду.

А наприклад, дії організаторів викритого в лютому 2013 р. у м. Києві «конвертаційного центру», з використанням якого за два роки було незаконно переведено у готівку близько 460 млн грн, кваліфіковано, зокрема, і за ч. 1 ст. 255 КК України («Створення злочинної організації»)¹. Відповідно до ч. 4 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп. «Конвертаційні центри», — стверджує А. Є. Гутник, — це ретельно законспіровані й чітко структуровані особливо стійкі злочинні угруповання, які існують при комерційному банку або в тісному співробітництві з ним з метою протиправного переведення безготівкових коштів у готівку і навіпаки, у тому числі й з ухиленням від оподаткування².

Згідно з п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13 утворення (створення) організованої групи чи злочинної організації слід розуміти як сукупність дій з організації (формування, заснування) стійкого злочинного об'єднання для заняття злочинною діяльністю. Відтак організована група і злочинна організація висту-

¹ В Киеве «накрыли» конвертационный центр, «отмывший» полмиллиарда гривен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/criminal/2013/02/07/886656.html>.

² Гутник А. Є. Запобігання податковою міліцією ухилення від сплати податків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Є. Гутник. – Х., 2000. – С. 13–15.

пають різновидами стійкого злочинного об'єднання. Тому створене для заняття злочинною діяльністю з використанням можливостей суб'єктів господарювання об'єднання фізичних осіб, що відповідає критеріям ч. 3 і ч. 4 ст. 28 КК України, слід розглядати як стійке злочинне об'єднання.

Виведення науково обгрунтованої дефініції терміна «конвертаційний центр» потребує також аналізу етимології слів «конвертаційний» і «центр» з подальшим синтезом отриманих результатів у визначення цієї криміналістично значущої категорії.

Так, **центр** (лат. *centrum* — вістря; осереддя, осередок, зосередження) означає місце зосередження чого-небудь, якої-небудь діяльності, керівництва чимось; важливий пункт, осередок чого-небудь, з якого здійснюється керівництво якою-небудь діяльністю; найвищий орган керівництва якою-небудь діяльністю; те, що є найголовнішим, найважливішим, основним; те, навколо чого, або той, навколо якого групується, якому підпорядковується все інше¹. Відповідно централізовувати — збирати, зосереджувати в одних руках, в одному місці².

І якщо правильність вживання слова «центр» по відношенню до осередків, якими координується і навколо яких групується відповідна злочинна діяльність, не викликає жодних сумнівів, то сформована протягом понад двох десятиліть традиція називати такі центри «конвертаційними» виявляється хибною з урахуванням такого.

Так, **конвертувати** (лат. *convertere* — змінювати, перетворювати) походить від іменника «конверсія» і означає здійснювати її (конверсію) у вузькому значенні (наприклад, обмінювати одну ва-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпін'я : Перун, 2009. — С. 1581; Даль В. И. Современный толковый словарь русского языка / В. И. Даль. — Ростов н/Д : Владис, 2011. — С. 1032; Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. — М. : Эксмо, 2007. — С. 868; Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов ; под ред. Л. И. Скворцова. — 27-е изд., испр. — М. : Оникс ; Мир и образование, 2011. — С. 700.

² Даль В. И. Современный толковый словарь русского языка / В. И. Даль. — Ростов н/Д : Владис, 2011. — С. 1032.

люту на іншу)¹; здійснювати перерахунок, а також взагалі змінювати, перетворюючи в нову форму, в нову якість². **Конвертування** — це здійснення конверсії (стосовно даних — зміна форми подання даних без зміни їх змісту, стосовно валюти — переведення вартості однієї національної валюти в іншу, що здійснюється за певною шкалою)³.

У свою чергу, під конверсією на пострадянському просторі у більшості випадків прийнято розуміти переведення підприємств військово-промислового комплексу на випуск товарів народного споживання (конверсія військового виробництва)⁴. Проте це лише одне і до того ж не саме об'ємне значення цього терміна, так як **конверсія** — (лат. *conversion* — звернення, перетворення, переказ) в економіці означає переведення будь-яких промислових підприємств із виробництва однієї продукції на випуск якісно іншої, а в фінансовій сфері — обмін, перетворення, перерахунок⁵, що передбачає істотне перетворення, зміну умов, заміну одних об'єктів виробництва іншими або одних фінансових інструментів на інші. Наприклад, розрізняють **зворотну конверсію** (зворотний обмін зобов'язань на цінні папери), **конверсію акцій** (обмін акцій на цінні папери іншого типу (випущені тією самою компанією), **конверсію цінних паперів** (обмін цінних паперів на цінні папери іншого виду, що їх випустила та сама компанія), **конверсію валюти** (обмін однієї валюти (в т. ч. вітчизняної) на іншу (в т. ч. іноземну) за діючим валютним курсом (конвертація)⁶.

¹ Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. — М. : Эксмо, 2007. — С. 382.

² Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов ; под ред. Л. И. Скворцова. — 27-е изд., испр. — М. : Оникс ; Мир и образование, 2011. — С. 243.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2009. — С. 563.

⁴ Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов ; под ред. Л. И. Скворцова. — 27-е изд., испр. — М. : Оникс ; Мир и образование, 2011. — С. 243.

⁵ Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. — М. : Эксмо, 2007. — С. 381.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2009. — С. 563.

Слід зауважити, що слово **«конвертаційний»** — це прикметник, що походить від слова **конвертація**, яка, у свою чергу, означає переведення вартості однієї національної валюти в іншу, що здійснюється за певною шкалою¹ (є одним із видів конверсії). При цьому терміном «конвертація» взагалі не охоплюється переведення безготівкових грошових коштів у готівку, зменшення податкових зобов'язань чи формування фіктивного податкового кредиту з ПДВ, легалізація «брудних» доходів, що є найбільш затребуваними видами діяльності «конвертаційних центрів». Натомість поняття «конверсія» за своїм обсягом є значно ширшим за «конвертацію» і повністю поглинає останню. Це важливо враховувати, оскільки конвертація валют є одним із видів діяльності, що здійснюється з використанням «конвертаційних центрів», однак ніколи не була домінуючим серед них. «Конверсія» як обмін, перерахунок, переказ, зміна або істотне перетворення (перелицьовування, обертання, надання нового вигляду або перероблення однієї речі в іншу) в широкому сенсі охоплює перетворення зобов'язань платника податків перед державою у зобов'язання держави перед платником, «брудних» доходів у легалізовані активи, безготівкових грошових коштів у готівку і навпаки тощо. Саме термін «конверсія» використовується і в ст. 6 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., що набула чинності для України 20 червня 2004 р., якою регламентовано криміналізацію відмивання доходів від злочинів.

Етимологічний аналіз викладеного дозволяє стверджувати, що першоосною для виникнення таких термінів, як «конвертування», «конвертація», «конвертаційний», послужило слово «конверсія», що означає «перетворення» у буквальному перекладі *«conversion»* з латині та низки інших іноземних мов. А так як похідним від іменника «конверсія» є прикметник **«конверсійний»**², то злочинні осередки діяльності з ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), незаконного переведення грошових коштів у готівку,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпін'я : Перун, 2009. — С. 563.

² Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов ; под ред. Л. И. Скворцова. — 27-е изд., испр. — М. : Оникс ; Мир и образование, 2011. — С. 243.

привласнення або заволодіння чужим майном, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, тощо правильно іменувати не «конвертаційними», а «конверсійними» центрами.

З урахуванням мети створення і плану злочинної діяльності, тривалості існування, матеріальної бази, кількісного складу, вербування нових членів, структури та ієрархії, наявності корупційних зв'язків, існування певних правил поведінки членів, розподілу між ними функцій¹, закономірностей створення, функціонування і припинення діяльності використовуваних суб'єктів господарської діяльності та інших типових криміналістично значущих ознак можна констатувати, що **«конверсійний (конвертаційний) центр»** — це стійке злочинне об'єднання, створене з метою заняття злочинною діяльністю під прикриттям і з використанням можливостей офіційно зареєстрованих суб'єктів господарювання для одержання, прямо чи опосередковано, фінансової або іншої матеріальної вигоди.

Стаття посвящена актуальним проблемам определения сущности и дефиниции экономико-уголовного феномена «конвертационный центр». Рассмотрены подходы к определению понятия, сформулирована и обоснована дефиниция «конверсионного (конвертационного) центра».

This article is devoted to the topical issues of determining the nature and definition of economic and criminal phenomenon of «conversion center». The approaches to the concept definition have been examined, the definition of «conversion center» has been formulated and substantiated.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 12 червня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шепітько.*

¹ Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями [Електронний ресурс] : [постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 13]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/E6CF63D360AE10EEC2257101004E7995?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=E6CF63D360AE10EEC2257101004E7995&Count=500&>.

УДК 343.919

О. В. Дубович, аспірантка Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СУТНІСТЬ ЯВИЩА БЕЗДОМНОСТІ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ОЦІНКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У науковій статті розкривається природа та зміст явища бездомності, аналізується соціальна практика оцінки цього явища. Разом із тим у статті встановлюється співвідношення таких понять, як особа без визначеного місця проживання, бездомна особа, безпритульна особа та ін.

Ключові слова: протиправна поведінка, правопорушник, бездомність, безпритульність, житло.

Чимало років соціально-економічна ситуація в Україні характеризується нестабільністю, невизначеністю економічних перспектив і довгострокових програм розвитку суспільства, а також непослідовністю реалізації відповідних заходів останніх. У свою чергу, це зумовлює й заглибоє стан політичної нестабільності та економічної кризи соціуму в цілому. Як наслідок, населення країни перебуває в стані невпевненості у завтрашньому дні, адже будь-яка нестабільність негативно відбивається на житті пересічних громадян. Особливу тривогу суспільства викликає прошарок громадян, становище яких характеризується не просто як бідність, а як повне зубожіння через відсутність житла, роботи, загальну деградацію особистості як такої¹.

Серед зазначеної низки соціальних негараздів вітчизняного суспільства, які можуть трапитися із сучасною людиною, бездомність виявляється чи не найгострішою проблемою. Слід відмітити, що одним із атрибутів безпечного й комфортного життя людини як істоти, котру у природно науковому сенсі позначають як наділену

¹ Бланків А. С. Актуальні проблеми попередження бездоглядності на правопорушень неповнолітніх / А. С. Бланків // Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи: матеріали Міжнар. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). – К. : УЦП, 2006. – С. 114–117.

розумом людину (*homo sapiens*), є своєрідний генетичний зв'язок останньої із житлом, тобто із певним місцем її перебування, яке слугувало б людині для її відпочинку, захисту від будь-яких зовнішніх природних впливів і небезпечних чинників, пов'язаних із людською поведінкою, тощо. Ще прадавні оселялися у печерах, скелях, міжгір'ях та ін., що виявлялися прототипом первісного житла, яке слугувало їм для відпочинку, своєрідного орієнтиру в ареолі перебування племен, а головне — для безпеки власного життя. Отже, житло — це прояв інстинкту безпеки людини, яка є вітальною потребою цієї істоти, однією з найперших потреб поряд із потребами у теплі, сні, їжі тощо. Так і повелося у цивілізаційному житті людства, що людина для свого нормального існування, власної реалізації будь-якого позитивного соціального потенціалу не може існувати поза домівкою, притулком, укриттям тощо¹. Недаремно право на житло сьогодні визнається конституційним правом людини. У Конституції України особливим чином наголошується на тому, що кожен має право на житло (ст. 47). Поряд із цим в Основному Законі закріплюється й низка похідних від нього прав, зокрема, право на недоторканність житла, право на отримання житла у порядку соціального захисту, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає у тому числі й житло, а так само обов'язки держави створити умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, а також надати безоплатно або за доступну плату житло громадянам, які потребують соціального захисту.

Але є і зворотний бік людського існування і незабезпечення гідного рівню гарантування зазначеного вище права — відсутність житла (постійного або тимчасового), яке б відповідало певним уявленням щодо створення нормальних умов існування й розвитку людини. І як наслідок людина опиняється на вулиці. Ось тут і виникає явище бездомності, носіями якого стають особи без визначеного місця проживання. Проте перш ніж перейти до аналізу цього явища та його соціально-правової оцінки у просторово-часовому вимірі, вважаємо за доцільне зробити кілька зауважень

¹ Всемирная история : учебник / под ред. Г. Б. Полек. — М. : Культура и спорт, 1997. — С. 186.

принципового характеру, що сприятиме ясності й послідовності викладення логічних міркувань і точності формулювань похідних положень.

Взагалі проблема збільшення такої частини населення, як бездомні, має міждисциплінарний характер, оскільки є предметом дослідження цілої низки суспільних наук, як-от: соціології, психології, конфліктології, педагогіки та ін. Так, наприклад, соціологів цікавить розробка понятійного апарату, що розкриває загальне та відмінне в категоріях «бездомний» та «особа без визначеного місця проживання», підбір та процедура застосування відповідного інструментарію дослідження, здатного отримати адекватне уявлення про сутність явища, його масштабі, походження, з'ясування місця бездомності у структурі сучасного суспільства та ін.¹

Разом із тим цей феномен розглядається й з позиції природних наук, наприклад, такого розділу медицини, як психіатрія. Так, у Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду зазначається, що до розладів потягів відноситься дромоманія, тобто патологічна схильність до бродяжництва, коли хворі без видимої причини залишають постійне місце проживання й безцільно переїжджають із одного міста до іншого, де бродять по вулицях, жебрають, а потім знову залишають його². Ця аномалія віднесена до рубрики F63.9 (розлад звичок і потягів неуточнений). До речі, дана форма психічних розладів наводиться не у всіх класифікаціях психічних розладів, однак у судово-психіатричній практиці такі випадки зустрічається, а тому мають потребу в диференційованій експертній оцінці.

Проблема бездомності потребує навіть філософського осмислення. Незважаючи на свою відвічність, в літературі, як і раніше,

¹ Докладніше див.: Курушин В. В. Система социальной адаптации лиц без определенного места жительства в условиях мегаполиса: социологический аспект : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / В. В. Курушин ; Моск. гом. ун-т сервиса. – М., 2004. – С. 26; Соловьева З. А. Реабилитация бездомных: исследование «ночлежка» / З. А. Соловьева // Журн. социологии и антропологии. – 2001. – Т. IV. – № 3. – С. 37–42; Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология / Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Гардарики, 1996. – С. 432; та ін.

² ² Докладніше див.: Классификация психических расстройств по МКБ-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medic-lit.ru/sudebnaya_psihiatriya_lek.php?id=24. – Заголовок з екрана.

зустрічається мало серйозних праць фундаментального характеру, присвячених комплексному дослідженню цих верств населення. Зокрема, недослідженими залишаються соціальні, соціально-економічні, правові та морально-етичні аспекти життєдіяльності бездомних осіб. З урахуванням викладеного можна констатувати, що у сучасній науці практично не визначений загальноприйнятий підхід до алгоритму вивчення безпритульної частини населення¹.

Водночас важливою умовою якості будь-якого кримінологічного дослідження є встановлення чіткого змісту уживаних термінів, особливо тих із них, які запозичені з буденного життя. Зазначене має безпосереднє відношення до дослідження злочинності осіб без певного місця проживання, оскільки в спеціальній літературі з кримінології практично відсутня усталений термінологічний апарат стосовно позначення категорії даних осіб, які вчинили ті чи інші злочинні діяння. Так, нерідко йдеться про злочинність бездомних, безпритульних, бродяг, бомжів, маргіналів і т. п. без розставлення смислових акцентів на особливості цих не завжди ідентичних груп цих правопорушників². Разом із тим не слід забувати й про особливості вживання споріднених лексичних одиниць на різних мовах (насамперед йдеться про синонімічні поняття в російській та українській мовах)³. У нормативній площині так само вживаються різні терміни для позначення представників цієї соціальної верстви населення (наприклад, Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 р. № 2623-IV; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції соціального захисту бездомних громадян до 2012 року» від 5 листопада 2008 р. № 1402-р; постанова Верховної Ради України «Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища» від 6 вересня 2005 р. № 2796-IV; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» від 28 січня 2000 р. № 113/2000 та ін.).

¹ Рудестам К. Г. Групповая психотерапия / К. Г. Рудестам. – СПб. : Питер, 2000. – С. 28.

² Політологія : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – С. 182.

³ Так, наприклад, російські слова «бесприютный» та «беспризорный» в українській мові передаються одним терміном – «безпритульний».

У зарубіжній літературі зустрічаються, наприклад таке визначення бездомної людини, як «клошар». Це слово французького походження, хоча у Франції й іншим термінам відводилася роль закріпити визначення так званих соціально виключених людей. Однак і досі не існує остаточного юридичного терміна для визначення стану бездомності. З 90-х рр. XX ст. квазіюридична аббревіатура SDF (від французького словосполучення «без визначеного місця проживання») стала синонімом всіх інших понять¹. У Німеччині в офіційних документах та пресі бездомних іменують *Odbachlosen* (букв. переклад «без даху над головою»), в побуті ж таких осіб нерідко називають «братами вермуту» (за пристрасть до цього напою) або пеннер (*penner* — зневажливий синонім слова «бродяга»)².

Проаналізувавши соціологічні, психологічні та філософські енциклопедичні видання, а також нормативно-правові приписи, можна констатувати відсутність у них визначень, що стосуються осіб без певного місця проживання. При цьому нерідко як «рівновеликих величин» використовуються такі слова, як «бездомний», «безпритульний», «бездоглядний», «бродяга» та ін. Проте підкреслимо, майже ніде не встановлюються змістовного зв'язку між цими термінами або будь-які ознаки, що їх відрізняють поміж інших або властиві тільки їм (за певним виключенням)³.

Подібне синонімічне розмаїття свідчить про проблему неопрацьованості термінологічного апарату з даного питання, хоча, відомо, що проблема осіб без певного місця проживання як така особливо гостро стоїть в сучасному суспільстві. Як правило, такі особи беззахисні перед моральним, соціальним і фізичним насильством, їх права і свободи нерідко зазнають обмежень. Крім того, бездомність

¹ Бездомность в России: проблематика и методология изучения / Е. А. Коваленко, А. В. Федорец. — М. : Фонд «Институт экономики города», 2006. — С. 71.

² А что дала победа простому киевскому безхатченку? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://archive.censor.net.ua/go/viewTopic>. — Заголовок з екрана.

³ Частково проблема термінологічного апарату вирішується у Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». Див.: Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 р. № 2623-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2005. — № 26. — Ст. 354.

є потенційною загрозою для суспільства, оскільки відсутність житла і роботи рано чи пізно штовхає таких людей на вчинення злочину. Закономірними є й наслідки бездомності — венеричні захворювання, участь у вуличних конфліктах, загроза поширення ВІЛ-інфекції, зловживання алкоголем і наркотичними засобами, психічні відхилення через брак уваги, дискримінація, втрата здоров'я, насильство тощо.

Висловлене свідчить про складність проблеми, яка потребує не менш серйозного підходу до її розв'язання. Однак ще раз наголошено, для її успішного вирішення є необхідним насамперед встановити зміст перелічених вище термінів з тим, щоб визначитися із змістовним наповненням поняття «особа без визначеного місця проживання». Отже, за допомогою системного аналізу зазначених мовних одиниць, вважаємо за доцільне розставити деякі акценти та з'ясувати співвідношення таких понять, як: бездомний, бездоглядний, безпритульний, бродяга, особа без певного місця проживання. Перейдемо до безпосереднього аналізу зазначених понять.

Великий тлумачний словник сучасної української мови, визначаючи поняття «*бездомний*», вказує, що це той, хто: 1) не має житла, притулку; безпритульний; 2) без постійного місця проживання; кочовий (про спосіб життя); 3) який не має сім'ї; самотній¹. У російськомовному варіанті тлумачення слова «бездомний» до цього додається ще один змістовний відтінок — той, хто позбавлений догляду, сімейної опіки. При цьому синонімами даному визначенню є слова «бездоглядний», «безпритульний», «бродяга», безхатній, бездомівний, бездвірний. Виходячи із визначення «бездомний» і представленого ряду синонімічних термінів, можна зробити висновок, що всі ці поняття є схожими за змістом. Але чи існує різниця між наведеними поняттями (принаймні деякими з них), які вживаються в повсякденному побуті мільйонів мешканців різних країн? І чи можемо ми відносити їх до однієї категорії, що поєднає їх будь-якою єдиною (загальною) ознакою? Адже одні особи не мають фактично житла та прописки, але не займаються бродяжництвом і, припустимо, жебрацтвом, інші — мають і прописку, і житло, але

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — С. 41.

внаслідок відсутності засобів до існування, певних фізичних вад або вікових змін в особистості, займаються жебрацтвом та бродяжництвом. Таким чином, логічно виникає запитання: чи кожен бездомний є бродягою? Чи є такі особи бездоглядними або безпритульними? Чи притаманна їм, врешті-решт, девіантна поведінка?

Частково відповідь надає Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», у ст. 2 якого визначається, що бездомність — це соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання; відповідно бездомною є особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності. При цьому до бездомних осіб належать безпритульні особи та особи, які мають притулок. Отже, *безпритульність (безпризорність, бесприютність — рос.)* у сенсі соціального феномену, носієм якого виступає безпритульна особа, проявляється у відсутності придатного для проживання житла (притулку), що робить неможливим ведення осілого способу життя і повноцінного функціонування і тягне стійкий тривалий стан побутової невлаштованості, що не дозволяє людині задовольнити власні потреби.

Українське законодавство пов'язує стан безпритульності особи із конкретним місцем її проживання — на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання, у тому числі жилих приміщеннях, що перебувають в аварійному стані (ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»). Окремо у Законі наголошується на стані безпритульності дитини. У наведеному вище законодавчому визначенні для нас є важливим, по-перше, вказівка на місце проживання (фактично місце перебування, оскільки вулиці, парки, горища та ін. не можна визнати місцем проживання людини), а по-друге, в ньому вказується на механізм виникнення цього явища.

Близькою або навіть суміжною за змістом категоріям бездомності і безпритульності є так само категорія «*бездоглядність*». Найчастіше остання є характеристикою стану, в якому перебуває дитина або підліток у зв'язку з відсутністю виховного впливу й контролю за їх поведінкою та зайняттями з боку батьків або осіб,

що їх замінюють. Проте бездоглядність — це не лише стан дитини (підлітка), зумовлений розривом його стосунків із дорослими особами — батьками, піклувальниками, опікунами тощо, а й стан будь-якої особи, у тому числі й дорослою, що характеризується відсутністю мінімальної пристосованості до вимог, що ставляться суспільством до поведінки, і призводить до безуспішності соціалізації. Тобто якщо йдеться про неповнолітніх осіб, то найчастіше вони можуть бути схильними до девіантної поведінки, мати шкідливі звички, комплекс неповноцінності, почувати себе самотніми, бути незадовільними власним життям тощо. Водночас окремо слід підкреслити, що в житті можуть траплятися випадки, коли і за дорослою людиною відсутній відповідний нагляд (наприклад, за немічним старим, інвалідом або розумово відсталою особою, які в силу певних об'єктивних обставин не можуть подбати про себе самостійно). Тому бездоглядною може виявитися й цілком доросла особа. Але при ідентифікації людини як бездоглядної важливою є не стільки наявність певного місця проживання (така особа може мати житло і юридично, і фактично, хоча, швидше за все, людина знаходиться на вулиці), скільки бажання і можливість конкретної людини повернутися додому або до державної установи, до способу життя, пов'язаного з певною турботою про неї, можливістю її реабілітації та ін. Таким чином, бездоглядність здебільшого є психологічним або психофізіологічним станом особи, який характеризується насамперед відсутністю суб'єктивного бажання людини вести соціалізована спосіб життя або нездатністю внаслідок певних об'єктивних причин самостійно без сторонньої допомоги повернутися або принаймні вести «нормальний» спосіб життя, не відчуваючи себе безпорадними й «зайвими» людьми. Разом із тим підкреслимо, ще раз наголосимо, що бездоглядною може бути й людина, яка має власне житло на законних підставах.

Термін «бродяга» — це термін, що здебільшого вживається у публіцистичній літературі, мистецтві, використовуючись у художніх творах, а так само в історичній та філософській літературі. Похідним від слова «бродяга» є поняття «бродяжництво», яке здебільшого у художньому сенсі характеризує спосіб життя особи без певного місця проживання. Проте аналіз законодавства до-

зволив виявити, що цей термін свого часу вживався у нормативно-правових документах, наприклад, у розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про тимчасову робочу групу для вивчення та аналізу стану роботи із запобігання і припинення бродяжництва» від 22 квітня 1997 р. № 233-р.¹

Досліджуючи мотиваційну складову такого явища, як бродяжництво, А. В. Пентюхов справедливо підкреслив, що бродягами стають і люди, що мають дім, родину. В цьому випадку в основі бродяжництва лежать такі мотиви, схильності, як, зокрема, бажання до зміни місць, прагнення до пізнання оточуючого світу². Отже, бродяжництво як самостійне соціальне явище не обов'язково є наслідком бездомності, оскільки може виступати проявом певного усвідомленого образу життя і бути пов'язаним із проблемою бездомності лише зовнішньо — через проживання людини поза домом, який вони фактично втрачають за власною волею. Їх байдуже безвідповідальне ставлення до свого житла згодом призводить до його втрати ними (зміна власника, руйнування житла тощо).

Таким чином, якщо графічно уявити співвідношення всіх розглянутих вище понять у вигляді концентричних кіл, то всі вони перетнуться в частині сегмента, названого як «особа без певного місця проживання», оскільки, коли людина опиняється, образно кажучи, на вулиці, вона стає саме такою особою. Це дає підстави дійти висновку, що поняття «особа не визначеного місця проживання» є родовим стосовно тих осіб, які не мають житла та яких одночасно можна вважати бездоглядними, безпритульними, бездомними, бродягами і т. д.

Явище бродяжництва не є сумнозвісним виключно вітчизняним «надбанням». Якщо походити з умовної геополітичної та культурологічної єдності європейського континенту, то воно було відоме як

¹ Про тимчасову робочу групу для вивчення та аналізу стану роботи із запобігання і припинення бродяжництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 1997 р. № 233-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/233-97-p>. – Заголовок з екрана.

² Пентюхов А. В. Бродяжничество как социальное явление: Генезис, технологии предупреждения и регулирования : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.08 / А. В. Пентюхов ; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2005. – С. 5.

західноєвропейському середньовічному суспільству, так було поширене у ті часи й на теренах сучасної Російської Федерації, України та інших слов'янських країн. В цілому, як свідчить аналіз законодавчого підходу до проблеми бродяжництва, до середини XIX ст. ця проблема, принаймні в Російській імперії, не розглядалася як самостійна у відриві від жебрацтва. Можна навіть зробити висновок, що ці поняття вживалися як синонімічні. Вперше законодавчий погляд на бродяжництво як на окрему проблему, за твердженням Ю. Г. Галай та К. В. Черних, був закріплений в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., ст. 1176 якого визнавала бродягами за мовою оригіналу як «жительствоующих, так и переходящих или переезжающих из места в место, не только без ведома надлежащих полицейских начальств и без установленных на то видов, но и без всяких средств доказать настоящее свое состояние или звание, или же упорно от сего отказывающихся»¹.

Після Жовтневої революції та громадянської війни до середини 1920-х рр. в СРСР було майже 2 млн бездомних². У міру зміцнення тоталітарного режиму бездомність була заборонена. Життя без прописки і без офіційної роботи (для чоловіків працездатного віку) у 1930-х рр. почало переслідуватися відповідно до кримінального закону. Різноманітні соціальні інститути допомоги бездомним, створені до революції, були зруйновані. Прихована бездомність існувала, але офіційно ніхто про це не згадував.

Із здобуттям Україною незалежності в країні почалася активна робота з реформування законодавчої бази відповідно до вимог демократичної правової держави. Ще до прийняття у 1996 р. нової Конституції України до законодавства вносилися зміни, які мали на меті запровадження загальновизнаних світових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина. У контексті реаліза-

¹ Галай Ю. Г., Черных К. В. Нищенство и бродяжничество в дореволюционной России: законодательные и практические проблемы : монография / Ю. Г. Галай, К. В. Черных. – Нижний Новгород : Нижегород. прав. акад., 2012. – С. 64.

² Сажина Н. С. Исторические аспекты бездомности в России. Социальная работа на Урале: история и современность / Н. С. Сажина // Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 3. – Екатеринбург : ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2010. – С. 106.

ції цієї державної політики була скасована кримінальна відповідальність за заняття бродяжництвом чи жебрацтвом або ведення іншого паразитичного способу життя. Законом України «Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення» від 7 липня 1992 р. з Кримінального кодексу (КК) України 1960 р. було виключено ст. 214 (Зайняття жебрацтвом чи бродяжництвом або ведення іншого паразитичного образу життя), якою бродяжництво визначалось як злочин. Таким чином, зараз бродяжництво не вважається ані кримінальним злочином, ані адміністративним правопорушенням. Проте існує кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітнього у заняття бродяжництвом або жебрацтвом.

Сьогодні в Україні нарешті визнала існування проблеми бездомних. У 2005 р. Україні з'явилися центри обліку безхатченків і нічліжки. Отже, суспільство поступово підходить до розуміння складності проблеми, розв'язання якої є вельми актуальною справою.

В научной статье раскрывается природа и содержание явления бездомности, анализируется социальная практика оценки данного явления. Вместе с тем в статье устанавливается соотношение таких понятий, как лицо без определенного места жительства, бездомный, беспризорный и др.

The article is devoted to the nature and substance of the phenomenon of homelessness, the social practice of the assessment of this phenomenon. The correlation such concepts, as a person of no fixed abode, a homeless person is given.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 8 від 28 лютого 2013 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук
В. С. Батиргарєва.*

УДК 343.37:349.415

М. В. Кумановський, аспірант
Науково-дослідного інституту ви-
вчення проблем злочинності імені
академіка В. В. Сташиса НАПрН
України, м. Харків

**ДО ПРОБЛЕМ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 239² КК УКРАЇНИ
(НЕЗАКОННЕ ЗАВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЯМИ ВОДНОГО ФОНДУ
В ОСОБЛИВО ВЕЛИКИХ РОЗМІРАХ)**

У статті досліджуються родовий, видовий та безпосередній об'єкти незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах та надається їх авторське визначення.

Ключові слова: довіділля, екологічна безпека, видовий об'єкт, землі водного фонду.

Проблема об'єкта злочину — одна з основних і складних у науці кримінального права. Причиною дискусій, які тривають впродовж багатьох років, на думку деяких науковців, є законодавча невизначеність змісту цього поняття, який має велике кримінально-правове значення.

Встановлення об'єкта злочину дозволяє з'ясувати соціальну та юридичну сутність вчиненого злочину, його суспільно небезпечні наслідки, знайти межі дії правової норми, сприяє правильній кваліфікації вчиненого злочинного діяння, а також його відмежуванню від суміжних злочинів. Крім того, об'єкт злочину є обов'язковим елементом складу злочину, зокрема передбаченого ст. 239² КК України, і тому він є складником юридичної підстави кримінальної відповідальності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить такий склад злочину. Водночас об'єкт зазначеного злочину є частиною інших об'єктів, які вченими, що досліджують злочини проти навколишнього середовища, класифікуються «по вертикалі» з виділенням ще і родового та загального об'єктів злочину.

На сьогодні в науці кримінального права питання об'єктів незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих

розмірах (ст. 239² КК України)¹ не було ґрунтовно досліджено. У кримінально-правовій літературі існує лише стислий огляд складу цього злочину, наданий у межах коментаря до статті².

У зв'язку з цим встановлення об'єктів зазначеного злочину набуває особливої актуальності, і розгляд цього питання є метою цієї статті.

У науці кримінального права України існує багато концепцій щодо визначення об'єкта злочину. Найпоширенішими є такі: об'єкт злочину — це суспільні відносини³; об'єкт злочину — це блага, цінності⁴; об'єкт злочину — це сфери життєдіяльності людей⁵; об'єкт злочину — це соціальна безпека⁶; об'єкт злочину — це особа, суспільство. Позиція тих науковців, які визначають об'єктом злочину суспільні відносини, є найбільш обґрунтованою і вважається загальновизнаною. Погоджуючись та беручи до уваги цю точку зору, потрібно відмітити, що *загальним об'єктом незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, так само як й інших злочинів, є вся сукупність суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального закону.*

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля : Закон України від 5 листопада 2009 р. № 1708-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2010. — № 5. — Ст. 44.

² Злочини проти довкілля : навч. посіб. / І. І. Митрофанов, А. М. Притула. — Суми : Університ. кн., 2010. — С. 52–55; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : 5-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К. : Юрид. думка, 2010. — С. 754–755.

³ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. — Х. : УкрЮА, 1994. — С. 9, 10, 13; Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. — К. : Азимут-Україна, 2005. — С. 142.

⁴ Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. — 1999. — № 6. — С. 75; Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : наук. видання / С. Б. Гавриш. — К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2002. — С. 21.

⁵ Смельянов В. П. Визначення об'єкта злочину в кримінально-правовій науці: дискусійні питання / В. П. Смельянов // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. — 2009. — № 2. — С. 125–135.

⁶ Зателепин О. К. К вопросу о понятии предмета преступления в уголовном праве / О. К. Зателепин // Уголов. право. — 2003. — № 1. — С. 31.

Щодо родового об'єкта злочину, що розглядається, як й інших злочинів проти довкілля, об'єднаних у розділі VIII Особливої частини чинного КК України, то це питання було предметом наукового інтересу С. Б. Гавриша, В. К. Матвійчука, О. Л. Дубовика, Ю. І. Ляпунова, В. Л. Мунтяна, Г. В. Миронова, Т. В. Корнякової, Б. Леонтьєва та ін., проте їх позиції є різними.

Так, В. К. Матвійчук визначає родовий об'єкт злочинів проти довкілля — злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища, як суспільні відносини з приводу умов (стосунків), що забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, в яку входить і людина (фізична особа), що складає навколишнє природне середовище, її охорону, оздоровлення, раціональне використання, і відтворення такої єдиної системи для теперішніх і майбутніх поколінь, яка гарантуватиме безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище¹. Підтримуючи наведену позицію, Н. В. Нетеса доповнює це визначення і зазначає, що ці відносини охороняються єдиним комплексом норм, що містяться у розділі VIII Особливої частини КК України².

І. І. Митрофанов і А. М. Притула стверджують, що родовим об'єктом злочинів проти довкілля, слід визнати суспільні відносини, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання його ресурсів та екологічну безпеку³. Тобто автори досить широко окреслюють предмет відносин, структуру, змістовне наповнення родового об'єкта.

Цікавим для нас є досвід інших країн. Наприклад, у науці кримінального права Російської Федерації (РФ) родовим об'єктом екологічних злочинів (у КК РФ так називається глава) вважають суспільну безпеку. Це пов'язано з тим, що Глава 26 (екологічні злочини), входить в склад Розділу IX «Злочини проти громадської

¹ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. — К. : Азимут-Україна, 2005. — С. 171—172.

² Нетеса Н. Питання щодо видового та безпосереднього об'єктів порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) / Н. Нетеса // Юрид. Україна. — 2010. — № 8. — С. 104.

³ Злочини проти довкілля : навч. посіб. / І. І. Митрофанов, А. М. Притула. — Суми : Університ. кн., 2010. — С. 16

безпеки і громадського порядку». Частиною суспільної безпеки є екологічна безпека, яка відповідно і є видовим об'єктом екологічних злочинів. Остання являє собою стан захищеності: життя і здоров'я людей від екологічної загрози і природного середовища від негативного впливу життєдіяльності людини¹.

Погоджуючись з Н. А. Лопашенко, можна з неабиякою впевненістю сказати, що висловлені авторами думки щодо компонентів родового об'єкта екологічних злочинів², повністю охоплюються поняттям екологічна безпека³.

Серед українських дослідників також є прибічники визначення екологічної безпеки як родового об'єкта злочинів проти довкілля. Вперше таке визначення було сформульовано С. Б. Гавришем щодо злочинів, передбачених КК 1960 р.⁴, а згодом — автор підтвердив свою позицію, аналізуючи злочини проти довкілля, що містяться у КК України 2001 р. Схожий підхід до визначення родового об'єкта цих злочинів й у А. М. Шульги⁵. Потрібно відмітити, що їх точка зору є найбільш переконливою, тому що сутність екологічної безпеки насамперед впливає з відповідних конституційних норм (стаття 16, 50 Конституції України) і збігається з авторськими аргументами.

Поняття «екологічна безпека» міститься у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», де вказується, що це такий стан навколишнього природного середовища,

¹ Лопашенко Н. А. Экологические преступления: социальная опасность и уголовно-правовой анализ / Н. А. Лопашенко // Право и политика. — 2001. — № 9. — С. 23–31.

² Уголовное право. Особенная часть / А. И. Рарог. — М. : Триада, Лтд, 1996. — С. 283; Чугаев А. П. Состав экологического преступления: системно-структурный анализ / А. П. Чугаев // Современные проблемы правоведения. — Краснодар, 1998. — С. 277.

³ Лопашенко Н. А. Экологические преступления: социальная опасность и уголовно-правовой анализ / Н. А. Лопашенко // Право и политика. — 2001. — № 9. — С. 23–31.

⁴ Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гавриш. — Харьков, 1994. — С. 118–172; Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. — К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2002. — С. 119–169

⁵ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. М. Шульга ; Нац. ун-т внутр. справ МВС України. — Х., 2004. — С. 69–99.

при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Науковці при визначенні екологічної безпеки виходять з того, що вона є різновидом загального поняття «безпека» (англ. security), яке означає стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз¹.

В. І. Андрейцев пише, що екологічна безпека — це складова глобальної і національної безпеки, тобто такого стану розвитку суспільних відносин у галузі екології, при якому системою державно-правових, організаційних, науково-технічних, економічних й інших соціальних засобів забезпечується регулювання екологічно небезпечної діяльності, режим використання природних ресурсів, охорона природного навколишнього середовища, безпечного для життя та здоров'я людей, попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для природних систем і населення².

Серед фахівців у галузі кримінального права екологічну безпеку визначають як стійкий стан навколишнього природного середовища, що забезпечує відсутність небезпеки заподіяння незапланованої шкоди життю і здоров'ю людей, екосистемам за умови прийнятного ризику технологій у межах від її оптимуму (ідеальний варіант) до можливих допустимих величин (для всіх людей) чи порогових величин (для обслуговуючого персоналу)³; як особливий стан довкілля, який відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, що стосуються його чистоти, ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси людини⁴.

У Загальних засадах Конституції України (ст. 3) проголошується, що *людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і*

¹ Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. — М. : Издание г-на Тихомирова М. Ю., 1997. — С. 47.

² Андрейцев В. І. Екологічне право / В. І. Андрейцев. — К. : Вентурі, 1996. — С. 91.

³ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. — К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2002. — С. 168.

⁴ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. М. Шульга ; Нац. ун-т внутр. справ МВС України. — Х., 2004. — С. 83–84.

безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Родовий об'єкт злочинів проти довкілля має бути таким, що підкреслює унікальність та значення природних ресурсів і навколишнього середовища для життя людини і майбутніх поколінь. Безумовно, що першочергова увага має приділятися охороні життя та здоров'я людини від несприятливого природного й антропогенного впливу. Люди, відносини, суспільні відносини породжують інтерес і потребу у навколишньому природному середовищі і його компонентах.

Отже, враховуючи наведене, можна сформулювати таке визначення: *екологічна безпека — це нормальний стан довкілля, що забезпечує здорове існування, повноцінний розвиток людини та природних ресурсів.*

Як підсумок, на наш погляд, можна відмітити, що родовим об'єктом злочинів проти довкілля, а також, зокрема, незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, є *суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку.*

Як вже зазначено, найбільш поширеною і загальноприйнятою є триланкова класифікація об'єктів злочину «по вертикалі», яка базується на концепції філософських категорій загального (загальний об'єкт), особливого (родовий) і окремого (безпосередній). Однак останнім часом у наукових працях із кримінального права все частіше привертає увагу класифікація з чотирма видами об'єктів. На наш погляд, ця класифікація відповідає сучасним тенденціям право творення (наприклад, Особлива частина КК РФ побудована за принципом чотириланкової системи (розділи, глави, статті)). Дана класифікація була обґрунтована Е. А. Фроловим. Він відмічав, що в середині родового об'єкта (великої групи споріднених відносин) потрібно виділяти більш вузькі групи безпосередніх об'єктів (групи відносин). Родовий і видовий об'єкти співвідносяться як ціле і частина, як рід і вид¹. Отже, погоджуючись з думкою Н. О. Гуторової², В. Я. Тація³,

¹ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сб. ученых тр. — Свердловск : СЮИ, 1969. — Вып. 10. — С. 203—204.

² Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія / Н. О. Гуторова. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. — С. 76.

³ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : навч. посіб. — Х. : УкрІОА, 1994. — С. 66.

класифікація об'єктів злочину «по вертикалі» має бути трьохступеневою, а також у межах родового об'єкта доцільно виділяти для окремих груп злочинів і видовий об'єкт злочину. Такий підхід не суперечить схожій пропозиції С. Б. Гавриша¹, Т. В. Корнякової², Н. О. Лопашенко, В. К. Матвійчука та ін.³, які вказують на теоретичну і практичну значущість виділення певних груп злочинів проти довкілля без уточнення змісту класифікації, яку вони мають на увазі.

З дослідницької точки зору викликає інтерес підхід В. К. Матвійчука, який поділяє злочини проти довкілля за елементним складом навколишнього природного середовища — екосферами (атмосфери, літосфери, гідросфери і біосфери). Види злочинів знаходять своє вираження в межах відповідної складової⁴. Цю класифікацію підтримує й Н. В. Нетеса, яка визначає видовий об'єкт злочинів, серед яких є й злочин передбачений ст. 239² КК України, як суспільні відносини, що забезпечують охорону і раціональне використання природних ресурсів, які належать до такої геосфери, як літосфера⁵.

Ще одну градацію родового на видовий об'єкт представили І. І. Митрофанов і А. М. Притула, які пропонують таку класифікацію: 1) екологічна безпека взагалі; 2) встановлений порядок використання землі, її надр, водних ресурсів та атмосферного повітря; 3) встановлений порядок використання об'єктів флори і фауни⁶. На жаль, автори не визначають критерії поділу.

Щодо незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, то дослідники віднесли його до видового

¹ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. — К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2002. — С. 71.

² Корнякова Т. Об'єкт посягання і система злочинів у сфері навколишнього природного середовища / Т. Корнякова // Право України. — 2009. — № 2. — С. 132.

³ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і доп. — Х. : Право, 2010. — С. 270.

⁴ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. — К. : Азимут-Україна, 2005 — С. 170.

⁵ Нетеса Н. Питання щодо видового та безпосереднього об'єктів порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) / Н. Нетеса // Юрид. Україна. — 2010. — № 8. — С. 105.

⁶ Злочини проти довкілля : навч. посіб. / І. І. Митрофанов, А. М. Притула. — Суми : Університ. кн., 2010. — С. 24.

об'єкта — встановлений порядок використання землі, її надр, водних ресурсів та атмосферного повітря. Але постає запитання, чому цей злочин не можна віднести до першої групи, адже екологічна безпека, на нашу думку, включає другий і третій видові об'єкти. Наведена класифікація є дещо суперечливою.

Як вже зазначалося, видовий об'єкт співвідноситься з родовим як частина і ціле. Сукупність видових об'єктів злочинів проти довкілля, як правило, має утворювати суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку (родовий об'єкт). Виключенням є наявність злочинів, безпосередні об'єкти яких не складають частину видового об'єкта.

Екологічна безпека у вузькому розумінні — це нормальний стан довкілля. Довкілля, в свою чергу, складається з компонентів (води, землі, повітря, флори, фауни). Для сприятливого життя на Землі людині необхідно, щоб ці компоненти знаходились у безпеці, тобто їх існуванню і розвитку нічого не загрожувало.

Загалом навколишнє природне середовище, в якому живе людина, складається з неживого й живого компонентів. До першого належать атмосфера, гідросфера та літосфера Землі, до другого — всі її живі мешканці (рослини, тварини й мікроорганізми)¹. Останні можна назвати одним словом — біосфера. Тобто земля, вода, флора, фауна, повітря та інші природні ресурси можна об'єднати в чотири геосфери навколишнього природного середовища: атмосфера, літосфера, гідросфера і біосфера².

На нашу думку, виділяючи видові об'єкти злочинів проти довкілля, доцільно частково погодитися з В. К. Матвійчуком³. Беручи до уваги позицію науковця, слід визначити такі видові об'єкти злочинів проти довкілля: 1) суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку в такій частині геосфери, як атмосфера; 2) суспільні відносини, що

¹ Білявський Г. О. Основи екології [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Г. О. Білявський. — К. : Либідь, 2006. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-2688.html>. — 3.1. Деякі риси екологічної системи «Земля».

² Білявський Г. О. Основи екології [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Г. О. Білявський. — К. : Либідь, 2006. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-8170.html>) — 1.4.1. Географічна оболонка.

³ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. — К. : Азимут-Україна, 2005. — С. 170–171.

забезпечують екологічну безпеку в такій частині геосфери, як літосфера; 3) суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку в такій частині геосфери, як гідросфера; 4) суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку в такій частині геосфери, як біосфера; 5) суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку біосфери та гідросфери; 6) суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку біосфери, гідросфери, літосфери й атмосфери.

Відповідно до цієї класифікації видових об'єктів можна визначити місце досліджуваного складу злочину. Як висновок, слід відмітити, що *видовим об'єктом злочинів, серед яких є і незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, є суспільні відносини, що забезпечують екологічну безпеку в такій частині геосфери, як літосфера.*

Проте найбільше практичне й теоретичне значення на рівні конкретного злочину має безпосередній об'єкт злочину, який конкретизує та визначає їх ознаки, а також відіграє вирішальну роль при кваліфікації вчиненого злочинного діяння.

Вчені І. І. Митрофанов та А. М. Притула безпосередній об'єкт досліджуваного злочину визначають як суспільні відносини, що забезпечують установлений порядок раціонального використання, зняття та перенесення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду¹.

На думку М. І. Мельника і М. І. Хавронюка безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого статтею 239², є встановлений порядок використання і захисту земель водного фонду².

На нашу думку, з цими визначеннями не можна погодитися з таких причин. По-перше, вжите словосполучення «порядок використання» є неточним. Порядок — це регламентація якої-небудь практичної діяльності, на основі писаних і неписаних правил. Це означає лише упорядкування відносин (використання). Погоджуючись із В. К. Матвійчуком, можна вважати, що вживання терміна «порядок» надавало б підстави відносити ці злочини до порядку

¹ Злочини проти довкілля : навч. посіб. / І. І. Митрофанов, А. М. Притула. — Суми : Університ. кн., 2010. — С. 53.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : 5-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К. : Юрид. думка, 2010. — С. 754–755.

управління¹. По-друге, в першому визначенні І. І. Митрофанова та А. М. Припутилі істотно звужується зміст безпосереднього об'єкта цього злочину. Автори зводять об'єкт до суспільних відносин зняття та перенесення поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду. Цим самим вони досить вузько тлумачать суспільні відносини заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. На наше переконання, це визначення є неправильним, бо законодавець в диспозиції статті використав термін «заволодіння», а не «зняття та перенесення». За змістом ці терміни не є тотожними, скоріше вони співвідносяться як «ціле» і «частина». Автори закону, впроваджуючи термін «заволодіння», наділяють і безпосередній об'єкт, і об'єктивну сторону злочину широким змістом, що є запорукою дієвості цієї норми в сучасних умовах та в майбутньому.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, сформулюємо таке визначення: *основний безпосередній об'єкт незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах — це суспільні відносини, які забезпечують екологічну безпеку у сфері використання земель водного фонду як складової літосфери. Додатковими об'єктами цього злочину можуть бути відносини, що забезпечують життя, здоров'я, власність, безпеку виробництва, руху та експлуатації транспорту.*

В статье исследуется родовая, видовая и непосредственный объекты незаконного завладения землями водного фонда в особо крупных размерах и дается их авторское определение.

The article examines the generic, specific, and direct objects of illegal occupation of land water resources in a large scale and available authors' definition.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 13 березня 2013 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент Л. М. Демидова.

¹ Матвійчук В. К. Дослідження безпосереднього об'єкта злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища / В. К. Матвійчук // Юрид. Україна. — 2007. — № 4. — С. 88.

УДК 343.255

Ю. С. Марадіна, стажист-дослідник кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

КАТУВАННЯ: ЗЛОЧИН З ФОРМАЛЬНИМ ЧИ МАТЕРІАЛЬНИМ СКЛАДОМ?

У статті розглянуто дискусійне питання стосовно визначення конструкції складу злочину катування: є він формальним чи матеріальним. Наведено та обґрунтовано авторську точку зору.

Ключові слова: склад злочину, катування, сильний фізичний біль, фізичні страждання, моральні страждання.

Постановка проблеми. У радянській юридичній літературі панівною була точка зору про те, що склад злочину — це сукупність (система) встановлених у кримінальному законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають суспільно небезпечне діяння як злочин¹. З урахуванням наступності кримінального права² ця наукова позиція стала догматичною³. Так само, як і поняття складу зло-

¹ Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. — М. : Наука, 1957. — С. 59–60; Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 92–93; Курс советского уголовного права : учебник : в 5 т. — Т. 1 : Часть Общая / отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. — С. 243–244; Карпушин М. Л., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления / М. Л. Карпушин, В. И. Курляндский. — М. : Юрид. лит., 1974. — С. 174.

² Бажанов М. И. Проблема преемственности в уголовном праве / М. И. Бажанов // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку: короткі тези допов. та наук. повідомл. респ. наук.-практ. конф. 9–11 лист. 1995 р. — Х., 1995. — С. 245–247.

³ Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. — М. : БЕК, 1996. — С. 136; Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. / В. К. Гришук. — К. : Ін Юре, 2006. — С. 147; Кримінальне право України. Загальна частина: Схеми. Таблиці. Визначення : навч. посіб. / за ред. Є. В. Фесенка. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 51; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. — 2-ге вид., доп. і переробл. — К. : Атіка, 2009. — С. 120; Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і доп. — Х. : Право, 2010. — С. 85.

чину, незмінними сьогодні залишаються кількість та назва його елементів: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона¹. Залежно від критерію, який береться за основу класифікації, виділяють певні види складів злочинів. Так, за особливостями конструкції об'єктивної сторони розрізняють злочини з формальним, матеріальним та усіченим складом².

Питання формальних і матеріальних складів злочинів не є новим в науці кримінального права³. Як правило, воно розглядається в межах проблематики складу злочину, об'єктивної сторони або стадій злочину⁴. Не вдаючись до історії цього предмета наукового дослідження, зазначимо, що наразі поширеною⁵ є точка зору, згідно з

¹ Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. – М. : Юрид. лит., 1961. – С. 116; Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1963. – С. 162; Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – С. 136–138; Пинаев А. А. Уголовное право Украины: Общая часть / А. А. Пинаев. – Х. : Харьков юрид., 2005. – С. 80; Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. / В. К. Гришук. – К. : Ін Юре, 2006. – С. 148; Кримінальне право України. Загальна частина: Схеми. Таблиці. Визначення : навч. посіб. / за ред. Є. В. Фесенка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 51; Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та ін. – Вид. 4-те, переробл. та доп. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Атіка, 2008. – С. 73; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : Атіка, 2009. – С. 120; Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доп. – Х. : Право, 2010. – С. 89–90.

² Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : Атіка, 2009. – С. 123–124.

³ Михлин А. С. Последствия преступления / А. С. Михлин. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 28–30; Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1960. – С. 156–158.

⁴ Пинаев А. А. Уголовное право Украины: Общая часть / А. А. Пинаев. – Х. : Харьков юрид., 2005. – С. 81–82, 207–209; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : Атіка, 2009. – С. 123–124, 225–227; Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доп. – Х. : Право, 2010. – С. 93–94, 127, 184–185.

⁵ Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – С. 164; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : Атіка, 2009. – С. 123–124, 225–226; Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і доп. – Х. : Право, 2010. – С. 93–94, 127, 184–185.

якою злочин з формальним складом не включає суспільно небезпечні наслідки як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони. Тому такий злочин вважається закінченим з моменту вчинення зазначеного у КК діяння. Злочин з матеріальним складом, навпаки, для визнання факту повного розвитку об'єктивної сторони вимагає встановлення суспільно небезпечних наслідків. Зазначене пов'язується із законодавчим конструюванням зовнішньої сторони злочину, а саме із закріпленням суспільно небезпечних наслідків у диспозиції статті Особливої частини КК.

Питання, чи є катування злочином з формальним чи матеріальним складом, залишається дискусійним, а тому потребує окремого вивчення.

Аналіз досліджень і публікацій. У 2001 р. катування було введено до нового КК як самостійний склад злочину. Наука кримінального права отримала ще один предмет досліджень. Першими на кримінально-правову проблему катування звернули увагу Л. Дорош, О. Довгань¹. За ними цьому питанню присвятили свої публікації Є. Фесенко², А. Шульга, В. Павликівський³, Д. Булда⁴, К. Катеринчук⁵, О. Денисова⁶,

¹ Дорош Л., Довгань О. Катування: кримінально-правовий аспект / Л. Дорош, О. Довгань // Право України. – 2004. – № 9. – С. 131–134.

² Фесенко Є. В. Нова редакція статті 127 Кримінального кодексу України (науковий коментар) / Є. В. Фесенко // Адвокат. – 2005. – № 4. – С. 27–29.

³ Шульга А., Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування / А. Шульга, В. Павликівський // Юрид. радник. – 2005. – № 5. – С. 79–83.

⁴ Булда Д. Деякі аспекти кримінальної відповідальності за катування / Д. Булда // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 120–123.

⁵ Катеринчук К. Стаття 127 КК України потребує удосконалення / К. Катеринчук // Право України. – 2005. – № 2. – С. 77–80; Катеринчук К. Відмежування катування від суміжних складів злочинів / К. Катеринчук // Право України. – 2005. – № 9. – С. 59–62; та ін.

⁶ Денисова О. Некоторые проблемы состава преступления, предусмотренного ст. 127 Уголовного кодекса Украины / О. Денисова // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 107–111; Денисова О. В. Ознаки суб'єктивної сторони при кваліфікації діянь, передбачених ст. 127 Кримінального кодексу України / О. Денисова // Часопис Київ. ун-ту права. – 2007. – № 4. – С. 188–191; Денисова О. В. Некоторые этапы становлення уголовно-правовых норм об ответственности за применение пыток / О. В. Денисова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 39. – С. 568–574; та ін.

В. Кончаковська¹, Ю. Проценко², С. Багіров³, О. Житний⁴, Ю. Поліщук⁵ та ін. Роботи цих вчених є вагомим науковим доробком. Разом із тим окремі позиції авторів цих робіт породжують дискусії. З одного боку, «теоретичні баталії» мають позитивне значення, оскільки наближують науковців до істини у розумінні певного питання. З іншого — можуть перешкоджати однаковому застосуванню норм на практиці.

Мета статті. Автор ставить перед собою завдання визначити: відповідно до ч. 1 ст. 127 КК України катування є злочином з формальним чи матеріальним складом? Чи правильно вирішене це питання на законодавчому рівні? Надання відповідей може сприяти вирішенню деяких теоретичних і практичних проблем застосування вищевказаної статті.

Виклад основного матеріалу. Частина 1 ст. 127 КК України зазначає: «катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій <...>»⁶. Саме ця частина диспозиції статті конструює об'єктивну сторону складу злочину катування. Її аналіз дає можливість стверджувати, що обов'язковими ознаками зовнішньої сторони юридичної конструк-

¹ Кончаковська В. Боротьба з катуваннями — шлях до правової та демократичної держави / В. Кончаковська // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 8. — С. 112–115; Кончаковська В. В. Особливості об'єктивної і суб'єктивної сторін суспільно небезпечних діянь, передбачених статтями 127, 373 Кримінального кодексу України, і суміжними з ними складів злочинів / В. В. Кончаковська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — 2007. — Вип. 38. — С. 615–621.

² Проценко Ю. О. Обумовленість заборони катування: історико-правовий аспект / Ю. О. Проценко // Вісн. Харк. Нац. ун-ту внутр. справ. — 2007. — Вип. 39 — С. 130–138; та ін.

³ Багіров С. Катування за обтяжуючих обставин: юридичний аналіз / С. Багіров // Часоп. Київ. ун-ту права. — 2008. — № 1. — С. 167–172.

⁴ Житний О. Проблеми визначення конструкції складу злочину, передбаченого статтею 127 Кримінального кодексу України / О. Житний // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 841. Сер. Право. — Вип. 1 (5). — С. 107–111; та ін.

⁵ Поліщук Ю. Кваліфікація катування, що спричинило смерть потерпілого / Ю. Поліщук // Право і безпека. — 2009. — № 2. — С. 73–79; та ін.

⁶ Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page4>. — Заголовок з екрана.

ції цього злочину є: 1) дії у вигляді нанесення побоїв, мордування або інших насильницьких дій; 2) наслідки у вигляді сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання; 3) причинний зв'язок між діями і наслідками; 4) насильницький спосіб.

Виокремлення такої кількості ознак об'єктивної сторони складу злочину катування не є загальноприйнятим у науці кримінального права. Крім того, по-різному названі й самі ознаки. Наприклад, А. Шульга та В. Павликівський вважають, що катування може бути вчинено шляхом як активних, так і пасивних дій. У зв'язку з цим першу ознаку зовнішньої сторони розглядуваного складу злочину вони йменують «діянням»¹. Звернімося до іншої наукової позиції: автори деяких підручників вважають, що злочин, передбачений ч. 1 ст. 127 КК України, є закінченим з моменту вчинення *дій*, що мають *характер* катування. При цьому побої, мучення або інші насильницькі дії вони називають способом вчинення злочину². Ураховуючи предмет наукового дослідження, зосередимо увагу саме на *конструкції* об'єктивної сторони, яка впливає на визнання складу злочину формальним або матеріальним.

Так, трьохелементну структуру зовнішньої сторони юридичної конструкції катування (діяння, наслідок, причинний зв'язок між ними) визнають автори низки науково-практичних коментарів до КК України³, підручників⁴. У фахових періодичних виданнях цю

¹ Шульга А., Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування / А. Шульга, В. Павликівський // Юрид. радник. – 2005. – № 5. – С. 80.

² Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та ін. – Вид. 4-те, переробл. та доп. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Атіка, 2008. – С. 59.

³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / за ред. С. С. Яценка. – К. : А.С.К., 2002. – С. 268; Кримінальний кодекс України : Наук.-практ. комент. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Вид. 4-те, доповн. – Х. : Одиссей, 2008. – С. 387; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доп. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Юрид. думка, 2009. – С. 302.

⁴ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 1. – Луганськ : Елтон – 2, 2012. – С. 104.

точку зору поділяють Л. Дорош, О. Довгань¹, В. Кончаковська², С. Багіров³. Виходячи з розуміння понять «формальний склад злочину» і «матеріальний склад злочину», констатуємо, що ці вчені відносять катування до злочинів з матеріальним складом.

Протилежну наукову позицію відстоюють Ю. Александров⁴, О. Денисова⁵, Є. Фесенко⁶, А. Шульга, В. Павликівський⁷. Ці науковці вважають, що повний зміст об'єктивної сторони складу злочину катування утворюють тільки дії (діяння). Відповідно, на думку цієї групи вчених, катування є злочином з формальним складом.

За загальним правилом нормативне закріплення злочинних наслідків свідчить про те, що склад злочину є матеріальним. Хоча не з позицій складу злочину, а самого суспільно небезпечного діяння ще В. М. Кудрявцев зазначав, що питання формальних і матеріальних злочинів стосується побудови диспозицій⁸. У свою чергу О. С. Міхлін указував, що для кожного складу

¹ Дорош Л., Довгань О. Катування: кримінально-правовий аспект / Л. Дорош, О. Довгань // Право України. – 2004. – № 9. – С. 133.

² Кончаковська В. В. Особливості об'єктивної і суб'єктивної сторін суспільно небезпечних діянь, передбачених статтями 127, 373 Кримінального кодексу України, і суміжними з ними складів злочинів / В. В. Кончаковська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 38. – С. 618.

³ Багіров С. Катування за обтяжуючих обставин: юридичний аналіз / С. Багіров // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008. – № 1. – С. 169.

⁴ Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін. – Вид. 2-ге, переробл. та допов. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Атіка, 2008. – С. 59.

⁵ Денисова О. В. Ознаки суб'єктивної сторони при кваліфікації діянь, передбачених ст. 127 Кримінального кодексу України / О. Денисова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2007. – № 4. – С. 188; Денисова О. Некоторые проблемы состава преступления, предусмотренного ст. 127 Уголовного кодекса Украины / О. Денисова // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 107–108.

⁶ Фесенко Є. В. Нова редакція статті 127 Кримінального кодексу України (науковий коментар) / Є. В. Фесенко // Адвокат. – 2005. – № 4. – С. 28.

⁷ Шульга А., Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування / А. Шульга, В. Павликівський // Юрид. радник. – 2005. – № 5. – С. 81.

⁸ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1960. – С. 156.

злочину характерним є певний, специфічний саме для цього злочину, наслідок. Він не винесений законодавцем до Загальної частини. Тому законодавець кожного разу, коли вважає за необхідне ввести наслідок до складу злочину, вказує на це в диспозиції норми¹.

Законодавець, конструюючи об'єктивну сторону складу злочину катування, закріпив у ч. 1 ст. 127 КК України можливі суспільно небезпечні наслідки катування (сильний фізичний біль, фізичне страждання, моральне страждання), встановивши їх альтернативність стосовно один одного; для позначення механізму настання цих наслідків використав термін «заподіяння». Останній в Особливій частині КК України може використовуватися саме для акцентування уваги на спрямованості настання наслідків у певних складах злочинів². Виходячи з цього, на наш погляд, катування є злочином з матеріальним складом. Однак це формальне вирішення питання. А чи правильно, в принципі, вчинив законодавець, коли ввів ці наслідки до складу злочину?

На цей час обґрунтування того, що катування повинно визнаватися злочином з формальним складом, пов'язується з розумінням болю як неминучого супутника будь-якого насильства. Так, О. Денисова пише: «испытал ли потерпевший физическую боль при пытках не должно являться предметом доказывания по уголовному делу, поскольку необходимо в этом случае исходить из общего свойства человеческого организма, которое состоит в том, что механические удары, побои, термические ожоги и т. д. вызывают ответную реакцию нервной системы человека в виде болевого ощущения»³.

С. Багіров хоча і констатує, що поширеною є думка, за якою катування є злочином з матеріальним складом, але ставить питання: «Чи може існувати удар або побої, які не завдають фізичного болю?

¹ Михлин А. С. Последствия преступления / А. С. Михлин. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 30.

² Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення / П. С. Берзін. – К. : Дакор, 2009. – С. 428.

³ Денисова О. Некоторые проблемы состава преступления, предусмотренного ст. 127 Уголовного кодекса Украины / О. Денисова // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 108.

<...> якщо кожний злочин проти особи завдає потерпілому певних фізичних або моральних страждань, фізичного болю, то чи є взагалі потреба вказувати на такі наслідки у диспозиції кримінально-правової норми?»¹

Як бачимо, на підтвердження своєї точки зору О. Денисова та С. Багіров використовують поняття «фізичний біль». Передусім зауважимо, що законодавець вказує на «*сильний* фізичний біль». Цю позицію українського законодавця вважаємо вдалою. По-перше, при катуванні особа зазнає не просто болю, а нестерпного болю, болю найвищого ґатунку. У зв'язку з цим закріплення на нормативному рівні поняття «*сильний* фізичний біль» відбиває соціальну природу катування.

Звичайно, на практиці перед правозастосувачем виникає не-легке завдання — визначити *ступінь* фізичного болю. Останній залежить від суб'єктивних (особистісних) особливостей потерпілого, об'єктивних умов вчинення злочину, ступеня тяжкості тілесних ушкоджень тощо. Показовим у цьому плані є рішення Ковельського міськрайонного суду Волинської області. Так, судом було встановлено, що потерпіла *малолітня* особа перебувала в *повній матеріальній залежності* від підсудного. Останній *неодноразово* застосовував до малолітньої особи дії нібито виховного характеру, які значно *впливали на її нормальний психологічний розвиток*. 11 січня 2012 р., дізнавшись про те, що малолітня особа перебуває в гостях у своєї однокласниці, приїхав туди та без достатніх підстав умисно наніс *удар* рукою по обличчю, *внаслідок чого перша вдарилась* головою об *стіну*. Продовжуючи свої злочинні дії, підсудний, застосовуючи фізичну силу, примусив потерпілу особу сісти в його автомобіль. По дорозі додому продовжував наносити *численні удари* руками по голові. Приїхавши додому та зайшовши в приміщення будинку, підсудний, принижуючи гідність потерпілої, всупереч її волі, наказав зняти з себе одяг та підняти руки догори. Знаходячись в такому положенні, малолітня особа не могла чинити опір. Залишившись одягнутою лише в нижній білизні, в присутності свого малолітнього брата та дорослого чоловіка відчува-

¹ Багіров С. Катування за обтяжуючих обставин: юридичний аналіз / С. Багіров // Часоп. Київ. ун-ту права. — 2008. — № 1. — С. 169.

ла явне приниження. Користуючись таким положенням, підсудний протягом *тривалого часу з особливою жорстокістю* наносив численні удари шкiряним паском по *сiдницях, ногах, спинi, руках* малолiтньої особи. Продовжуючи *насильницькi* дiї, примусив останню стати колiньми на стiлець. При цьому з метою *посилити* бiль насипав на стiлець сiль. Примусив стояти тривалий час *пiд*нявши руки догори. Насильницькi дiї *тривали з 19 до 21 години*¹. Встановлення таких обставин справи дає пiдстави для висновку про те, що потерпiла зазнала *сильного* фiзичного болю. Суд ураховував: суб'єктивнi особливостi потерпiлої (її малолiтнiй вiк, перебування в матерiальнiй залежностi), об'єктивнi умови вчинення злочину (систематичнiсть та тривалiсть злочинного посягання, характер дiй, обстановку, насильницький спосiб тощо), ступiнь тяжкостi тiлесних ушкоджень (тiлеснi ушкодження у виглядi закритої черепно-мозкової травми зi струсом головного мозку, забiйних гематом обличчя, тулуба, сiдниць, стегон, верхнiх кiнцiвок, гомiлок (множиннi синцi та гематоми) за ступенем тяжкостi вiдносяться до категорiї легких тiлесних ушкоджень, що спричинили короточасний розлад здоров'я)².

По-друге, у мiжнароднiй практицi саме ступiнь фiзичного болю є *одним iз* критерiїв вiдмежування катування вiд iнших форм поганого поводження (нелюдського поводження або покарання; поводження чи покарання, що принижує гiднiсть). Так, розглядаючи скарги про порушення ст. 3 Конвенцiї про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський суд з прав людини встановлює вiдповiдний рiвень жорстокостi, виходячи з обставин кожної конкретної справи (оскiльки це «неминуче вiдносний критерiй»), але при цьому керується методом визначення дiяння вiд найбільш тяжкого (катування) до найменш тяжкого (такого, що принижує гiднiсть, поводження чи покарання). Якщо дiяння «не дотягує» до того, щоб його квалiфiкувати як катування, то Суд констатує, що мало мiсце нелюдське поводження, а катуванням Суд визнає на-

¹ Вирок Ковельського мiськрайонного суду Волинської облaстi вiд 13.06.2012 по справi 0306/2141/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24622396>. – Заголовок з екрана.

² Там само.

стільки *кричущі* факти, стосовно яких відсутні будь-які сумніви¹. У рішенні від 18 січня 1978 р. у справі Ірландія проти Сполученого Королівства Європейський суд з прав людини визначив, що катування — це нелюдське поводження, що здійснюється навмисно і призводить до *дуже серйозних* та *тяжких* страждань². Вищевикладене свідчить про правильність підходу законодавця до криміналізації сильного фізичного болю як суспільно небезпечного наслідку катування.

Щодо фізичного та морального страждання важко однозначно оцінити доцільність введення цих суспільно небезпечних наслідків до складу злочину катування. Зазначене пов'язане з відсутністю виважених та обґрунтованих позицій, які б пояснювали співвідношення між собою фізичного, морального страждань та болю. Ситуація ускладнена прогалиною в уніфікованому визначенні цих оціночних понять. Однак важливо зауважити наступне. Стаття 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. указує на те, що катування заподіює потерпілій особі сильного фізичного болю або страждання, фізичне чи моральне³. З огляду на існуючі гасла щодо необхідності гармонізації норм національного законодавства з міжнародно-правовими, введення до складу злочину катування фізичного і морального страждання видається виправданим.

Висновок: об'єктивна сторона складу злочину катування включає три альтернативні суспільно небезпечні наслідки: сильний фізичний біль, фізичне страждання, моральне страждання. Отже, катування є злочином з матеріальним складом. Момент закінчення цього суспільно небезпечного діяння пов'язується з настанням указаних у диспозиції ч. 1 ст. 127 КК України злочинних наслідків.

¹ Бущенко А. П. Проти катувань. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського Суду з прав людини / А. П. Бущенко. — № 36 (77). — Х. : Фоліо, 2005. — С. 23.

² Кримінальне право України. Судові прецеденти (1864–2007 рр.) / за ред. В. Т. Маляренка. — К. : Освіта України, 2008. — С. 478.

³ Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085. — Заголовок з екрана.

В статье рассмотрен дискуссионный вопрос относительно определения конструкции состава преступления пыток: является он формальным или материальным. Приведена и обоснована авторская точка зрения.

The discussed question about the definition of the constraction of torture crime was considered in the article, specifically whether it is formal or material. Author's point of view was presented and justified.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 1 від 10 січня 2013 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Л. В. Дорош.*

УДК 343.985

О. І. Резнікова, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ПІЗНАННЯ ОСОБИ В КРИМІНАЛІСТИЦІ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ

У статті аналізується сутність та значення віктимологічного пізнання особи у криміналістиці та основні напрями його використання.

Ключові слова: потерпілий (жертва), віктимологічне пізнання, віктимність, провокуюча поведінка.

Кримінальний кодекс України передбачає значну кількість суспільно небезпечних діянь, що заподіюють шкоду саме фізичній особі. Механізм певних злочинів є складним, оскільки відображає не лише дії злочинця, а й поведінку та дії потерпілого. На відміну від свідків, які є «пасивними спостерігачами» злочинного акту, жертва (потерпілий) злочину є активним його учасником. Справедливо з цього приводу зауважував Д. В. Рівман про те, що багато злочинів демонструють нам, наскільки значний «внесок» жертви у подію злочину, а тому вони часто постають як результат діяльності пари — злочинця і його жертви¹.

Умовно всіх жертв (потерпілих) можна розділити на дві групи: 1) такі, що через випадковий збіг обставин стали жертвами злочинів; 2) жертви, що свідомо чи несвідомо через власні особисті якості, соціальну роль та статус або ж внаслідок певної провокуючої поведінки наближають власну віктимізацію. Провокуюча поведінка жертви може бути різною, навіть мати незаконний характер. Чинний КК України встановлює відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, що вчинені в стані сильного душевного хвилюван-

¹ Рівман Д. В. Кримінальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – С. 12.

ня: за вбивство (ст. 116 КК) і заподіяння тяжкого тілесного ушкодження (ст. 123 КК). Їх склади визнаються привілейованими, тому вони відносяться до злочинів із пом'якшуючими обставинами. Підставою пом'якшення відповідальності є віктимна поведінка потерпілого, а також перебування винного під час учинення цих злочинів у стані сильного душевного хвилювання¹. Особливий інтерес для криміналістики представляють саме жертви (потерпілі) з віктимологічними девіаціями, тобто особи, яким з огляду на певні соціальні (представники окремих професій, соціальних груп) чи фізіологічні (вік, стать, стан здоров'я) характеристики притаманна підвищена схильність стати жертвами злочинного посягання². Їх дослідженням займається віктимологія (кримінальна віктимологія).

Відповідно до офіційних статистичних даних, що надаються МВС України, за 11 місяців 2012 р. 302 563 осіб набули статусу потерпілих від злочинів, із них 5 674 особи загинули в результаті цих злочинів. Потерпілими від тяжких та особливо тяжких злочинів визнано 117 930 осіб, а загинуло в їх результаті 5 171 особа³.

На сучасному етапі розвитку криміналістики одним із резервів посилення її практичної спрямованості у боротьбі зі злочинами, де потерпілими виступають безпосередньо фізичні особи, можна вважати застосування віктимологічних знань. Сьогодні у криміналістиці відсутні ґрунтовні дослідження, присвячені віктимологічному пізнанню особи, зокрема, залишається невирішеним питання щодо теоретичних засад та практичних рекомендацій із застосування результатів віктимологічного пізнання особи потерпілого в процесі розкриття та розслідування злочинів. Це зумовлює актуальність дослідження віктимологічного пізнання потерпілих, які є окремими учасниками процесу розкриття та розслідування злочинів.

У перших фундаментальних працях із криміналістики містили-ся конкретні рекомендації щодо використання в процесі розкриття

¹ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Байлов. – Х., 2004. – С. 3.

² Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Атіка, 2006. – С. 18.

³ Стан та структура злочинності в Україні станом на 20 листопада 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/doccatalog/list?currDir=67108>. – Заголовок з екрана.

та розслідування злочинів даних про потерпілого, відомостей про зв'язки потерпілого та злочинця, про прийоми та методи встановлення відповідних фактичних даних та ін.¹ Мова, зокрема, йде про таких видатних вчених, як Г. Гросс², М. С. Бокаріус³, І. М. Якімов⁴, С. М. Трегубов⁵ та ін. Це були перші рекомендації для практичних працівників правоохоронних органів, які ще не набули вигляду теоретично обґрунтованих концепцій.

Якісно новий етап у розвитку криміналістичних знань про жертву злочину розпочато поколінням радянських криміналістів, які працювали над розвитком методик розслідування окремих видів злочинів, серед яких варто відзначити: В. П. Колмакова⁶, Г. М. Мудьюгіна⁷, Д. П. Рассейкіна⁸ та ін. На думку В. В. Вандишева, роботи Г. М. Мудьюгіна суттєво активізували розвиток криміналістичної віктимології (криміналістичного дослідження жертв), вказавши на значущість таких досліджень для слідчої практики та надали поштовх у розвитку віктимологічного напрямку в кримінології⁹. У 80–90-х рр. XX ст. розпочинається якісно новий етап розвитку криміналістичних

¹ Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – С. 7.

² Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – Изд. 4-е, доп. – СПб., 1908. – С. 832–837.

³ Бокариус Н. С. Первоначальный осмотр трупа при милицейском и розыском дознании / Н. С. Бокариус. – Х. : НКВД УССР, 1925. – С. 421–432.

⁴ Якимов И. Н. Практическое руководство к расследованию преступлений / И. Н. Якимов. – М., 1924. – С. 179.

⁵ Трегубов С. Н. Основы уголовной техники : Научно-технические приемы расследования преступлений / С. Н. Трегубов. – Петроград : Изд. Юрид. кн. склада «Право», 1915. – С. 46–58.

⁶ Колмаков В. П. Расследование убийств : лекция / В. П. Колмаков. – М. : ВЮЗИ, 1958. – 75 с.

⁷ Мудьюгин Г. Н. Расследование убийств по делам, возбужденным в связи с исчезновением потерпевшего : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. Н. Мудьюгин. – М. : Б. и., 1962. – 17 с.

⁸ Рассейкин Д. П. Расследование преступлений против жизни. (Возбуждение уголовного дела, производство экспертиз) / Д. П. Рассейкин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – 185 с.

⁹ Франк Л. В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 25 (Цит. по: Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – С. 9).

знань про жертву, а саме перехід від досліджень жертв окремих видів злочинів до більш високого теоретичного рівня узагальнення знань, результатом яких стали нові окремі криміналістичні теорії, зокрема: 1) «криміналістична віктимологія»¹, автором якої є В. І. Шиканов; 2) «криміналістичне дослідження жертв»², автором якої є Є. О. Центров. Сьогодні до прихильників теорії «криміналістичної віктимології» відносять Н. Є. Шинкевич³.

Сучасний період розвитку криміналістики характеризується науковим дослідженням та створенням окремої криміналістичної теорії, що присвячена особі взагалі, та яка не оминає своєю увагою й особу жертви (потерпілого). Представниками такого підходу є М. О. Лушечкіна⁴, В. О. Образцов⁵, В. М. Шматов⁶, М. П. Яблоков⁷. Але більшість вчених, серед яких, зокрема, В. А. Журавель⁸, В. О. Коновалова⁹, В. Ю. Шепітько¹⁰, наголошують, що особа потерпілого є елементом криміналістичної характеристики злочинів і має вивчатись саме в її межах.

¹ Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – 44 с.

² Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1988. – 160 с.

³ Шинкевич Н. Е. Актуальные проблемы криминалистической виктимологии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. Е. Шинкевич. – Смоленск, 2004. – 240 с.

⁴ Лушечкина М. А. Криминалистическое изучение личности в тактике расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. А. Лушечкина. – М., 2002. – 26 с.

⁵ Криминалистика / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1997. – 744 с.

⁶ Шматов В. М. Развитие частной криминалистической теории изучения личности и обеспечения ее прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. М. Шматов. – Волгоград, 2000. – 22 с.

⁷ Криминалистика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2005. – 781 с.

⁸ Настільна книга слідчого : наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – С. 386.

⁹ Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х. : Юрид. ин-т, 1985. – 91 с.

¹⁰ Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 168–174.

Віктимологічні дослідження жертв злочинів у нашій країні були розпочаті в 60-ті рр. XX ст. У розвиток радянської віктимології значний внесок зробили такі вчені: В. П. Коновалов¹, В. С. Мінська², В. І. Полубинський³, Д. В. Рівман⁴, В. Я. Рибальська⁵, Л. В. Франк⁶ та ін.⁷

Особа потерпілого — досить складна у криміналістичному відношенні фігура. Вона змінює своє становище залежно від категорії злочину, виду злочинного посягання, наявності або відсутності зв'язків між потерпілим та злочинцем, психологічних особливостей потерпілого, його рольових функцій до і під час вчинення злочину⁸. Одним із напрямів вивчення потерпілого у криміналістиці, на думку Є. О. Центрова, є віктимологічне дослідження жертв злочинів⁹. Віктимологічні дослідження у криміналістиці зосереджувались в

¹ Коновалов В. П. Изучение потерпевших с целью совершенствования профилактики правонарушений / В. П. Коновалов. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. — 70 с.

² Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения : науч. издание / В. С. Минская, Г. И. Чечель. — Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. — 150 с.

³ Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления. — Горький : ВШ МВД СССР, 1979. — 84 с.; Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений : учеб. пособие. — М. : Академия МВД СССР, 1980. — 77 с.; Полубинский В. И. Криминальная виктимология и проблемы предварительного следствия: учеб. пособие. — Волгоград : Высш. следств. шк. МВД СССР, 1980. — 78 с.

⁴ Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. — СПб. : Питер, 2002. — 304 с.

⁵ Рыбальская В. Я. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних: учеб. пособие. — Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та; Иркутск. Дом печати, 1994. — 197 с.

⁶ Франк Л. В. Виктимология и виктимность. — Душанбе : Ирфон, 1972. — 111 с.; Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. — Душанбе : Ирфон, 1977. — 237 с.

⁷ Вандышев В. В. Теоретические и практические аспекты взаимосвязи криминалистики и виктимологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Вандышев. — М. : Б. и., 1989. — С. 12.

⁸ Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. — Вип. 93. — С. 168–174.

⁹ Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. — М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1988. — С. 13–31.

основному навколо трьох аспектів: 1) вивчення особи потерпілого, його психологічних особливостей; 2) вивчення взаємовідносин потерпілого і злочинця; 3) специфіка поведінки потерпілого в процесі попереднього та судового слідства й особливості тактики його допиту. Віктимологічний підхід у розкритті та розслідуванні злочинів є практичним методом чи інструментом, що забезпечує застосування даних віктимології у криміналістиці¹. Віктимологічні знання являють собою цілісне системне утворення, що відображає закономірності перетворення особи в жертву злочину, досліджуючи при цьому особу жертви та її поведінку до, в момент та після вчинення злочину, її зв'язки та взаємовідносини зі злочинцем, при цьому головна увага приділяється жертві у генезисі злочину. Значущість існування віктимології полягає в тому, що жертва наявна приблизно у половині вчинених злочинів та є їх складовою частиною, як місце події, зброя і свідки. Це особливо простежується, зокрема, коли маємо справу із живою жертвою злочину, що безпосередньо сприймала злочинну подію та може описати зовнішній вигляд і поведінку злочинця. Інформація про жертву (минула діяльність, спосіб життя тощо) може вказати на злочинця².

Зарубіжний досвід свідчить, що до недавнього часу у діяльності поліції окремо ґрунтовно не вивчалась інформація про жертву, оскільки вважалась не потрібною. Потерпілому не приділялось належної уваги під час розслідування злочину, так, наприклад, коли спеціаліст, який складає психологічний портрет (профіль) злочинця, просить надати інформацію про жертву, вона часто відсутня у матеріалах кримінального провадження. Хоча кращим засобом побудови профілю злочинця, зазначає Роберт К. Ресслер (R. K. Ressler), є віктимологічне дослідження, що є корисним інструментом при класифікації насильницьких злочинів, а також під час їх розкриття і розслідування (J. E. Douglas)³.

¹ Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического процесса. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1978. – С. 175.

² Petherick W. Victimology: the study of victims in criminal investigation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trutv.com/library/crime/criminal_mind/profiling/victimology/7.html. – Заголовок з екрана.

³ Там само.

Віктимологія виходить з того, що поведінка людини за своєю природою може бути не тільки злочинною, а й необачною, ризикованою, провокаційною, тобто віктимною, що відповідно і збільшує її здатність стати жертвою злочину. Саме через це додаткового значення набувають інші характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, соціальні ролі, професія¹. Більша чи менша імовірність стати жертвою злочину обумовлена сукупністю індивідуальних якостей, що взаємодіють із зовнішніми факторами².

Закономірності, що досліджує віктимологія, конкретизуються через її концептуальне ядро. Важливими категоріями віктимології є «жертва», «зв'язок», «жертва — злочинець», «віктимність», «віктимізація»³. Традиційними віктимологічними положеннями є: поведінка жертви суттєво впливає на мотивацію злочинної поведінки; ймовірність стати жертвою злочину залежить від особливого феномену — віктимності; віктимність є властивістю особи та її схильністю ставати жертвою злочину; віктимність залежить від низки факторів; ступінь віктимності може змінюватись, процес її зростання — це віктимізація, її зниження — девіктимізація⁴. Для криміналістики суттєве значення має саме «віктимність», оскільки за допомогою цієї категорії можна детально проаналізувати механізм злочинної події.

Термін «віктимність» було введено у науковий обіг Л. В. Франком, який вказував на підвищену здатність особи внаслідок духовних і фізичних якостей, за умов певних об'єктивних обставин ставати «мішенню» для злочинних посягань. Тобто нездатність уникнути злочинного посягання, де це об'єктивно можливо⁵. Предмет віктимології, на думку вченого, має визначатись саме через «віктимність», яка є складним кримінально-правовим та соціально-

¹ Віктимологія : учеб. пособие / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. — С. 37.

² Там само.

³ Вандышев В. В. Теоретические и практические аспекты взаимосвязи криминалистики и виктимологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Вандышев. — М. : Б. и., 1989. — С. 15.

⁴ Смирнов А. М. Виктимология сексуальных инверсий : монография / А. М. Смирнов. — М. : Юрлитинформ, 2012. — С. 27.

⁵ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. — Душанбе : Ирфон, 1977. — С. 108–109.

психологічним явищем¹. В. О. Туляков віктимність розуміє як девіацію від норм безпечної поведінки, що призводить до підвищеної уразливості, доступності та привабливості особи у ролі жертви злочинного посягання². Індивідуальна віктимність має особистісний та ситуаційний компоненти, при чому якісна характеристика першого знаходиться в системній залежності від другого³. Особистісний компонент віктимності полягає в наявності у певної людини властивостей суб'єктивного характеру, що роблять її підвищено уразливою перед злочинним посяганням⁴. Умовно кажучи, це віктимна здатність певної особи⁵. Б. М. Головкін наголошує, що особиста (індивідуальна) віктимність має місце у разі, коли особа переважно з власної ініціативи, рідше внаслідок вимушених причин (професії, стану здоров'я) ставить себе в уразливе становище, розуміючи цілком реальну можливість уникнути небезпеки, вдавшись до заходів перестороги. Такі дії мають повернути увагу зловмисника, сприяти утвердженню наміру та прийняттю остаточного рішення про напад⁶. Вбачається, що останнє визначення найбільш підходить для його застосування у криміналістиці.

Віктимність може бути індивідуальною, груповою, видовою⁷ та масовою. Індивідуальна віктимність — це потенційна можливість особи стати жертвою злочину. Р. С. Белкін індивідуальну віктимність визначає як потенційну здатність людини опинитись у ролі жертви злочину в результаті негативної взаємодії особистих якостей індиві-

¹ Франк Л. В. Віктимология и виктимность / Л. В. Франк. — Душанбе : Ирфон, 1977. — С. 6

² Туляков В. А. Віктимология (социальные и криминологические проблемы) : монографія / В. А. Туляков. — О. : Юрид. лит., 2000. — С. 149.

³ Смирнов А. М. Віктимология сексуальных инверсий : монографія / А. М. Смирнов. — М. : Юрлитинформ, 2012. — С. 35.

⁴ Віктимология : учеб. пособие / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. — С. 36.

⁵ Смирнов А. М. Віктимология сексуальных инверсий : монографія / А. М. Смирнов. — М. : Юрлитинформ, 2012. — С. 35.

⁶ Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкін. — Х. : Право, 2011. — С. 277.

⁷ Юридична психологія : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х. : Право, 2008. — С. 85.

да із зовнішніми факторами¹. Видова віктимність виражається у відносній схильності окремих людей ставати через низку обставин жертвами певних видів² (груп) злочинів (крадіжок, шахрайства, тілесних ушкоджень та ін.). Видова віктимність, на думку Р. С. Белкіна, дозволяє виділити для криміналістичної характеристики злочину основні типові риси потерпілих³. Існує також групова віктимність, що визначається рольовими, соціальними, демографічними, біофізичними якостями та характеристиками жертв злочинів. Так, наприклад, є професії, що об'єктивно підвищують можливість людей за певних умов ставати жертвами злочинних посягань (працівники правоохоронних органів, касири, інкасатори, охоронці). Вбачається, що застосування такого підходу у класифікації потерпілих у криміналістичних цілях дасть можливість виокремити типові портрети жертв певних категорій злочинів з урахуванням їх індивідуальних, рольових, статусних та інших характеристик. Важливе значення має розподіл віктимності на: 1) віктимогенну деформацію, сукупність соціально-психологічних властивостей особи, що пов'язані з особливостями її соціалізації; 2) професійну віктимність — властивість, що обумовлена виконанням певних соціальних функцій; 3) вікову віктимність як біологічну властивість; 4) віктимність — «патологія» — результат патологічного стану особистості (психічне захворювання, фізичний недуг, сліпоту, глухота та інші тяжкі соматичні розлади)⁴. Названі позиції, зазначає В. О. Коновалова, можуть існувати як ізольовано, так і у взаємозв'язку, викликаючи таку поведінку особи, яка за своєю структурою та формами прояву стає провокуючою та викликає різного роду негативні реакції, в тому числі й злочинні. Найбільший інтерес, на думку В. А. Журавля, для кримінології та криміналістики представляє віктимогенна деформація особи,

¹ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия : справочное издание / Р. С. Белкин. — 2-е изд., доп. — М. : Мегатрон-XXI, 2000. — С. 34.

² Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. — К. : Атіка, 2006. — С. 65.

³ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия : справочное издание / Р. С. Белкин. — 2-е изд., доп. — М. : Мегатрон-XXI, 2000. — С. 34.

⁴ Рыбальская В. Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Вопр. борьбы с преступностью. — М., 1980. — Вып. 33. — С. 33.

що тісно пов'язана з її моральною деформацією. Дослідивши віктимогенну деформацію особи, можна визначити наявність у потерпілого елементів поведінки, що сприяють вчиненню злочину¹. Віктимність також можна поділити на такі види: винна, невинна та необережна віктимність². Узагальнюючи всі проаналізовані визначення віктимності, можна стверджувати, що існує віктимна поведінка та віктимні якості особи. «Віктимність» може проявлятися як у динамічній, так і статичній площинах.

Одним із типових видів поведінки потерпілого, залежно від ролі жертви у ході реалізації злочинного наміру, на рівні з позитивною, нейтральною, виокремлюють провокуючу³. Це така поведінка з боку жертви злочину, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю та інтенсивністю)⁴. Таку поведінку ще називають негативною. Провокуюча поведінка часто впливає на мотивацію злочинної поведінки⁵, передуючи вчиненню злочину проти потерпілого, а отже, злочин є віддаленим результатом поведінки потерпілого⁶. Так, М. В. Сенаторов зазначає, що у законодавстві про кримінальну відповідальність соціально-негативна поведінка потерпілого, яка обумовлює вчинення суспільно небезпечного діяння, найбільш повно відображена при характеристиці умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження, вчинених у стані сильного душевного хвилювання. У статтях 116, 123 КК вказується на протизаконне насильство, систематичне знущання та тяжку образу з боку потерпілого. Соціально-негативна поведінка потерпілого має певне значення й для з'ясування суті умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчинених при перевищенні меж необхідної оборони або у разі

¹ Журавель В. А. Допрос потерпевшего при виктимном поведении / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 26 / отв. ред. А. Е. Яворский. – К. : Вища шк., 1983. – С. 47.

² Виктимология : учеб. пособие / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – С. 42.

³ Юридична психологія : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – С. 85.

⁴ Там само.

⁵ Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения : науч. издание / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. – С. 5.

⁶ Там само. – С. 26.

перевищення заходів для затримання злочинця¹. Істотним моментом, зазначає В. А. Журавель, є встановлення того, наскільки поведінка потерпілого сприяла вчиненню злочину. Віктимологічний підхід у розслідуванні полягає у тому, що початковою точкою для збору інформації щодо злочинця є особа та поведінка потерпілого². Важливим є проведення дослідження події злочину та ролі потерпілого у ній на двох рівнях: на «особистому» та «поведінковому». Отримуючи інформацію про перший рівень, з'ясовується, внаслідок яких індивідуальних якостей та властивостей особа об'єктивно (тобто незалежно від своєї поведінки) набула статусу жертви. Такий аналіз дозволить виокремити групи ризику певних осіб, відносно яких найчастіше вчиняються злочини, що і дозволить надати певні рекомендації з виявлення латентних злочинів. Відносно другого рівня можна зазначити, що таке дослідження дасть можливість побудувати широке коло версій відносно злочинної події та ролі у ній жертви, рекомендувати оптимальну тактику проведення слідчих та судових дій за участю потерпілого, що має сприяти встановленню об'єктивної істини в кожному конкретному кримінальному провадженні та індивідуалізувати покарання. Віктимологічний підхід дає можливість прогнозувати поведінку потерпілого під час досудового слідства та судового розгляду справи; обирати та здійснювати оптимальні заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого й віктимологічного запобігання злочинів.

В статъе анализируется сущъ и значение виктимологического познания личности в криминалистике и направления использования его результатов.

This article analyzes the nature and meaning of victimological cognition of a person in criminalistics and main directions of its use.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 2 від 6 лютого 2013 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. Ю. Шенітько.

¹ Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. В. І. Борисова. — Х. : Право, 2006. — С. 140.

² Журавель В. А. Допрос потерпевшего при виктимном поведении / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. — Вып. 26 / отв. ред. А. Е. Яворский. — К. : Вища шк., 1983. — С. 46.

УДК 343.91:343.359

А. В. Іванов, Криворізький прокурор з нагляду за додержанням законів у транспортній сфері Дніпропетровської області, здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПОДАТКОВИМ ЗЛОЧИНАМ

Стаття присвячена розгляду кримінологічної функції органів прокуратури у сфері запобігання податковим злочинам, вносяться пропозиції щодо її удосконалення.

Ключові слова: кримінологічна функція, прокуратура, запобігання, податкові злочини.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам реалізується через систему уповноважених на це суб'єктів. Від них безпосередньо залежить ефективність правоохоронної діяльності, успіх у досягненні завдань із протидії злочинам. Невід'ємною складовою системи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, у тому числі у сфері оподаткування, є органи прокуратури України.

Проблеми запобігання злочинам органами прокуратури вже тривалий час привертають увагу вчених-кримінологів. Відзначимо праці О. І. Алексєєва, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, О. Г. Кальмана, Т. В. Корнякової, С. С. Мірошніченка, В. Б. Ястребова та ін. Науковцями аналізуються як загальнотеоретичні засади запобіжної функції прокуратури, напрями та форми її здійснення тощо, так і особливості прокурорського запобігання корупції, злочинам проти довкілля, організованій злочинності та ін. У той же час малодослідженими видаються проблеми запобігання прокуратурою податковим злочинам, які за сучасних умов характеризуються масовістю та високим рівнем, перетворюються на вагомую загрозу національній безпеці України. Так, лише у 2006 р. за ст. 212 КК України було за-

суджено 152 особи, у 2007 р. — 175 (+ 15 %), у 2008 р. — 107 (– 39 %), у 2009 р. — 142 (+ 33 %), 2010 р. — 176 осіб (+ 23 %)¹. При цьому більшість із них (82 %) засуджено за ч. 3 ст. 212 КК України, тобто за ухилення від оподаткування, вчинене в особливо великих розмірах або особою, раніше судимою за цей злочин. Не дивлячись на це, проблеми запобігання податковим злочинам прокуратурою в кримінологічній літературі висвітлюються фрагментарно, розкриваються лише окремі їх аспекти та переважно в контексті більш загальної проблематики.

На нашу думку, за сучасних умов необхідно з'ясувати місце та роль органів прокуратури в системі спеціально-кримінологічного запобігання податковій злочинності, розкрити сутність та напрями реалізації її кримінологічної функції у сфері оподаткування, визначити існуючі проблеми та можливі шляхи їх вирішення. Саме такі завдання і ставились автором при написанні даної статті.

Відповідно до Конституції та Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури здійснюють наглядову, слідчу, представницьку, координаційну функції та державне обвинувачення. Що стосується запобіжної (кримінологічної) функції, то вона, будучи безпосередньо не закріпленою законом, іманентно притаманна всім напрямам прокурорської діяльності, їх сутності та внутрішньому змісту. В межах кожного напрямку роботи прокуратури виокремлюються кримінологічні сторони, що спрямовуються на усунення (нейтралізацію) причин і умов злочинів та, об'єднуючись, складають єдину кримінологічну функцію прокуратури. Вона полягає у цілеспрямованій роботі органів прокуратури щодо випередження, обмеження й усунення криміногенних явищ та процесів, що зумовлюють злочини, недопущення потенційних злочинів на різних стадіях їх кримінального формування та відзначається специфікою прокурорських повноважень, форм і методів превентивного призначення.

Перш ніж перейти до аналізу особливостей запобігання прокуратурою податковим злочинам, слід визначити та обрати для цього підхід, який був би найбільш вдалим з позиції точної та

¹ За інформацією, наданою Державною судовою адміністрацією України.

всеохоплюючої характеристики відповідної діяльності, її напрямів, став би загальною науково обгрунтованою основою для розвитку та поглиблення спеціального кримінологічного знання. З цією метою звернемось до профільних наукових досліджень кримінологічної функції органів прокуратури. Так, Л. М. Давиденко та О. О. Бандурка в межах цієї функції виокремлюють запобігання злочинам: а) засобами прокурорського нагляду; б) засобами правової пропаганди; в) у процесі розслідування та розкриття злочинів¹. З позиції В. В. Голини, основними напрямками реалізації запобіжної функції прокуратури є кримінологічний аналіз злочинності, участь у розробці заходів з її запобігання, нагляд за дотриманням законодавства про запобігання злочинності, сприяння профілактичній роботі громадськості, участь у правовому вихованні громадян та координація дій правоохоронних органів². У свою чергу, Т. В. Корнякова схвалює попередній підхід, відзначає його переваги та доповнює кримінальним переслідуванням як функцією органів прокуратури, що наділена превентивним потенціалом та реалізується шляхом порушення кримінальних проваджень і підтримання державного обвинувачення в суді. У зв'язку з цим вчена виділяє не лише аналітико-прогностичний, координаційний та ідейно-виховний прояви кримінологічної функції прокуратури, а й її правоохоронну складову³. Такий підхід, з нашої позиції, повною мірою відповідає теоретичному обгрунтуванню кримінологічної функції органів прокуратури, її сутності та змісту, положенням чинного законодавства, враховує головні сторони запобіжної діяльності, а отже, загалом може бути використаний та покладений в основу характеристики запобігання прокуратурою податковим злочинам.

¹ Давиденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы / Л. М. Давиденко, А. А. Бандурка. – Х. : НУВД, 2005. – С. 181.

² Голина В. В. Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности / В. В. Голина. – Х. : Юрид. ин-т, 1981. – С. 59.

³ Корнякова Т. Кримінологічна функція органів прокуратури щодо запобігання злочинам проти довкілля / Т. Корнякова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 234–237.

Так, *аналітичний напрям* запобіжної функції прокуратури щодо податкових злочинів полягає в кримінологічному аналізі податкової злочинності на загальнодержавному або регіональному рівнях. Цей аналіз є основою всієї профілактичної роботи органів прокуратури, їх наглядової та іншої діяльності, дозволяє виділити основні напрями спеціально-кримінологічного запобігання, розробити обґрунтовані та економічно доцільні профілактичні заходи, правильно координувати дії правоохоронних органів у протидії податковій злочинності. Своєрідним продовженням аналітичної роботи прокуратури є їх безпосередня участь у розробці та практичній реалізації програм боротьби (профілактики) зі злочинністю. Підтвердженням цього є проведене нами вивчення регіональних та міських програм профілактики злочинності, а також власний практичний досвід роботи автора в органах прокуратури України. Наприклад, прокуратура Дніпропетровської області вже традиційно відіграє активну роль у проведенні кримінологічного аналізу злочинності в регіоні, її детермінант, визначенні конкретних запобіжних заходів, які доцільно внести до регіональної програми профілактики правопорушень, бере безпосередню участь у їх практичній реалізації. Так, відповідно до Регіональної програми профілактики правопорушень на 2011–2015 рр., що затверджена рішенням Дніпропетровської обласної ради від 25 березня 2011 р., прокуратура області визначається відповідальною за проведення моніторингу стану законності та правопорядку в регіоні з урахуванням факторів, що сприяють загостренню криміногенної ситуації, визначення та аналізу причин і умов, що сприяють правопорушенням у сфері економіки, з метою вироблення спільних профілактичних дій тощо¹.

Іншим напрямом запобігання прокуратурою податковим злочинам є *правоохоронна діяльність*. Вона складає головний зміст діяльності прокуратури, спрямовується на реалізацію її конституційних функцій. У системі запобігання податковій злочинності правоохоронній діяльності прокуратури відводиться особливе місце. По-перше, прокуратура здійснює нагляд за додержанням і за-

¹ Про регіональну програму профілактики правопорушень на 2011–2015 роки: Рішення Дніпропетровської обласної ради від 25 березня 2011 р. № 75-5/VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adm.dp.ua>.

стосуванням законів, у тому числі у сфері оподаткування, вживає заходів щодо виявлення, припинення та запобігання податковим правопорушенням. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» невід’ємною складовою предмета цього нагляду є додержання законів, що стосуються економічних відносин, митниці та зовнішньоекономічної діяльності, а отже, безпосередньо стосуються питань оподаткування. Неухильне дотримання та правильне застосування законів є основною передумовою запобігання податковій злочинності. Аналіз практики свідчить, що органи прокуратури приділяють значну увагу нагляду за додержанням і застосуванням податкового законодавства. Щороку ними виявляється чимало злочинів у цій сфері. Так, у 2011 р. органами прокуратури порушено 214 кримінальних проваджень у сфері оподаткування, у тому числі 58 — про протиправне адміністрування та відшкодування ПДВ, лише за I півріччя 2012 р. — 63 таких проваджень, у тому числі 21 щодо незаконного відшкодування ПДВ¹ тощо.

Дієвим засобом запобігання податковим злочинам у процесі наглядової діяльності є застосування прокуратурою актів реагування, передбачених законом. До недавнього часу кримінологічним цілям слугували приписи, протести, подання та постанови. Проте у зв’язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури» від 18 вересня 2012 р. кількість актів прокурорського реагування скоротилась до подання та постанови. Подання — це акт реагування прокурора на виявлені порушення закону з вимогою щодо: а) усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяли; б) притягнення осіб до передбаченої законом відповідальності; в) відшкодування шкоди; г) скасування нормативно-правового акта, окремих його частин або приведення його у відповідність із законом; д) припинення незаконних дій чи бездіяльності посадових та службових осіб.

Важливою кримінологічною вимогою до подань прокурора є визначення в них конкретних пропозицій з усунення детермінант

¹ Відповідно до офіційних звітів Генеральної прокуратури України «Основні показники про роботу прокурора» за період 12 місяців 2011 р. та за 6 місяців 2012 р.

злочинів, що, на жаль, не завжди дотримується. Аналіз практичних матеріалів прокурорської діяльності, а також власний досвід роботи в органах прокуратури свідчить, що більшість із винесених прокурорами подань, у тому числі у сфері оподаткування, не містять пропозицій з усунення порушень закону, їх причин та умов. Решта цих актів реагування якщо і містить такі рекомендації, то вони формулюються в загальній формі, що ускладнює практичне їх виконання, а отже, загалом досягнення запобіжних цілей. Іноді прокурори досить категоричні у формулюваннях, фактично нав'язують піднаглядним суб'єктам певний варіант рішення з виконання вимог подання, що розглядається як втручання в їх господарську, оперативну й іншу діяльність та безпосередньо забороняється законодавством.

Говорячи про подання прокурора, в яких ставиться вимога скасувати правовий акт або його частини, підкреслимо важливість нагляду за дотриманням законодавства про запобігання податковій злочинності. Він дозволяє забезпечити законність правозастосовної діяльності із запобігання податковим злочинам, дотримання прав і свобод фізичних та юридичних осіб у сфері оподаткування. Особливістю є те, що законодавство про запобігання податковим злочинам не систематизоване, а відповідні норми знаходяться в правових актах різної юридичної сили, що регулюють відносини із запобігання злочинам у багатьох соціальних сферах (кримінальна, кримінально-процесуальна, податкова, митна, адміністративна, зовнішньоекономічна та інші галузі законодавства).

У разі виявлення в діянні особи ознак адміністративного правопорушення у сфері оподаткування прокурор виносить постанову про ініціювання притягнення її до адміністративної відповідальності. Постанова підлягає розгляду уповноваженою посадовою особою або органом у 10-денний строк, якщо інше не встановлено законом (ст. 24 Закону «Про прокуратуру»). Постанови як акти реагування зосереджують у собі значний запобіжний потенціал. Вони спрямовані на боротьбу не лише з податковою злочинністю, а й її «фоновими» явищами, перешкоджають розвитку протиправної поведінки, створюють перешкоди для переростання адміністративних податкових правопорушень у злочини. Йдеться про правопорушення,

передбачені статтями 163¹, 163², 163⁴ КУпАП та ін. Деякі вчені безпосередньо розглядають вчинення адміністративних правопорушень у сфері оподаткування (ст. 164² КУпАП) як приготування або замах на ухилення від оподаткування. У зв'язку з цим справедливо підкреслюється, що своєчасне виявлення цих правопорушень та притягнення винних до адміністративної відповідальності є дієвим засобом запобігання податковим злочинам¹.

Другим важливим напрямом правоохоронної діяльності прокуратури в контексті її запобіжної функції є нагляд за додержанням законів податковою міліцією як органом, що відповідно до положень чинного законодавства здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування у справах про ухилення від оподаткування (ст. 212 КК України). Органи прокуратури впливають на якість та ефективність цієї діяльності, вживають заходів для забезпечення її відповідності закону. Згідно зі ст. 29 Закону України «Про прокуратуру» одним із головних завдань нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, є сприяння здійсненню заходів щодо запобігання злочинам, усунення їх причин та умов.

Вивчення практики здійснення нагляду за додержанням законів податковою міліцією свідчить, з одного боку, про високу інтенсивність цієї роботи, кількість застосованих заходів, а з другого, про певні недоліки щодо її якості, наявність змістовних проблем. До недавнього часу прокурорський нагляд за податковою міліцією переважно обмежувався перевіркою факту наявності подання слідчого про усунення причин та умов податкових злочинів, без аналізу правильності встановлення причин та умов злочинів, заходів з їх усунення. При цьому не зверталася увага на недотримання вимог конкретності визначених слідчим заходів, контроль за їх виконанням тощо. На нашу думку, ці недоліки пояснюються не стільки суб'єктивними факторами, скільки недосконалістю чинного на той час КПК України. Вирішення цих проблем значною мірою пов'язується нами із набуттям чинності новим КПК України, його подальшим розвитком і вдосконаленням.

¹ Давыденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы / Л. М. Давыденко, А. А. Бандурка. – Х. : НУВД, 2005. – С. 167.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про прокуратуру» Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори *координують* діяльність і правоохоронних органів, у тому числі й податкової міліції, з протидії злочинності та корупції. На виконання положень Закону та з метою підвищення координаційної ролі прокуратури було затверджено наказ Генеральної прокуратури України «Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю та корупцією» від 4 травня 2012 р. У ньому закріплено, що одним із критеріїв оцінки координаційної роботи прокуратури слід вважати підвищення ефективності запобігання злочинам — кримінологічну складову правоохоронної координації.

Головна мета координації (від лат. «*co*» — разом і «*ordinatio*» — упорядкування) правоохоронних органів полягає у погодженні та упорядкуванні їх спільних дій у боротьбі зі злочинністю, розмежуванні функцій при здійсненні спеціально-кримінологічних заходів. Координація дозволяє сконцентрувати зусилля правоохоронних органів, об'єднати їх в «один фронт» на основі єдиного підходу, покращити взаємодію між ними, усунути дублювання функцій, ефективно розподіляти час, фінансові та інші ресурси у боротьбі зі злочинністю.

З метою з'ясування існуючого стану координації правоохоронних органів у боротьбі з податковими злочинами, визначення проблем у цій сфері та шляхів їх вирішення нами було вивчено низку матеріалів координаційних нарад різного рівня, зокрема, Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та деяких інших областей. У результаті проведеного аналізу можемо зробити такі зауваження.

По-перше, проведення нарад, спеціально присвячених протидії податковим злочинам, сьогодні не є поширеним. Як приклад відзначимо міжвідомчу нараду керівників правоохоронних та контролюючих органів Дніпропетровської області «Про стан додержання вимог законодавства у сфері оподаткування та легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, а також про стан прокурорського нагляду на цими напрямками». Організація таких нарад звичайно є позитивним прикладом, який заслуговує на його поширення. Проте

за сучасних умов це розглядається скоріше не як загальне правило, а виняток, що є неприпустимим з огляду на стабільно високий рівень податкової злочинності у зазначених регіонах.

У свою чергу, під час проведення координаційних нарад міського та районного рівнів проблеми протидії податковій злочинності далеко не завжди включаються до порядку денного. Якщо ці питання й обговорюються, то найчастіше обмежуються оперативнорозшуковим та слідчим аспектами діяльністю податкової міліції, показниками й ефективністю, не враховуючи проблем усунення причин та умов, запобігання ухиленню від оподаткування. Зокрема, на засіданнях нарад не обговорюються проблеми взаємодії у проведенні правового і кримінологічного інформування, культурно-виховної роботи та інших важливих напрямів запобігання податковій злочинності. Гіперболізація репресивної складової у боротьбі з податковими злочинами, з одного боку, свідчить про залишення ще сумнозвісної практики «гонки за показниками», що розглядаються як основний критерій ефективності роботи, а з другого, про явну недооцінку запобіжної складової координації, превентивної протидії злочинності загалом.

По-друге, рішення координаційних нарад або взагалі не містять пропозицій із протидії податковій злочинності, або нерідко є не конкретними та досить поверхневими (наприклад, рекомендується «усунути причини та умови правопорушень у сфері оподаткування», «продовжити роботу по реалізації комплексної програми протидії», «підвищити результативність розслідування кримінальних проваджень щодо незаконного відшкодування ПДВ», «виключити випадки безпідставної відмови у порушенні кримінальних проваджень» тощо). Подібні пропозиції скоріше схожі на «плакатні» заклики, ніж на кримінологічні заходи, що переслідують конкретні практичні цілі. Як справедливо підкреслює В. В. Голіна, абстрактність та декларативність заходів (типу «усунути причини та умови злочинів») дискредитує саму ідею запобігання злочинності, робить заходи практично формальними, безпредметними та далекими від виконання¹.

¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України : Право, 2011. – С. 60.

Ще одним напрямом реалізації кримінологічної функції прокуратури є *інформаційно-виховна робота*. Вона полягає у застосуванні інформаційних, роз'яснювальних, пропагандистських та інших заходів з метою усунення протиправних поглядів особистості, переорієнтації та закріплення соціально позитивних стереотипів, виховання у душі поваги до закону та правил співжиття. Утримання потенційних злочинців від вчинення злочинів — головне завдання інформаційно-виховної роботи прокуратури. Для цього органами прокуратури використовується цілий арсенал засобів: друковані матеріали виховного призначення, у тому числі відомчі видання, як-от «Вісник прокуратури», виступи в пресі, по телебаченню та на радіо, інформування представницьких органів влади з питань законності, виїзні лекції, розповсюдження кримінологічної інформації через інтегрований веб-сайт органів прокуратури України (www.gp.gov.ua) та ін.

Кримінологічне інформування є одним із найважливіших напрямів виховної роботи прокуратури спеціально-кримінологічного призначення. Кримінологічна поінформованість ставить за мету поширення серед населення відомостей про злочинність, її стан на окремих територіях, причини та умови вчинення злочинів, особу злочинця, засоби вчинення злочинів, заходи запобігання тощо¹. Так, відповідно до ст. 51¹ Закону України «Про прокуратуру» прокурори всіх рівнів на відкритому пленарному засіданні відповідної ради, на яке запрошуються представники ЗМІ, не менше як двічі на рік інформують населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці про стан законності, заходи щодо її зміцнення та результати діяльності на даній території. Відповідна доповідь прокурора традиційно містить розділ, присвячений податковій злочинності. Зокрема, у ньому висвітлюються показники податкової злочинності у певному регіоні, кількість осіб, притягнутих до відповідальності за податкові злочини, наводяться статистичні показники наглядової діяльності прокуратури за дотриманням податкового законодавства, законності при проведенні органами ДПС України оперативно-розшукових заходів, досудового розслідування, визначається кількість винесених актів реагування, результати їх розгляду тощо.

¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. — Х. : Нац. юрид. акад. України : Право, 2011. — С. 68.

Схвальною є практика поширення органами прокуратури вузькопрофільних звітів із питань протидії економічній злочинності. Яскравим прикладом цього є підготовка прокуратурою Дніпропетровської області публічного звіту «Протидія фінансово-економічній кризі. Звітують прокуратури Дніпропетровщини» (2010 р.). Поряд з іншими питаннями, у ньому розкриваються особливості протидії прокуратури податковим злочинам, правові засади та напрями цієї діяльності, висвітлюються статистичні й інші матеріали, аналітичні таблиці, діаграми як в розрізі області, так і її районів¹. Вважаємо, що цей позитивний досвід повинен поширюватись, а подібні звіти мають оприлюднюватись систематично, не лише в період кризових явищ в економіці, а й після їх остаточного подолання.

Як бачимо, кримінологічна діяльність прокуратури має різносторонній характер, реалізується в конкретних напрямках із використанням передбачених законом форм і методів. Вона здійснюється на підставі норм права та отримує в них своє закріплення. Від правового забезпечення безпосередньо залежить ефективність запобіжної прокурорської діяльності, вирішення її нагальних проблем. Зазначимо, що деякі вчені пов'язують розвиток правового забезпечення кримінологічної функції прокуратури із закріпленням її як окремої функції в Законі України «Про прокуратуру»². Інші ж науковці не вважають внесення таких змін необхідним. Зокрема, Т. В. Корнякова розцінює їх як такі, що можуть викликати «перерозподіл» нормативних положень «із запобіжним ефектом» за різними напрямами функціонування прокуратури, що призведе до необхідності повної ревізії Закону крізь призму проблематики запобіжної діяльності, штучно перенавантажить його відповідними законодавчими констrukціями³.

¹ Протидія фінансово-економічній кризі. Звітують прокуратури Дніпропетровщини / Прокуратура Дніпропетровської області, Організаційно-контрольний відділ ; уклад. В. Г. Козловський. – Дніпропетровськ, 2010. – 247 с.

² Мірошніченко С. С. Запобігання злочинності – одна із функцій органів прокуратури / С. С. Мірошніченко // Проблеми законності: міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : НЮАУ, 2005. – Вип. 75. – С. 158–162.

³ Корнякова Т. Кримінологічна функція органів прокуратури щодо запобігання злочинам проти довкілля / Т. Корнякова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 238.

Що стосується нашої позиції, то ми розцінюємо внесення відповідних змін до Закону лише як можливі й допустимі, проте аж ніяк не вважаємо це необхідним заходом. Запобіжна складова і без того властива всім функціям прокуратури, їх внутрішньому змісту. При цьому вважаємо за доцільне розробити та затвердити профільний відомчий акт із питань боротьби з податковою злочинністю, наприклад, наказ Генеральної прокуратури України «Про організацію діяльності органів прокуратури у сфері запобігання і протидії податковій злочинності». Доцільність його прийняття зумовлюється масовістю ухилень від оподаткування, що спостерігаються за сучасних умов, та вагомою роллю прокуратури у боротьбі з ними, необхідністю спеціалізації та підвищення ефективності її діяльності у цій сфері, вимогами щодо систематизації норм про запобігання прокуратурою податковим злочинам, вирішенням організаційних та інших проблем. У цьому наказі слід визначити напрями запобігання і протидії прокуратурою податковим злочинам, особливості нагляду за дотриманням податкового законодавства, законності в кримінально-процесуальній діяльності податкової міліції, питання координації у протидії податковим злочинам, аналітичної та пропагандистської роботи у цій сфері тощо.

Підсумовуючи все викладене, відмітимо, що органи прокуратури є одними з найголовніших суб'єктів запобігання податковим злочинам. Кримінологічна функція прокуратури щодо запобігання податковим злочинам полягає у цілеспрямованій діяльності цих органів щодо випередження, обмеження і усунення криміногенних явищ та процесів, що зумовлюють злочини у сфері оподаткування, недопущенні потенційних податкових злочинів на різних стадіях їх кримінального формування та відзначається специфікою повноважень, форм і методів превентивного призначення. Вона зосереджується практично у всіх напрямках діяльності органів прокуратури та проявляється в аналітичній, правоохоронній, координаційній та інформаційно-виховній роботі. Подальший розвиток запобіжної діяльності прокуратури у сфері оподаткування пов'язується, з одного боку, з підвищенням якості, усуненням зловживань та проявів формалізму у цій сфері, а з другого – з розвитком спеціалізації прокурорської роботи щодо протидії податковим злочинам та вдосконаленням її правових засад.

Статья посвящена рассмотрению криминологической функции органов прокуратуры в сфере предупреждения и противодействия налоговым преступлениям, рекомендациям по ее усовершенствованию.

The article is devoted to the research of the criminological function of Public Prosecution Bodies in the area of tax crime prevention and counteraction. Furthermore, some recommendations on its improvement are presented.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 6 від 22 січня 2013 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор **В. В. Голіна.***

УДК 343.713

Д. М. Федоренко, аспірант кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ВИМАГАННЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ І СПЕЦІАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ

Стаття присвячена дослідженню питання співвідношення загальної і спеціальної кримінально-правових норм, пов'язаних із вимогами. Розглядаються проблеми співвідношення загальної і спеціальної норми, визначення поняття конкуренції норм та подолання такої конкуренції.

Ключові слова: вимогання, склад злочину, кваліфікація, конкуренція норм, колізія, загальне і спеціальне.

У кримінальному праві нерідко виникають ситуації, коли дві або навіть більше норм регулюють подібні правовідносини, або випадки, коли вчинене діяння підпадає під дію одразу кількох норм. Унаслідок цього відбувається взаємне «накладання норм», що призводить до часткового дублювання закону¹. Наука називає такі ситуації або «колізією», або «конкуренцією» норм. Кримінальному законодавству України невідомі ці терміни, хоча їх законодавче роз'яснення і порядок вирішення таких ситуацій значно спростили б проблематику цього питання. Причому більш розробленим є поняття «конкуренції кримінально-правових норм», термін «колізія» зустрічається рідше². Досить часто в науковій і навчальній літературі конкуренцію кримінально-правових норм називають колізією законів,

¹ Шакин В. Б. Конкуренция и коллизия уголовно-правовых норм [Электронный ресурс] // Сибирский юрид. вестн. – 2001. – № 1. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1117176>. – Загл. с экрана.

² Боева О. Ю. Конкуренция и коллизия уголовно-правовых норм [Электронный ресурс] // Рос. право в Интернете. – 2009. – № 2009 (05). – Режим доступа: http://www.rpi.msal.ru/prints/200905_41boeva.html. – Загл. с экрана; Шакин В. Б. Конкуренция и коллизия уголовно-правовых норм [Электронный ресурс] // Сибирский юрид. вестн. – 2001. – № 1. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1117176>. – Загл. с экрана.

вживаючи такі терміни як рівнозначні поняття¹. Проте цього робити не можна. Названі поняття хоча і схожі, але в цілому відрізняються одне від одного.

Проаналізувавши наукову літературу, можна дійти висновку про те, що існує три позиції стосовно вирішення питання про співвідношення зазначених термінів: 1) колізія — частина конкуренції (В. П. Малков, С. Ф. Сауляк); 2) конкуренція — частина колізії (О. Ф. Черданцев, Н. О. Власенко); 3) це різні поняття, ніяким чином не пов'язані між собою (Б. В. Шакін, В. М. Кудрявцев).

Вважаємо за доцільне приєднатися до останньої точки зору, беручи до уваги той аргумент, що в колізії знаходяться норми, які суперечать одна одній, тоді як при конкуренції норм протиріччя немає, вчиняється один злочин, ознаки якого одночасно передбачені двома або навіть більшою кількістю кримінально-правових норм, при цьому застосуванню підлягає лише одна норма.

Традиційно зіткнення норм у загальній теорії права і таких галузях, як наприклад, адміністративне право, міжнародне право, іменується саме колізією, тоді як у кримінальному праві вживається термін «конкуренція». Пояснення цього вбачається перш за все в предметі і методі кримінального права, природі виникнення відповідних правовідносин та в функціональній спрямованості норм права.

Предметом кримінального права є суспільні відносини, які виникають на основі кримінально-правових норм з моменту вчинення злочину між державою в особі її компетентних органів та особою,

¹ Див.: Тилле А. А. Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и пространстве / А. А. Тилле. — М. : Юрид. лит., 1965. — 201 с.; Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев / науч. ред. Б. С. Волков. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. — С. 52–54; Наумов В. А. Применение уголовно-правовых норм. По материалам следственной и прокурорско-судебной практики : учеб. пособие / А. В. Наумов. — Волгоград : Изд-во ВСШ МВД СССР, 1973. — С. 127; Ярмиш Н. М. Подолання колізії між злочинами, передбаченими ч. 2 ст. 368 та ч. 2 ст. 189 КК України / Н. М. Ярмиш // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. — Х. : Право, 2011. — С. 321–323.

яка вчинила злочин¹. Слід звернути увагу якраз на час виникнення цих правовідносин — момент вчинення злочину, незалежно від того, чи виявлено злочин органом держави або ні. Процесуальні ж акти не породжують і не створюють кримінально-правових відносин, а лише констатують їх, оскільки і до винесення цих актів між злочинцем і державою уже виникли реальні юридичні відносини². А за функціональною спрямованістю норми кримінального права відносяться до охоронних. Таким чином, вони діють нібито «знизу», тобто їх реалізація забезпечується кримінально-правовими відносинами, що, як ми вже зазначали, виникають з моменту вчинення злочину. Норми ж інших галузей права діють нібито «зверху», впливаючи на суспільні відносини. Унаслідок цього і виникають ситуації, коли одне і те саме конкретне діяння (вже вчинене), з його індивідуальними особливостями, регулюють кілька норм, і ці норми перебувають у суперництві, а не протиріччі, що є типовим саме для конкуренції. Вибір норми, яка підлягає застосуванню, залежатиме від конкретних обставин справи, що не є характерним для колізії.

Л. В. Иногамова-Хегай, визначаючи види конкуренції залежно від їх характеру, виділяє: 1) змістову; 2) темпоральну; 3) територіальну; 4) ієрархічну³. З таким поділом не погоджується О. К. Марін, який пише: «Говорити про існування таких видів конкуренції кримінально-правових норм, як територіальна конкуренція, темпоральна конкуренція та ієрархічна конкуренція, немає підстав. Зв'язок між кримінально-правовими нормами в цих ситуаціях має інший характер, ніж при конкуренції. У більшості розглядуваних у спеціальній літературі випадків має місце колізія правових норм, яка і може виступати в зазначених різновидах»⁴.

¹ Энциклопедия уголовного права: Понятие уголовного права. – Т. 1 / Б. В. Волженкин, Г. Ю. Лесников, М. А. Лопашенко, В. В. Мальцев и др. ; отв. ред.: В. Б. Малинин. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 166.

² Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 27–35; Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – С. 35–44.

³ Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм уголовного права / Л. В. Иногамова-Хегай. – М. : Щит-М, 1999. – С. 11, 16.

⁴ Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм / О. К. Марін. – К. : Атіка, 2003. – С. 73–100.

Що ж стосується змістової конкуренції, то вона існує, з чим погоджується більшість учених (хоча деякі науковці з тих чи інших причин не виділяють цього виду конкуренції¹), і цікавить нас у першу чергу. Вона поділяється на: 1) конкуренцію загальної і спеціальної норми; 2) конкуренцію частини і цілого (прості одиничні і складені злочини). Перший підвид становить основну мету нашого дослідження.

Серед учених-криміналістів проблематикою конкуренції кримінально-правових норм займалися В. І. Борисов, Л. В. Дорош, Л. В. Іногамова-Хегай, В. М. Кудрявцев, О. К. Марін, В. О. Навроцький, В. О. Наумов, М. І. Панов, А. О. Тілле, В. Д. Філімонов, Є. В. Шевченко та ін.

Конкуренція загальної і спеціальної норми. Для того щоб вирішити проблему конкуренції загальної і спеціальної норми, треба передусім з'ясувати питання, що таке «загальне» і «спеціальне» взагалі.

Філософські категорії загального і спеціального пов'язані насамперед із тим обсягом ознак, які властиві цим поняттям. Набір останніх для поняття «загальне» передбачає таку їх кількість, яка б дозволила охопити його у цілковитій єдності і завершеному стані. Інакше кажучи, загальному повинні належати усі ознаки, котрі вирізняють ту чи іншу річ або поняття з-поміж інших понять одного рівня. Тут мають місце саме визначальні ознаки у їх дещо абстрактному вираженні, позаяк вони охоплюють речі чи явища одного виду.

Якщо говоримо про «спеціальне», то маємо на увазі, що поняття, окрім визначальних для роду, має ще й певні специфічні ознаки, які є не просто видовим проявом загального, а виражають певні специфічні сторони його існування. Таким чином, категорія «спеціальне» є поняттям нижчого рівня, ніж родове «загальне», і відповідає його виду, але з тією специфікою, яка не дозволяє нам віднести

¹ Див.: Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений : учеб. пособие / Б. А. Куринов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 181 с.; Сердюк П. Конкуренція охоронних кримінально-правових норм як цілого та частини: проблема концепту / П. Сердюк // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 10. – С. 109–112; Сердюк П. Конкуренція загальної та спеціальної «охоронних» кримінально-правових норм: проблема концепту / П. Сердюк // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 9. – С. 116–120.

його просто до видового прояву загального, оскільки відноситься до специфічного його прояву. Так, Б. О. Куринов обґрунтовано стверджував, що спеціальна норма обов'язково має містити всі ознаки загальної норми, в той же час вона має містити і свої, специфічні ознаки, які виділяють її із загальної норми¹. Це можуть бути ознаки специфічного предмета, спеціального суб'єкта, потерпілого, конкретизація об'єктивної сторони шляхом зазначення способу вчинення злочину, знарядь вчинення злочину і т. д.

В Україні проблемою конкуренції кримінально-правових норм на дисертаційному рівні займався О. К. Марін, який розглядав конкуренцію загальної і спеціальної норми як ситуацію, зумовлену наявністю в кримінальному законодавстві двох норм, одна з яких є загальною (визначає певне коло діянь як злочини), інша — спеціальною (виділяє з цього кола певні діяння як самостійні злочини, спеціалізує кримінально-правове регулювання), тобто коли при кримінально-правовій оцінці одного суспільно небезпечного діяння на застосування претендують обидві ці норми². Із цього визначення випливає, що спеціальне є специфічним проявом загального.

Але чи правильно в таких ситуаціях говорити про загальне і спеціальне? Г. З. Яремко, наприклад, пропонує послуговуватися поняттям «асоціація кримінально-правових норм», на його думку, більш вдалим як з термінологічної точки зору, так і для вирішення проблеми конкуренції загальних і спеціальних норм. Він вважає такий підхід більш виправданим і таким, що підтримується іншими теоретиками права. Так, ще у 70-х роках минулого століття С. С. Алексєєв висловив думку про існування асоціацій норм³, а в подальшому В. О. Навроцький — про «корінні» норми⁴ та існування єдиної осно-

¹ Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений : учеб. пособие / Б. А. Куринов. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — С. 176.

² Марін О. К. Конкуренція кримінально-правових норм: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. К. Марін; Київ. нац. ун-т. — Львів, 2001. — С. 197, 198.

³ Алексєєв С. С. Структура советского права / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 113–116; Алексєєв С. С. Общая теория права : в 2-х т. — Т. 2 / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1982. — С. 76, 77.

⁴ Навроцький В. А. Общие, специальные и казуистические уголовно-правовые нормы / В. А. Навроцький // Уголовн. право: стратегия развития в XXI веке : материалы VI междунар. науч.-практ. конф. 29–30 января 2009 г. — М. : Проспект, 2009. — С. 122–125.

ви спільних констатуючих ознак для злочинів одного виду¹. Норми, які утворюють асоціацію, Г. З. Яремко поділяє на такі: 1) основні (генеральні) — встановлюють загальні правила; 2) деталізуючі — дають більш точне вирішення тієї чи іншої деталі (обставини) регулювання; 3) варіантні — розраховані на регулювання відповідно до генеральної норми у специфічних ситуаціях, особливих умовах, при своєрідних варіантах конкретних обставин². Такий підхід, на нашу думку, має право на існування, за умови його подальшого розвитку і вдосконалення. Поки що ж наука кримінального права користується поняттями загального і спеціального, і які б мовні конструкції ми не використовували в нашому випадку, їх суть зводиться до розкриття останніх.

У нашому випадку норма, яка відповідатиме рівню роду, проявитиметься у своїх специфічних формах через особливі норми виду. Такі «специфічні видові норми» сприймають визначальні ознаки для «родової норми» та доповнюються низкою специфікуючих ознак. Таке сприйняття можливе, наприклад, через спільність використовуваної термінології, схожість у конструкції складу злочину або його окремих елементів тощо. Ці норми слід було б назвати нормами *habet idem* або *qui utuntur hoc* (лат. — ті, що користуються тим же самим).

Як правило, незалежно від місця розташування спеціальної норми, її мовний вираз завжди містить вказівку на наявність норми загальної. Це може бути або назва статті Особливої частини КК, або слова «ті ж дії», «таке ж діяння» і т. п.³

У наукових джерелах із приводу існування загальних і спеціальних норм справедливо відзначається, що будь-яка норма сама по

¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В. О. Навроцький. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 436—449.

² Яремко Г. З. Види асоціативних кримінально-правових норм-заборон / Г. З. Яремко // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 11—12 жовт. 2012 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; Наук.-дослід. ін-т вивч. проблем злочинності ім. В. В. Сташиса ; Нац. акад. наук Укр., ВГО «Асоц. крим. права» ; гол. ред. В. Я. Тацій ; редкол. В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2012. — С. 134—136.

³ Марін О. К. Конкуренція кримінально-правових норм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. К. Марін ; Київ. нац. ун-т. — Львів, 2001. — С. 201.

собі не може бути ані загальною, ані спеціальною; вона стає такою, що конкурує з іншою нормою, тільки при взаємодії між ними¹; за межами генетичного зв'язку спеціальна норма втрачає свої особливості і виступає як звичайна норма кримінального права². Інакше кажучи, виявити конкуренцію загальної та спеціальної норми можна лише під час кваліфікації, у процесі правозастосування³.

Кримінальне законодавство України передбачає відповідальність за вимагання у різних статтях, що породжує складні питання щодо кваліфікації вимагання та відмежування його від суміжних складів.

У статтях 262, 308, 312, 313, 357 і 410 КК передбачаються злочинні посягання у формі вимагання разом з іншими альтернативними діями (які водночас виступають тут і як способи вчинення злочину).

Аналіз диспозицій статей, передбачених ч. 4 ст. 354, ч. 4 ст. 368, ч. 4 ст. 368³, ч. 4 ст. 368⁴, ч. 3 ст. 369² КК показує, що в цих злочинах вимагання вказано саме як способи вчинення злочину.

У злочині, передбаченому ч. 2 ст. 320 КК України, вимагання виступає як наслідок вчинення злочину, тому навряд чи можна вважати його спеціальним злочином по відношенню до вимагання.

Дослідження кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за вимагання, показує, що за своєю конструкцією вони не однакові та відмежовуються залежно від того, наскільки в конструкціях цих злочинів виражені саме ознаки вимагання. У зв'язку з цим Л. О. Семикіна виділила три рівні вимагання: у вузькому (ст. 189 КК), широкому (статті 262, 308, 312, 313, 357, 410 КК) та найбільш широкому (ст. 354 та ч. 3 ст. 368 КК) розуміннях⁴. Проте з таким поділом неможливо погодитися. Вимаган-

¹ Горелик А. С. Конкуренция уголовно-правовых норм : учеб. пособие / А. С. Горелик. – Красноярск : Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1996. – С. 12.

² Свидлов Н. М. Специальные нормы и квалификация преступлений следователем / Н. М. Свидлов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1981. – С. 18.

³ Марін О. К. Конкуренція кримінально-правових норм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. К. Марін ; Київ. нац. ун-т. – Львів, 2001. – С. 203.

⁴ Семикіна Л. О. Щодо визначення поняття вимагання / Л. О. Семикіна // Наук. вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 3 (34). – С. 230–236.

ня, навпаки, є найбільш широким поняттям по відношенню до цих злочинів, адже у кожному з них йдеться про звуження кола «вимагання» за рахунок додаткових ознак щодо суб'єкта злочину (наприклад, ст. 354 та ст. 368 КК), предмета злочину (наприклад, статті 262, 308, 312, 313, 357, 410 КК) або суспільно небезпечних наслідків (наприклад, ст. 357 КК).

Визначення вимагання у *широкому (власному) розумінні* здійснюється за допомогою встановлення властивих йому об'єктивних і суб'єктивних ознак, які перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. У зв'язку з цим необхідно визначити головні суттєві характеристики, власне, вимагання (вимагання у широкому розумінні), його структурних елементів як різновиду суспільно небезпечних діянь.

У першу чергу, відмінною рисою вимагання є те, що воно спрямоване проти власності, злочинець вимагає від потерпілого передати йому майно чи право на майно або вчинити будь-які дії майнового характеру.

Другою рисою вимагання є те, що воно складається з висунення вимоги щодо передачі майна, права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру, поєднаної з погрозою. Незалежно від змісту погрози злочинний вплив у разі вимагання проявляється у викликанні в адресата погрози стану страху за свої права, свободи та законні інтереси. Тобто об'єктивною ознакою вимагання є спрямованість на залякування однієї чи кількох осіб. Проте слід ураховувати, що залякування здійснюється тільки на рівні адресата впливу. Отже, об'єктивною властивістю вимагання є пригнічення волі особи, щоб змусити її передати майно, право на майно, чи вчинити будь-які дії майнового характеру.

Наступною ознакою вимагання є прагнення винної особи одержати матеріальну вигоду для себе або інших осіб, спонукання до незаконного збагачення за рахунок чужого майна (права на майно, дій майнового характеру), що у науці кримінального права визнається корисливим мотивом, а саме: діяння належить до корисливих злочинів, пов'язаних із незаконним обертанням чужого майна на користь винного або інших осіб. Отже, третьою ознакою вимагання є наявність корисливого мотиву.

Продовжуючи з'ясування ознак вимагання, слід зазначити, що досягнення кінцевого результату у разі вимагання здійснюється не за рахунок дій самої винної особи, а за рахунок дій тих осіб (фізичних або юридичних), яких залякують.

Предметом вимагання у *вузькому розумінні* є вогнепальна зброя (крім гладкоствольної мисливської та спортивної зброї), бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, радіоактивні матеріали, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, прекурсори, обладнання, призначене для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів, документи, штампи, печатки, військове майно.

Корисливість, що є обов'язковою ознакою вимагання, не є обов'язковою ознакою вимагання у його спеціальних складах, оскільки прагнення до заволодіння вказаними спеціальними предметами не завжди обумовлюється саме корисливим мотивом. Корисливий мотив і мета є, звичайно, ознаками, що звужують обсяг вимагання, передбаченого ст. 189 КК, але це є лише особливістю прояву даної норми у розділі злочинів проти власності, хоча прагнення заволодіти предметами, зазначеними у спеціальних складах вимагання, також не позбавлено певного корисливого характеру, що зумовлено специфікою предмета.

Водночас такі риси вимагання, як те, що воно полягає у пригніченні волі для змушення іншої особи вчинити певні дії (причому досягнення кінцевого результату здійснюється не за рахунок дій самої винної особи, а за рахунок дій тих осіб — фізичних або юридичних, на яких спрямовується залякувальний вплив на рівні адресату впливу), і є обов'язковими рисами вимагання й у широкому, й у вузькому розумінні.

Одержання неправомірної вигоди шляхом вимагання передбачені ч. 4 ст. 354, ч. 4 ст. 368, ч. 4 ст. 368³, ч. 4 ст. 368⁴, ч. 3 ст. 369² КК. Особливістю цих злочинів (крім останнього) є те, що вони можуть здійснюватися не лише шляхом застосування погроз, а й умисного створення службовою особою умов, за яких потерпілого змушують надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо його прав і законних інтересів.

Слід указати, що вимагання у вузькому розумінні може охоплювати не лише залякування з метою одержання предмета злочину, а й реалізацію цієї кінцевої мети — одержання майна, права на майно або вчинення дій майнового характеру на користь винного чи інших осіб.

Отже, вимагання (злочин, передбачений ст. 189 КК) є загальним по відношенню до злочинів, що містять указівку на вимагання як на спосіб їх вчинення чи альтернативну дію. Так як ядром кожного складу злочину є його об'єктивна сторона, то саме її ознаки, характерні для вимагання, слугують визначальними для цього поняття як загального та прояву їх в інших (спеціальних) складах.

Статья посвящена исследованию вопроса соотношения общей и специальной уголовно-правовых норм, сопряженных с вымогательством. Рассматриваются проблемы соотношения общей и специальной нормы, определение понятия конкуренции норм и преодоление такой конкуренции.

The article is devoted to researching the question of correlation of general and special norms of criminal law related to extortion. The problems of correlation of general and special norms, the definition of notion of competition of norms and overcoming this competition are considering.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 3 від 7 листопада 2012 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Л. В. Дорош.*

УДК 343.85

С. С. Шрамко, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються нормативно-правові акти, що регулюють в тому чи іншому обсязі участь громадськості у запобіганні злочинності в Україні. Надане визначення нормативно-правового регулювання участі громадськості у запобіганні злочинності.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, правові норми, запобіжна роль громадськості, міжнародно-правове законодавство, законодавство України.

Сфера боротьби зі злочинністю, укріплення правопорядку та законності в країні є одним з найбільш вагомих та першочергових завдань, які ставляться перед державою та відповідно вирішення яких потребує найбільш повного урегулювання нормами права. Запобігання злочинності нерозривно пов'язане з послідовним здійсненням принципу законності й забезпечується всебічним правовим регулюванням. У цьому сенсі можна говорити про створення правових засад запобіжної діяльності.

Велика група суспільних відносин з метою їх упорядкування, подальшого укріплення та розвитку зазнає впливу права. Правове регулювання — особлива форма організації суспільних відносин, що виражає та відбиває їх специфіку з урахуванням цілей, завдань та методів відповідної галузі права¹. До того ж право як регулятор суспільних відносин встановлює коло прав та обов'язків їх суб'єктів. У зв'язку з нагальною необхідністю розширення та поглиблення форм взаємодії державних органів із громадськістю у

¹ Гальперин И. М. Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью (уголовно-правовое и уголовно-процессуальное исследование) / И. М. Гальперин. — М. : Юрид. лит., 1972. — С. 21.

боротьбі зі злочинністю виникає потреба дослідити взаємовідносини, що виникають при цьому, та уянити роль і обсяг правового регулювання.

Питання стосовно поняття і системи правового регулювання діяльності щодо запобігання злочинності висвітлювалися у працях таких зарубіжних і вітчизняних авторів, як Г. А. Аванесов, А. І. Алексєєв, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, О. Б. Сахаров та ін.¹ Окремим проблемам у сфері правового регулювання участі громадськості у запобіжній діяльності приділялась увага у дослідженнях Ф. А. Лопушанського, І. М. Гальперіна, В. О. Уткіна.

Автори монографії «Курс советской криминологии: Предупреждение преступности» (1986 р.) дають таке визначення правового регулювання запобігання злочинності: це нормотворча діяльність держави та її органів, що закріплює в законних та інших нормативних актах цілі та завдання запобігання злочинності, коло суб'єктів, які здійснюють цю діяльність, їх компетенцію та основні форми і методи впровадження запобіжних заходів².

Теоретичні уявлення щодо меж предмета правового регулювання запобіжної діяльності громадськості в свій час викликали певні протиріччя. Деякі вчені відстоювали позицію, засновану на

¹ Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – С. 477–494; Криминология и профилактика преступлений : учебник / под ред. А. И. Алексеева. – М. : МВШМ МВД СССР, 1989. – С. 258–266; Голіна В. В. Запобігання злочинності в Україні : навч. посіб. / В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 8–10; Давиденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография / Л. М. Давиденко, А. А. Бандурка. – Х. : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – С. 19–22; Даньшин И. М. Общетеоретические проблемы криминологии : монография / И. М. Даньшин. – Харьков : Прапор, 2005. – С. 170–173; Курс криминології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 136–147; Закалюк А. П. Правовые основы предупреждения преступности / А. П. Закалюк, А. Б. Сахаров // Теоретические основы предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 93–105.

² Курс советской криминологии: Предупреждение преступности / под ред. В. Н. Кудрявцева, И. И. Карпеца, Б. В. Коробейникова. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 36.

протиставленні права та громадського впливу, на запереченні правового характеру відносин, що виникають у цій сфері¹. Наприклад, А. О. Ліеде з цього приводу висловлювався так: «Тут правове регулювання найменш доречне, бо вже відбулася заміна вимог права веліннями моральності»². І. М. Гальперін розділяв цей погляд, зауважуючи, що було б неправильним звести все багатство форм участі громадськості у боротьбі зі злочинністю лише до регульованої галузі за допомогою правових засобів. Правове регулювання не треба розглядати як універсальний засіб впливу на суспільні відносини. Деякі відносини внаслідок своїх особливостей не підлягають правовому регулюванню, або не потребують його, а регулювання низки інших відносин є недоцільним. Головним завданням громадськості у боротьбі зі злочинністю є профілактика, посилення та вдосконалення виховного впливу на нестійких членів суспільства, тому спроба регулювати ці заходи за допомогою тільки правових норм було б неправильним. Ця діяльність у значній мірі ґрунтується на принципах моралі³. Протилежну думку висловив В. К. Звірбуль. Він вважає, що суспільні відносини, які виникають у процесі запобігання злочинності, повністю відповідають умовам правового регулювання⁴.

Водночас уявляється справедливою і позиція В. О. Уткіна, який пише, що далеко не всі відносини у сфері запобіжної діяльності громадськості та трудових колективів лежать у правовій сфері, тобто складають предмет правового регулювання. Недержавні суб'єкти у своїй профілактичній діяльності широко використовують норми моралі, традиції, звичаї. Якщо правовим визнавати суспільне життя у різних його проявах, тоді втрачається грань між суспільно необхідним та випадковим, суспільно корисним та шкідливим,

¹ Уткін В. А. Правовые основы участия общественности и трудовых коллективов в предупреждении рецидива преступлений / В. А. Уткин. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1990. – С. 132.

² Ліеде А. А. Общественное поручительство в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Л., 1965. – С. 14.

³ Гальперин И. М. Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью (уголовно-правовое и уголовно-процессуальное исследование) / И. М. Гальперин. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 24–25.

⁴ Звірбуль В. К. Правовое регулирование предупреждения преступлений / В. К. Звірбуль // Соц. законность. – 1973. – № 2. – С. 34.

соціально справедливим та несправедливим, санкціонованим та забороненим¹.

На нашу думку, правові норми відіграють важливу роль у здійсненні запобіжної функції громадськості, оскільки її діяльність неодмінно призводить до втручання в особисті інтереси громадян, впливає на здійснення ними своїх суб'єктивних прав та покладає на них додаткові обов'язки. Правові норми забезпечують відповідну поведінку з боку об'єднань громадян та окремих осіб; створюють необхідні передумови забезпечення законності; визначають його підстави та межі; регулюють обсяг прав і обов'язків його суб'єктів та об'єктів².

Джерелом правового регулювання діяльності громадськості у запобіганні злочинності є законні та підзаконні акти, видані відповідними органами державної влади. Основоположним документом у державі є Конституція України, яка встановлює загальні засади конституційного устрою, права та свободи громадян, принципи розподілу влади тощо. Основний Закон визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю та зобов'язує державу забезпечувати права і свободи людини. Стаття 27 Конституції України закріплює за громадянами право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Для здійснення і захисту своїх прав і свобод у положеннях Конституції України проголошується право громадян на свободу об'єднання у громадські організації.

У загальному плані права і свободи громадян, дотримання принципу гуманізму й законності, право на свободу об'єднання та головний принцип участі громадськості у запобіганні злочинності — добровільність знаходять відображення й у низці міжнародних актів, ратифікованих Україною. Серед таких можна назвати Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, ратифіковану Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р., та

¹ Уткин В. А. Правовые основы участия общественности и трудовых коллективов в предупреждении рецидива преступлений / В. А. Уткин. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1990. — С. 133.

² Игошев К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений: (проблемы социального контроля) / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 106.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. Отже, правом на об'єднання, в тому числі з метою запобігання злочинності, володіють всі громадяни держави, якщо на це немає законних обмежень.

Важливі положення щодо запобіжної ролі громадськості та обов'язковості її участі містяться в низці міжнародних правових документів. До них належать, зокрема, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифіковано Законом № 2530-VI від 21 вересня 2010 р.) і Конвенція ООН проти корупції (ратифіковано Законом № 251-V від 18 жовтня 2006 р.). Наприклад, у положеннях Конвенції ООН проти корупції, яка готувалася на основі найкращих практик у сфері запобігання корупції, серед іншого, підкреслюється, що ефективна реалізація антикорупційної політики держави має базуватися на комплексному застосуванні примусових запобіжних та просвітницьких процедур, що може бути забезпечено виключно за умови спільної участі у цьому процесі органів влади та громадськості¹.

Особливе значення у формуванні міжнародно-правової бази боротьби зі злочинністю відіграють конгреси Організації Об'єднаних Націй із запобігання злочинності і кримінального правосуддя. Конгреси проводяться кожні п'ять років починаючи з 1955 р. Під час їх засідань приймаються відповідні рішення і рекомендації для країн-учасників, серед яких вважаємо за потрібне виділити такі: Керівні принципи у галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя, Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Риядські керівні принципи), Декларація про керівні принципи зменшення попиту на наркотики тощо. В цих документах проголошується, що для досягнення ефективності у діяльності по запобіганню злочинності необхідні зусилля всього суспільства.

Окремо слід сказати про рекомендації Конгресів ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, в яких залучення

¹ Роз'яснення Міністерства юстиції України від 26 серпня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS16693.html. – Заголовок з екрана.

громадськості до запобігання злочинності зазначено як одна із прямих стратегій запобігання злочинності. Зокрема, в цих документах наводяться конкретні форми та методи такої участі на прикладі різних країн світу.

Як бачимо, в нормах міжнародного законодавства не остання роль приділяється закріпленню інституту участі громадськості у запобіганні злочинності. Загалом же вибір Україною курсу на євроінтеграцію зумовлює необхідність орієнтуватися на міжнародні правові акти та практику залучення громадськості до запобіжної діяльності.

Уявляється доречним проаналізувати більш детально національне законодавство. Зокрема, норми кримінального законодавства виконують не лише охоронну, а й регулятивну функцію. Іншими словами, кримінальне покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених та запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами¹. Так, аналіз статей КК України дозволив виокремити низку норм, які закріплюють участь громадськості у профілактичній і виховній роботі. У галузі кримінального права застосування замість покарання заходів громадського впливу може здійснюватися шляхом звільнення осіб від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. Такий вид звільнення має за мету підвищити роль трудових колективів підприємств, організацій, установ у виховному процесі правопорушників, а також перевиховування правопорушників без ізоляції від суспільства шляхом підвищення їх відповідальності перед трудовим колективом². Особливим видом заміни кримінальних санкцій заходами громадського впливу є також передача тих осіб, які вчинили злочин до досягнення повноліття, під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу, а також окремим громадянам на їхнє прохання (ст. 105 КК України).

¹ Кримінальний Кодекс України (із змінами та доповн. станом на 15 травня 2011 р.). – Х. : Одиссей, 2011. – С. 21.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., перероб. та доп. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – К. : Дакор, 2008. – С. 122.

Говорячи про запобіжну роль громадськості, слід звернути увагу на новели у Кримінальному процесуальному кодексі України, прийнятому Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. Законом № 4651-VI. У новій редакції цього Закону не передбачена норма, яка містить порядок звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки колективу підприємства, установи чи організації. Відмітимо, що вилучення цієї статті — не дуже вдале рішення, оскільки інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки зарекомендував себе з позитивного боку. Що стосується кримінального провадження щодо неповнолітніх, чинним КПК України передбачено застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності¹. При цьому слід підкреслити великі можливості громадськості у проведенні виховно-профілактичної роботи серед неповнолітніх правопорушників, яка, безумовно, має запобіжне значення. З метою підвищення ролі громадськості у вихованні неповнолітніх правопорушників був уведений інститут громадських вихователів. У Положенні про громадських вихователів, затвердженому Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26 серпня 1967 р. № 284-VII, докладно регламентовані завдання та порядок призначення громадських вихователів, їх основні права та обов'язки, форми та методи роботи. Повернемося до змін у кримінальному процесуальному законодавстві.

Так, новий КПК України 2012 р. включив «сміливу» новелу — затримання особи без ухвали слідчого судді, суду — «законне затримання». Суть її полягає у тому, що право затримати будь-яку особу, крім судді і народного депутата України (ст. 482 КПК), тепер має «кожен»: 1) при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення; 2) безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні. Тут термін «кожен» означає абсолютно кожного, без винятку, будь-яку людину, аби вона не

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. — К. : Юстиніан, 2012. — С. 1018.

була особою, якій законом надано право здійснювати затримання (уповноваженою на затримання службовою особою)¹. Таким чином, ця норма посилила роль громадськості, оскільки її дії набули процесуального значення.

Участь громадськості в організації громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених, а також у сприянні установам виконання покарання у їх виправленні й ресоціалізації і створенні належних умов їх тримання регулюється нормами Кримінально-виконавчого кодексу України. Ця діяльність справедливо вважається одним із перспективних напрямів запобіжної роботи в місцях позбавлення волі².

Світовий досвід у сфері боротьби зі злочинністю доводить, що без участі громадськості не може йти мови про успішне запобігання злочинності. Україна в цьому питанні не є винятком, тому на законодавчому рівні закріпила можливість залучення громадськості до запобігання окремим злочинним проявам. Серед таких законодавчих актів слід назвати Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 4 квітня 2011 р. № 3206-VI, Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI, Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. № 638-IV, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III тощо.

Участь громадськості у запобіганні злочинності є складовою діяльності, спрямованої на забезпечення законності, правопорядку та громадської безпеки. Ці завдання повинні вирішуватися в умовах тісної взаємодії з державними органами, в першу чергу, з міліцією. Стаття 6 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. № 565-XII присвячена сприянню державних органів, громадських організацій, трудових колективів і громадян у виконанні завдань міліції. Відповідно до цієї статті державні органи, громадські об'єднання, службові особи, трудові колективи, гро-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – С. 453.

² Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргарєєва. – Х. : Право, 2009. – С. 471.

мадяни зобов'язані сприяти міліції в охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю. Міліція має право для виконання покладених на неї завдань залучати громадян за їх згодою до співробітництва у порядку, встановленому законами, що регулюють профілактичну та оперативно-розшукову діяльність. Примусове залучення громадян до співробітництва з міліцією заборонено¹. Крім цього, згідно з п. 13 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2136-ХІІ, оперативним підрозділам міліції законом надане право мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників.

Деякі вчені справедливо зазначають, що негативно впливає на всю роботу по боротьбі зі злочинністю брак спеціального законодавчого акта, який регулював би складну й багатогранну діяльність по запобіганню правопорушенням, в тому числі їх профілактику².

Розглядаючи питання нормативно-правового забезпечення участі громадськості у запобіжній діяльності, слід зауважити, що основні нормативно-правові акти, що регламентують їх діяльність, були прийняті ще за радянських часів. Із розпадом попередньої системи функціонування держави частина цих актів втратила чинність, інша просто застаріла³. Тому вбачається, що серйозною перешкодою для існування та розвитку громадського запобігання злочинності стає саме відсутність нормативно-правових актів, які забезпечують та регламентують цю діяльність.

Одним із перших документів незалежної України, виданим з метою посилення впливу громадськості на стан правопорядку, став Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку» від 16 червня 1999 р. № 650/99. Цим документом на органи державної влади та органи місцевого самоврядування покладено: 1) вживання заходів щодо відновлен-

¹ Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. № 565-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

² Лекарь А. Г. Профилактика преступлений / А. Г. Лекарь. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 68.

³ Бандурка О. М. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією : підручник / О. М. Бандурка. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – С. 246.

ня роботи громадських пунктів охорони порядку та вирішення питання про повернення їм приміщень, які раніше вони займали; 2) забезпечення утворення громадських пунктів охорони правопорядку там, де їх немає, враховуючи регіональні особливості, організація роботи рад цих пунктів для координації діяльності громадських формувань, трудових колективів, населення з охорони громадського порядку, профілактики правопорушень за місцем проживання громадян; 3) організація роботи щодо відновлення діяльності в мікрорайонах міст, у сільських населених пунктах, на підприємствах і в установах, при закладах освіти добровільних народних дружин, загонів сприяння міліції, самозахисту, груп охорони громадського порядку та інших формувань; 4) всебічне сприяння зміцненню взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування, населення з працівниками органів внутрішніх справ, насамперед із дільничними інспекторами міліції¹.

Центральне місце у системі законодавства, яким визначаються правові засади діяльності громадських формувань правоохоронної спрямованості, посідає Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 р. № 1835-III. Відповідно до цього Закону громадські формування з охорони громадського порядку створюються на добровільних засадах з метою сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам та органам виконавчої влади у запобіганні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, профілактиці негативних явищ серед неповнолітніх та ін. Вони повинні мати відповідні установчі документи та бути зареєстрованими в органах Міністерства юстиції України. У своїй діяльності громадські формування керуються Статутом. Координацію діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону здійснюють відповідно місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

¹ Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку : Указ Президента України від 16 червня 1999 р. № 650/99 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 28. – Ст. 116.

Важливе значення для визначення правового статусу, порядку організації та діяльності громадськості відіграють також Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. № 2625-III та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. Орган самоорганізації населення є однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення. Серед інших повноважень органу самоорганізації населення можуть надаватися такі, як сприяння відповідно до законодавства України правоохоронним органам у забезпеченні ними охорони громадського порядку та ін.

У правовій державі соціально-конструктивною і демократичною формою організованого запобігання злочинності є розробка, прийняття і реалізація спеціальних програм, які поєднують загальносоціальні і спеціально-кримінологічні заходи означеної діяльності. Ці програми координують діяльність суб'єктів запобіжної діяльності, спрямовують їх зусилля на вирішення найбільш актуальних завдань¹.

У програмах, які діяли в Україні за часів незалежності, пріоритет надавався саме правовому забезпеченню правоохоронної діяльності та удосконаленню системи профілактики правопорушень². Серед інших питань в них передбачалося вивчення існуючої практики участі громадян та громадських формувань в діяльності з охорони громадського порядку. В чинній Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р., серед інших шляхів і способів розв'язання проблем зазначається захід щодо активізації участі громадськості в забезпеченні правопорядку у державі. Тут слід зауважити, що в зазначеній Концепції, як і в попередніх Державних програмах, не містяться конкретні заходи щодо забезпечення такої

¹ Голіна В. В. Злочинності – організовану протидію / В. В. Голіна. – Х. : Рубікон, 1998. – С. 10.

² Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія / Т. В. Корнякова. – К. : Ін Юре, 2011. – С. 339.

діяльності, не розроблені форми та методи її здійснення. На нашу думку, це пов'язано з тим, що планування в цьому напрямі носить формальний і декларативний характер, оскільки вбачається не досить перспективним.

Аналіз змісту низки чинних та тих, строк яких уже сплинув, регіональних програм запобігання (профілактики) злочинності (правопорушень) в Україні показує, що в кожній з них включені в узагальненому виді такі положення: про вжиття заходів щодо виконання Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону»; проведення пропагандистських заходів щодо популяризації участі громадян у громадських формуваннях з охорони громадського порядку і державного кордону з метою сприяння створенню нових та розширенню існуючих формувань; налагодження співробітництва органів внутрішніх справ із громадянами; вжиття заходів щодо утворення або відновлення діяльності громадських формувань на підприємствах, в установах та організаціях, вищих навчальних закладах, організація їх матеріально-технічного забезпечення і стимулювання роботи тощо. Суб'єктами виконання цих заходів у більшості випадків зазначені ГУМВС України в області, облдержадміністрації, райдержадміністрації, виконкоми рад міст обласного значення. Та, на жаль, не зважаючи на нормативну закріпленість даних положень, статистичний аналіз їх фактичного виконання у часовому розрізі з 2007 по 2011 р. указує на регресний характер їх практичної реалізації. Так, за отриманими нами даними з Міністерства внутрішніх справ України, кількість громадських формувань правоохоронної спрямованості знизилася майже вдвічі (з 9217 до 5101, тобто на 55 %).

Узагальнивши зазначене вище, пропонуємо визначення *нормативно-правового регулювання участі громадськості у запобіганні злочинності*. Під ним розуміється система нормативно-правових актів держави та її органів, що закріплюють цілі та завдання діяльності громадськості як суб'єкта запобігання злочинності, її основні права та обов'язки, коло повноважень й основні форми та методи участі у запобіжній діяльності.

Розглянувши питання щодо правового забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності в Україні, слід відмітити, що на даний час ця діяльність не регулюється на належному рівні. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у подальшому вдосконаленні законодавства України в цьому напрямі, що, безумовно, сприятиме підвищенню ролі громадськості у запобіжній діяльності.

В статье рассматриваются нормативно-правовые акты, которые регулируют в том или ином объеме участие общественности в предупреждении преступности в Украине. Дано определение нормативно-правового регулирования участия общественности в предупреждении преступности.

In the article normatively-legal acts are examined that regulate in one or another volume participating of public in prevention of crime in Ukraine. Determination of the normatively-legal adjusting of participation of public is given in prevention of crime.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 3 від 13 березня 2013 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **В. В. Голіна**.*

НАШІ ВІТАННЯ

Вячеслав Іванович Борисов

7 лютого 2013 р. виповнилося 70 років від дня народження та 40 років науково-педагогічної діяльності видатного вітчизняного вченого-правознавця в галузі кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, соціології кримінального права і міжнародного кримінального права, талановитого педагога вищої школи, доктора юридичних наук, директора Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, академіка-секретаря відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України, професора кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Заслуженого юриста України Вячеслава Івановича Борисова.

Вячеслав Іванович народився 7 лютого 1943 р. у м. Волжськ Марійської АРСР (РФ). У 1966 р. вступив до Харківського юридичного інституту (нині — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»), з яким пов'язав свою подальшу долю, спочатку навчаючись в аспірантурі, а потім працюючи у ньому асистентом, старшим викладачем, доцентом, старшим науковим співробітником, професором кафедри кримінального права (нині — кафедра кримінального права № 1).

В. І. Борисов зробив помітний вклад і в підготовку фахівців у галузі кримінального права зарубіжних країн. Так, з 1983 по 1985 р. В. І. Борисов обіймав посаду викладача кримінального права та кримінології Аденського університету у Народній Демократичній Республіці Ємен.

У 1995 р. працював начальником Управління планування і координації правових досліджень Академії правових наук України

(нині — НАПрН України), директором-організатором Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України (нині — Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, а з вересня 1995 по травень 2005 р. і з червня 2008 р. по цей час — директором Інституту. З 1996 р. Вячеслава Івановича обрано членом Координаційного бюро з проблем кримінального права відділення кримінально-правових наук НАПрН України та членом-кореспондентом НАПрН України, з 2004 р. — дійсним членом (академіком) НАПрН України. З 2005 р. В. І. Борисов — вчений секретар Координаційного бюро з проблем кримінального права відділення кримінально-правових наук НАПрН України, з 2012 р. — академік-секретар відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України, заступник голови Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права».

У 1974 р. Вячеслав Іванович захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Кримінальна відповідальність за порушення правил при проведенні будівельних робіт» (спеціальність 12.00.08), у 1993 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Основні проблеми охорони безпеки виробництва в кримінальному законодавстві України» (спеціальність 12.00.08).

В. І. Борисов є автором та співавтором понад 300 наукових праць, у тому числі монографій, підручників, навчальних посібників, науково-практичних коментарів. Його роботи присвячені розробці питань теорії кримінального закону, злочинів проти життя та здоров'я, економічних та службових злочинів, проти правосуддя, проблемам запровадження інституту кримінального проступку у законодавство України, реформування правоохоронних органів в Україні та ін. Істотну питому вагу серед досліджень В. І. Борисова мають роботи стосовно питань кримінальної відповідальності за порушення правил охорони праці та безпеки виробництва. За значні досягнення в розробці проблем правового забезпечення безпеки виробництва у 1993 р. Вячеслав Іванович Борисов був обраний дійсним членом Академії інженерних наук України.

До числа праць В. І. Борисова належать, зокрема, такі, як: «Уголовная ответственность за нарушение правил при производстве строительных работ» (1977); «Відповідальність за порушення правил техніки безпеки на виробництві» (1984); «Уголовно-правовая охрана безопасности общественного производства (развитие уголовного законодательства, его социальная обусловленность, юридические признаки составов преступления)» (1991); «Кримінальна відповідальність за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху» (у спіавт., 2001); «Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності)» (у спіавт., 2005); «Протидія організованих злочинності у сфері торгівлі людьми» (у спіавт., 2005); «Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки» (у спіавт., 2006); «Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)» (у спіавт., 2008); «Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні» (у спіавт., 2010); «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні» (у спіавт., 2011); «Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» (у спіавт., 2012) тощо. В. І. Борисов бере активну участь у написанні підручників з кримінального права, методичних рекомендацій, науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу України. Зокрема, він є співавтором таких видань: «Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник» (1997, 2001, 2003, 2004, 2007, 2010 pp.); «Кримінальне право України. Особлива частина. Підручник» (2001, 2003, 2004, 2007, 2010 pp.); «Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар» (2003, 2004, 2006, 2008, 2013 pp.).

Понад 15 років (з 1995 по 2005 р. та з 2008 р. по теперішній час) В. І. Борисов очолює Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України. Завдяки зусиллям Вячеслава

Івановича створено колектив із високим науковим авторитетом та потенціалом. У штаті НДІ працюють доктори та кандидати наук — провідні в Україні фахівці у галузях наук кримінально-правового циклу.

В. І. Борисов — дуже вимоглива та відповідальна людина, жодна ланка його складної роботи, жоден співробітник чисельного колективу Інституту не залишається поза увагою. Вячеславу Івановичу вдалося створити творчу, дружню атмосферу в колективі Інституту, що стимулює співробітників на плідну працю і активний науковий пошук.

Професор В. І. Борисов є талановитим педагогом і вчителем. Під його керівництвом було підготовлено та захищено 9 кандидатських дисертацій. На цей час він здійснює наукове керівництво над написанням п'яти кандидатських дисертацій та наукове консультування двох докторантів. Протягом багатьох років Вячеслав Іванович очолює наукові студентські гуртки, учасники яких беруть активну участь у наукових конференціях та конкурсах і отримують дипломи переможців. Серед вихованців В. І. Борисова багато відомих юристів-правознавців, науковців, суддів, прокурорів, народних депутатів тощо.

Багаторічний досвід та високий авторитет Вячеслава Івановича Борисова нерозривно пов'язаний з активною участю в атестації наукових кадрів. Він є членом спеціалізованої вченої ради в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» по захисту кандидатських та докторських дисертацій, а з 2012 р. — очолює спеціалізовану вчену раду НДІ із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 12.00.08.

Не менш продуктивним напрямом діяльності В. І. Борисова є його участь у законопроектній роботі. Зокрема, вагомий вклад ним внесено у розробку проекту Конституції України 1996 р. Починаючи з 1993 р. він був членом робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту чинного Кримінального кодексу України, ухваленого 5 квітня 2001 р. Також він був науковим консультантом Комісії Верховної Ради України з питань законності і правопорядку. У 2012 р. його включено до складу Конституційної Асамблеї як

спеціального допоміжного органу при Президентові України, утвореного з метою напрацювання пропозицій щодо змін Конституції України, та ін.

Академік В. І. Борисов є головним редактором збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю», а також членом редакційних колегій низки періодичних видань, серед яких «Вісник Національної академії правових наук України», «Право України», «Проблеми законності» та ін.

Плідна праця Вячеслава Івановича відзначена державними нагородами: медаллю «Ветеран труда» (1992), орденом «За заслуги» III ступеня (2003). У 1998 р. йому присвоєне почесне звання Заслуженого юриста України. Він є лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки (2006), тричі лауреатом Премії імені Ярослава Мудрого за видатні заслуги в законотворчій (2001), освітньо-видавничій діяльності (2002) та за видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства (2011), стипендіатом іменної стипендії Харківської обласної державної адміністрації імені В. П. Маслова (2007), лауреатом III Всеукраїнського конкурсу Спілки юристів України за номінацією «Юрист — науковий співробітник» (2003), «Відмінник освіти України» (2003), «Видатний юрист України» (2012). У 2012 р. він відзначений Подякою Генерального прокурора України за вагомий внесок у зміцнення правових основ законності та правопорядку, а також нагороджений Міжнародною академією рейтингових технологій і соціології «Золота Фортуна» медаллю «20 років незалежності України».

Колектив НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України щиро вітає іменинника з ювілеєм та бажає сімейної злагоди, козацького здоров'я на довгі літа, завжди перебувати в доброму гуморі та у відмінному самопочутті, наснаги на нові здобутки у всіх сферах діяльності, відкривати в собі нові таланти, а також надалі блискуче втілювати свої задуми!

Всі і кожен співробітник колективу Інституту пишуться своїм керівником, щиро люблять і безмежно цінують Вячеслава Івановича, який є взірцем у відданості своїй справі, наполегливості,

мудрості, людяності, професіоналізмі, освіченості, любові до життя, порядності та в інших чеснотах. Науковці Інституту дякують Вячеславу Івановичу за те, що він надихає на плідну працю, за безмежну підтримку, за віру в підлеглих, за розуміння та повагу! Для колективу Інституту велика честь працювати з такою Людиною з великої літери!

Нехай посіяні Вячеславом Івановичем зерна праці завжди даватимуть пишні плоди!

З великою вдячністю і повагою колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Пам'яті Володимира Серафимовича Зеленецького

1 червня 2013 р. після тяжкої хвороби на 77-му році пішов з життя видатний вчений та талановитий педагог, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України, академік Міжнародної академії екології і безпеки життєдіяльності суспільства, двічі лауреат Премії імені Ярослава Мудрого, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, професор кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» **Зеленецький Володимир Серафимович**. Ця втрата сильним болем відгукнулася в серцях всіх тих, хто був знайомий з Володимиром Серафимовичем та його науковою спадщиною.

Володимир Серафимович Зеленецький народився 4 лютого 1937 р. на станції Розівка Люксембурзького району Дніпропетровської області (тепер — смт Розівка Запорізької області). Після закінчення у 1955 р. середньої школи навчався в технічному училищі Південного машинобудівного заводу імені О. М. Макарова, потім працював слюсарем у м. Дніпропетровську. З 1957 по 1960 рр. служив в армії у Групі радянських військ у Німеччині. Демобілізований у зв'язку зі вступом до Харківського юридичного інституту (тепер — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). Отримавши у 1963 р. вищу юридичну освіту, В. С. Зеленецький понад три роки присвятив практичній діяльності, працюючи на посадах спочатку слідчого, а пізніше помічника прокурора м. Ялти.

У період з 1966 по 1969 рр. він навчався в аспірантурі Харківського юридичного інституту, після закінчення якої блискуче захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Подання слідчого про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину». З цього ж часу В. С. Зеленецький розпочав свою педагогічну діяльність у Харківському юридичному інституті, пройшовши шлях від старшого викладача,

доцента, декана вечірнього факультету до професора кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

У 1982 р. В. С. Зеленецький був запрошений на роботу до Харківського філіалу Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Генеральної прокуратури Союзу РСР, де пропрацював до 1997 р. спочатку доцентом, потім — завідувачем кафедри прокурорського нагляду за слідством і дізнанням, а після захисту в 1990 р. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Концептуальні основи загальної теорії боротьби зі злочинністю» і присвоєння йому в 1991 р. вченого звання професора — професором кафедри нагляду за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу зі злочинністю, старшим прокурором відділу.

З 1997 р. Володимир Серафимович пов'язав свою долю з Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності АПрН України (тепер — Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України), в якому спочатку очолив відділ загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень, а потім приступив до обов'язків заступника директора з наукової роботи, які виконував 16 років. З квітня 2012 р. він працював головним науковим співробітником Інституту.

Володимир Серафимович Зеленецький — один з найталановитіших представників юридичної науки. Його вирізняла глибока відданість науці, якій він присвятив понад 50 років свого життя, величезна творча енергія, виключна працездатність. Наукові інтереси В. С. Зеленецького включали широке коло проблем з найважливіших напрямів кримінального процесу. Він автор нових наукових напрямів, присвячених теорії порушення державного обвинувачення (1976 р.), дослідного кримінального процесу (1979 р.), загальної теорії боротьби зі злочинністю (1982 р.). Наукова спадщина Володимира Серафимовича становить понад 400 наукових праць з кримінального процесу, кримінології, прокурорського нагляду, серед яких близько 30 монографій. Будучи відповідальним за стан правової науки, В. С. Зеленецький частину своїх досліджень присвятив наукознавчим проблемам «тіньової науки» в Україні.

Наукову, педагогічну та адміністративну роботу Володимир Серафимович поєднував із активною громадською діяльністю. Він був консультантом Верховної Ради України з правової політики та членом Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України. Творчий науковий потенціал Володимира Серафимовича знайшов своє втілення в багатьох законопроектних роботах. Зокрема, він безпосередньо брав участь у розробці проектів законів України «Про боротьбу з корупцією», «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», Концепції судово-правової реформи України тощо. Будучи членом робочої групи Кабінету Міністрів України, він працював над розробкою проекту нового Кримінального процесуального кодексу України. Крім того, Володимир Серафимович входив до складу двох спеціалізованих вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій, редакційних колегій збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю», журналу «Весы Фемиды» та «Кримінальне право України» та ін.

В. С. Зеленецький неодноразово заохочувався за сумлінну працю та вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки. Він нагороджений нагрудним знаком «Почесний працівник прокуратури», знаком «За наукові досягнення», пам'ятним знаком «У зв'язку з 200-річчям Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого», медалями «За доблестный труд», «Во ознаменованіе 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина», «Ветеран праці». У 1999 р. Указом Президента України йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». У 2000 р. рішенням загальних зборів Академії правових наук України В. С. Зеленецький обраний її членом-кореспондентом, а в 2008 р. — дійсним членом (академіком) НАПрН України. У 2001 р. його обрано дійсним членом (академіком) Міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності суспільства (МАНЕБ) Російської Федерації. Двічі (в 2001 і в 2005 рр.) він ставав лауреатом Премії імені Ярослава Мудрого.

Як талановитий педагог В. С. Зеленецький передав свої знання і досвід учням — студентам, аспірантам, здобувачам, які зараз

успішно працюють на науковій та практичній ниві. Під його науковим керівництвом була захищена низка кандидатських дисертацій, а також докторська дисертація.

Володимир Серафимович був різнобічно освіченою і обдарованою людиною. Він захоплювався літературою, був поетом. Жваво цікавився він і політикою, завжди надаючи принципову і об'єктивну оцінку подіям сьогодення.

Володимир Серафимович користувався заслуженим авторитетом і великою повагою тих, кому пощастило з ним працювати і спілкуватися. Для багатьох він став прикладом високого професіоналізму, величезної працездатності, дисциплінованості, відданості улюбленій справі. Друзі любили його і цінували його людські якості, опоненти поважали його позицію і сміливість. Безмежно вдячні йому й численні учні.

Колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України висловлює глибокі співчуття рідним, близьким та колегам покійного. Світла пам'ять про Володимира Серафимовича як видатного вченого та талановитого педагога, як принципову, інтелігентну, порядну, щирю людину назавжди залишиться у наших серцях.

ЗМІСТ

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теоретичні і прикладні проблеми забезпечення безпеки людини за кримінальним законодавством України.....	3
Дослідження теоретичних та практичних проблем соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі (на виконання Плану заходів щодо реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року)	13

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Блажівський Є. М.</i> Досвід моніторингу протидії злочинності та проблеми його впровадження.....	26
<i>Батиргареева В. С.</i> Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю.....	35
<i>Шостко О. Ю.</i> Основні напрями діяльності органів кримінальної юстиції окремих держав Східної Європи	45
<i>Василевич В. В.</i> Методи прогнозування злочинності в установах виконання покарань	57
<i>Зеленецький В. С.</i> Проблемы возбуждения антиуголовного производства о совершенном или подготавливаемом преступлении.....	67
<i>Борисов В. І., Нетеса Н. В.</i> Щодо проблеми відмежування порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) від порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК).....	74
<i>Пащенко О. О.</i> Аналіз досліджень проблеми соціальної обумовленості закону України про кримінальну відповідальність (друга половина 90-х років ХХ ст.).....	87
<i>Дунаєва Т. Є.</i> Питання побудови та функціонування органів кримінальної юстиції у нових країнах-членах ЄС	105
<i>Овчаренко О. М.</i> Вдосконалення взаємодії органів кримінальної юстиції.....	115
<i>Глинська Н. В.</i> Поняття стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень	126
<i>Яковець І. С.</i> Загальнонауковий підхід до визначення категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань»	149

Автухов К. А. Законний інтерес у структурі правового статусу засуджених	160
Шевчук В. М. Проблеми реалізації тактичних операцій і впровадження «автоматизованого робочого місця слідчого»	174
Павлюк Н. В. Проблеми підготовки до допиту неповнолітніх під час досудового розслідування	186

Трибуна докторанта, аспіранта і здобувача

Білоус О. П. Проблеми визначення поняття «конвертаційний центр»	197
Дубович О. В. Сутність явища бездомності та його соціально-правова оцінка: історія та сучасність	209
Кумановський М. В. До проблем визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 ² КК України (Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах)	220
Марадіна Ю. С. Катування: злочин з формальним чи матеріальним складом?	230
Резнікова О. І. Віктимологічне пізнання особи в криміналістиці: сутність та значення	241
Іванов А. В. Кримінологічна функція органів прокуратури щодо запобігання податковим злочинам	252
Федоренко Д. М. Вимагання: співвідношення загальної і спеціальної кримінально-правових норм	265
Шрамко С. С. Нормативно-правове регулювання участі громадськості у запобіганні злочинності в Україні	275

Наші вітання

Вячеслав Іванович Борисов	288
Пам'яті Володимира Серафимовича Зеленецького	294

Підписано до друку 18.09.2013.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,7. Обл.-вид. арк. 16,1. Вид. № 935.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98

**ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ
ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА
В. В. СТАШИСА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ
НАУК УКРАЇНИ**

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та ін. техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, докторантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@aprmu.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08; Факс: (057) 715-62-08

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток